

12. ÉVFOLYAM 3. SZÁM (2022)

TARTALOM

Harcza István:

Társadalmi tagolódás és mobilitás a jelenben és a múltban

Bevezető az Andorka Rudolf születésének 90. évfordulója előtt tisztelgő blokkhoz

1–3

Társadalmi tagolódás és mobilitás a jelenben és a múltban | Tanulmányok

Harcza István – Monostori Judit – Ceglédi Tímea – Dabney-Fekete Ilona:

A nemzedékek közötti iskolai mobilitás mintázata és összefüggései az anyagi helyzettel

A reziliensek hátrányai a diploma után

4–26

Tardos Róbert:

Jó nexusok és rossz társaságok

Foglalkozási miliók és kapcsolathálózati erőforrások reflektív megközelítése komparatív háttérrel

27–61

Szilágyi Zsolt:

Struktúrák hatása az elitekre Kecskeméten a két világháború között

62–77

Társadalmi tagolódás és mobilitás a jelenben és a múltban | Nézőpontok

Karády Viktor:

A középosztály újratermelésének felekezetsajátos átrendeződése a főiskolai diákság szakválasztása tükrében a 20. század első felében

78–91

Harcza István:

Kit érdekel még a társadalmi tények és cselekvések magyarázata?

Néhány ajánlat

92–119

Recenzió

Dupcsik Csaba

Utazás a lapos Föld középpontja felé

Krekó Péter: Tömegparanoia 2.0. Összeesküvés-elméletek, álhírek és dezinformáció

112–130

Belépő: tézisek

Herke Boglárka:

Az egyedülálló anyák vélt jóléti érdemessége Magyarországon

Intézményrendszer, kormányzati diskurzus és társadalmi attitűdök

130–147

A 20. század hangja gyűjteményei

Havadi Gergő

A Rácz József gyűjtemény bemutatása

a '80-as és '90-es évek deviáns ifjúsági szubkultúrái alulnézetből

148–156

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat szabadon hozzáférhető (open access) online lektorált (double blind peer-reviewed) folyóirata.

Szerkesztőség: Csizmady Adrienne, Csurgó Bernadett, Dupcsik Csaba, Hajdu Gábor (főszerkesztő), Kovács Éva, Kovács Mariann, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár, P. Tóth Tamás, Takács Judit

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Megjelenik: évente négy magyar nyelvű szám

Felelős kiadó: a TK főigazgatója

Olvasószerkesztés: P.Tóth Tamás

Arculat és tördelés: Kovács Mariann

ISSN: 2063-0468

Kapcsolat: socio.hu@tk.hu

TÁRSADALMI TAGOLÓDÁS ÉS MOBILITÁS A JELENBEN ÉS A MÚLTBAN

BEVEZETŐ AZ ANDORKA RUDOLF SZÜLETÉSÉNEK 90. ÉVFORDULÓJA ELŐTT TISZTELŐ BLOKKHOZ¹

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.1>

A „Társadalmi tagolódás és mobilitás a jelenben és a múltban” című blokk Andorka Rudolf születésének 90. évfordulója alkalmából tiszteleg a múlt század 60-as éveiben újjászülető hazai szociológia egyik meghatározó egyéniségének munkássága előtt. Andorka Rudolf számos tudományos témakör gondozását hagyta örökül számunkra, így többek között a társadalmi tagolódás és mobilitás alakulásával kapcsolatos kérdéseket. A témakör kiválasztásában az is szerepet játszott, hogy az utóbbi mintegy két évtized trendjeit illetően, ezen belül is a társadalmi szerkezet zártabbá válására vonatkozóan, egymásnak ellentmondó adatok és következtetések jelentek meg. Az újabb fejlemények mellett azonban fontosnak éreztük a tagolódás társadalomtörténeti metszetben való bemutatását is, hiszen csak ezek tükrében tudjuk kellő árnyaltsággal megítélni a közelmúlt, illetve a jelen jellemzőit. Sőt, – a tematikus blokkban szereplő – történeti kutatások eredményei alapján az is kiderült, hogy újabb részletekkel lehet gazdagítani ezirányú ismereteinket.

Természetesnek tekinthetjük, hogy a társadalmi tagolódás, ezen belül is a rétegződés problematikája többnyire változó intenzitással kerül a szakmai érdeklődés homlokterébe. Néhány évvel ezelőtt több olyan kutatás² is zajlott, amely a társadalmi tagolódás valamely metszetét vette célba. A közös pontok³ hiánya miatt, a társadalmi tagolódásra vonatkozó információk inkább „töredékes halmaznak” tűnnek, ezért viszonylag kicsi a lehetőség arra, hogy ezek valóban egymást kiegészítő módon adjanak képet a tagolódásról. Ezért célszerű lenne, ha a tagolódásról szóló munkák tanulságairól – meghatározott szempontok alapján – átfogó értékelések születnének, amelyek a továbbiakban fontos alapot adhatnának a továbblépéshez.

A kívánatos továbblépés kapcsán feltétlenül meg kell említeni a társadalmi szerkezet alakulásával kapcsolatos kutatások meglehetősen nehéz *körülményeit*. Úgy véljük, hogy egy olyan jelentőségű témakört, mint a magyar társadalom tagolódása, szélesebb perspektívában, kutatói közösségek összefogásával is vizsgálni kellene. Ennek hiánya – a témakör komplexitása miatt – szükségszerűen parciális eredményekhez vezethet. Erre egyébként már korábbi írások is felhívták a figyelmet (Róbert 2015, Harcsa 2015), amelyek közül érdemesnek

1 A Fényes Elek Társadalomstatisztikai Társaság (FETE), a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület (HIK), valamint a Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézete 2021. október 5-én emlékkonferenciát rendezett Andorka Rudolf születésének 90. évfordulója alkalmából. Ez a tematikus blokk a konferenciára készített írásokon alapul. A rendezvényen – felkért korreferensek közreműködésével – széleskörű vitát folytattunk, amelynek tapasztalatai beépültek az írásokba. Úgy véljük, hogy a korreferensek közreműködése nagymértékben megemelte a vita színvonalát, ezért megérdemlik, hogy név szerint is megemlítsük őket: Alabán Péter, Bódy Zsombor, Fényes Hajnalka, Huszár Ákos, Lengyel György, Murinkó Livia és Nagy Péter Tibor.

2 E kutatások közül az alábbiakat emeljük ki: Huszár 2013, Kenéz–Iharos 2016, Kmetty et al. 2018, Kovách et al. 2017, Róbert 2014, Vastagh 2019.

3 Közös pontokon azt értjük, hogy az adott modellek – teoretikus szinten – szakmai konszenzuson nyugvó „alapvetések” mentén kerülnek megfogalmazásra, vagy legalábbis ezekből levezethető a modell lényege. Ily módon lehetőség nyílik arra, hogy az egyes konstrukciók „hozzáadott új értéke” alapján közelebb jussunk a tagolódás viszonylagos teljességéhez.

véljük kiemelni Róbert Péter diagnózisát: „*felesleges szócséplésnek tűnhet, hogy milyen elméleti alapokon és milyen módszertani megfontolásokkal lehet(ne) minél pontosabban leírni a mai magyar társadalom rétegződését, egyenlőtlenségi viszonyait, ha ennek megfelelő adatokon alapuló lehetősége kevésbé áll fenn*” (2015:75). E helyzetben való változtatás a kutatói közösségek komoly mérvű összefogását igényli, különösen a szükséges anyagi források biztosítása szempontjából. Erre már csak azért is szükség van, mert az utóbbi két évtized tapasztalatai arra utalnak, hogy – a kutatásfinanszírozás rendszerének a megváltozása miatt⁴ – egyre kedvezőtlenebbé váltak a feltételek a társadalomtudományok, így egyben e témakör igényes és megfelelő minőségben való kutatására.

Mint említettük, az itt csokorba szedett tanulmányok – egy-egy részterületre fókuszálva – a szélesebb témakör további kutatásához kívánnak újabb muníciót nyújtani. Ezek közül kettő a közelmúlt, illetve a jelen viszonyai között megfigyelhető társadalmi jelenségekkel foglalkozik. A blokkban szereplő első tanulmány szerzői, Harcsa István, Monostori Judit, Ceglédi Tímea és Dabney-Fekete Ilona *a nemzedékek közötti iskolai mobilitás, valamint a rezilienciakutatások módszereinek együttes alkalmazásával eddig nem vizsgált összefüggések bemutatására vállalkoznak*. A második cikk a *foglalkozási miliő témakörben* folytatott újabb kutatás eredményét villantja fel, amelyben a szerző a network-megközelítést helyezte előtérbe (Tardos Róbert). Ezt követően három társadalomtörténeti szöveg következik. Közülük az első a két világháború közötti, *vidéki nagyvárosi elitváltást* tárgyalja, amelyben a hangsúlyt a különböző társadalmi és gazdasági struktúrák befolyásoló szerepére helyezi (Szilágyi Zsolt). A második írás, *A középosztály újratermelésének felekezetsajátos átrendeződése a főiskolai diákság szakválasztása tükrében a 20. század első felében* címmel alapvetően a zsidó-keresztény arány alakulása alapján próbál képet alkotni a korszak társadalmi tagolódásának egy sajátos metszetéről (Karády Viktor). Végül az utolsó írás – egy évszázadnyi időt átfogva – *a társadalmi tagolódás és mobilitás* vonatkozásában egyszerre kíván képet adni a jelenben és a távolabbi múltban megfigyelhető tendenciákról. A szerző (Harcsa István) a párhuzamos megközelítés módszerét alkalmazva, a különböző kutatói társadalomképek összevetése alapján próbál tanulságokat megfogalmazni a hosszú távú tendenciák értelmezésére vonatkozóan.

Reményeink szerint az itt publikált írások ösztönzően hathatnak a társadalmi tagolódás és mobilitás tartalmának, az alkalmazott megközelítési módszerek és sémák újragondolására, illetve azok további finomítására.

⁴ E problémát jól jelzi az a körülmény, hogy a múlt század 90-es éveitől, a társadalmi tagolódás és mobilitás témakörében nem került sor kellően részletes, célzott nagymintás adatfelvételre. A KSH 2016. évi, szűkített szakmai programmal végrehajtott adatgyűjtése csak igen mérsékelten enyhítette ezt a hiányt.

HIVATKOZÁSOK

- Harcsa I. (2015) Úton „egy kellően komplex és átgondolt empirikusan is megalapozott társadalomkép felé”. Gondolatok Éber Márk: Megkülönböztetett különbségek című művének főbb következtetései kapcsán. *Replika*, 92–93, 233–247.
- Huszár Á. (2013): Foglalkozási osztályszerkezet. III. Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle*, 91(7), 718–744.
- Kmetty Z. – Tardos R. – Albert F. – Dávid B. (2018) Mapping social milieus and cohesion patterns between 1997 and 2014. *Social Networks*, 55, 116–129.
- Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2017) Az integrációs modell. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi Integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezet a magyar társadalomban*. Szeged: Belvedere Meridionale, 21–48.
- Kenéz A. – Iharos T. (2016) Rétegződéskötet. Elérhető: <http://www.zskf.hu/dpr/olvas/permalink:podiumvita> [Letöltve: 2022-09-30].
- Róbert P. (2014) Osztálylétszám 2014. Budapest: MTA TK Politikatudományi Intézet. Előadás, június 12. Elérhető: http://politologia.tk.mta.hu/uploads/files/Osztalyletszam2014_MTATK.pdf [letöltve: 2014-08-02].
- Róbert P. (2015) Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika*, 92–93(3–4), 77–93.
- Vastagh Z. (2019): Osztálystruktúra és jövedelemegyenlőtlenség: az erőforrás-integrációs modell empirikus összehasonlító tesztje. *Szociológiai Szemle*, 4, 33–62.

A NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI ISKOLAI MOBILITÁS MINTÁZATA ÉS ÖSSZEFÜGGÉSEI AZ ANYAGI HELYZETTEL

A reziliensek hátrányai a diploma után⁴

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.4>

ABSZTRAKT

Mind az iskolaimobilitás-vizsgálatok, mind pedig a rezilienciavizsgálatok arra hívják fel a figyelmet, hogy Magyarországon más európai országokhoz viszonyítva a származási háttérnek jelentősebb szerepe van az iskolai előmenetelben, így nyilvánvalóan a munkaerőpiaci pályafutásban és a felnőttkori anyagi helyzet alakulásában is. Tanulmányunkban ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódva az alábbi kérdések megválaszolására vállalkozunk: 1) Hogyan alakul a nemzedékek közötti iskolai mobilitás a jelenkori magyar társadalomban? 2) Milyen különbségek vannak az iskolai mobilitás mintázataiban a nemek és az egyes korosztályok között? 3) Hogyan függ össze az iskolai mobilitási út a jövedelemmel? Leírhatók-e társadalmi szinten is megragadható jövedelmi különbségek az azonos iskolai végzettségű, de eltérő származási háttérrel rendelkezők között?

Elemzésünk empirikus alapját a KSH 2016. évi Mikrocenzusához (n=795372) kapcsolódó Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel adja (n=101165), amely utóbbi a 16 éves és idősebb, magánháztartásban élő felnőtt népeiséget reprezentálta. Jelen elemzésünk a 25–59 év közötti foglalkoztatottak körére terjed ki (n=43707).

Eredményeink szerint a foglalkoztatottnak meglehetősen nagy része (57%-a) az apja iskolai végzettségénél magasabbat szerzett. A felfelé mobilak aránya alacsonyabb a férfiak és a fiatalabb kohorszok körében. Ez utóbbi eredmény nem feltétlenül jelenti azt, hogy ebből a szempontból a társadalom zártabbá vált volna, hiszen ahogy a szülői generációk iskolai végzettség szerinti struktúrája kedvezőbbé válik, úgy természetes módon szűkülnek be a felfelé irányuló mobilitás csatornái a gyermekeik generációja számára is. Ugyanakkor a többlépcsős mobilitás egyre nehezebb a legalacsonyabb végzettségű szülők szűkülő és a társadalmi hierarchiában egyre lejjebb csúszó köréből származó gyermekeknek. A származásnak komoly hatása van a felnőttkori jövedelmi helyzetre. Az azonos iskolai végzettséggel rendelkezők körében a magasabb végzettségű szülői háttér a magasabb, míg az alacsonyabb végzettségű szülői háttér az alacsonyabb jövedelmi kategóriákba kerülés esélyeit növeli. Így a reziliensek (itt: általános iskolai végzettségű apától származó diplomások) alacsonyabb jövedelemmel rendelkeznek, mint az azonos végzettséget elérő, de diplomás családból származó társaik.

Kulcsszavak: intergenerációs társadalmi mobilitás, iskolai mobilitás, reziliencia, társadalmi egyenlőtlenségek, mikrocenzus, rétegződés-adatfelvétel

¹ Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület.

² Központi Statisztikai Hivatal, Népeségtudományi Kutatóintézet.

³ Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet.

⁴ Ezúton is szeretnénk köszönetet mondani Fényes Hajnalkának a tanulmány korábbi változatához fűzött észrevételeiért.

THE PATTERN OF INTERGENERATIONAL EDUCATION MOBILITY AND ITS CORRELATION WITH THE FINANCIAL SITUATION

Disadvantages of the resilient after graduation

ABSTRACT

Both school mobility studies and resilience tests call attention to the fact that in Hungary, compared to other European countries, origins hold a more significant place in school progression, as they clearly do regarding entering workforce careers and developing adult financial standing. Regarding this topic, in our study, we attempt to answer the following questions: 1) How does school mobility between the generations develop in Hungarian society today? 2) What differences persist in the school mobility patterns between the two genders and some of the age groups? 3) How does the school mobility track affect income? Is it possible to describe, on a societal level, identifiable differences between those who have the same academic achievement, yet differ in their origin?

Our empirical results are based on the Social Stratification survey (n=101 165) connected to its 2016 Microcensus (n=795 372), which represents the population aged 16 and over living in private households. Our present analysis expands even further to those who are employed between the ages of 25 and 59 (n=43707).

Based on our results, a greater proportion of the employed (57%) attained higher education achievement than their fathers did. The ratio of the upwardly mobile is lower among men and younger age groups. This result, however, does not necessarily mean that society has become more closed. After all, as the structure of educational achievement for the parents' generation becomes more favorable, it is only natural that upward mobility for the children starts to narrow. Simultaneously, multi-step mobility for children becomes increasingly more difficult for those with parents with the lowest academic achievement. Beside this, origins have a serious impact on the differentiation of financial situations. The chances of getting placed into the higher or lower income categories are increased by the parents' academic achievement (the higher belonging to those with parents who have higher school achievement, the lower to those whose parents have lower academic achievement), even if the child's educational achievement is the same. Thus, the resilient (here: graduates with fathers with elementary school degrees) have lower incomes than those with the same academic achievement who come from graduate families.

Keywords: intergenerational social mobility, education mobility, resilience, social inequalities, micro census, social stratification data collection

A NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI ISKOLAI MOBILITÁS MINTÁZATA ÉS ÖSSZEFÜGGÉSEI AZ ANYAGI HELYZETTEL

A REZILIENSEK HÁTRÁNYAI A DIPLOMA UTÁN

1. BEVEZETŐ

A szakmai, sőt a mindennapi köztudatban is már viszonylag korán gyökeret vert az a felismerés, hogy a magasabb iskolai végzettség az egyik legfontosabb tényezője a kedvezőbb társadalmi pozíciók megszerzésének. Hazai és nemzetközi kutatások sora igyekezett igazolni a fenti tézis jelentőségét, továbbá bemutatni, hogy melyek azok a társadalmi szinten is azonosítható mechanizmusok, amelyek meghatározzák, hogy az egyén milyen iskolai végzettséget szerez (pl. Altbach 2010, Andorka 1970, 1982, Bernstein 2003, Björklund–Salvanes 2011, Blau–Duncan 1967, Boudon 1974, Bourdieu–Passeron 1977, Csata 2006, Eurofound 2017, Ferge 1969, Goastellec 2010, Harcsa 2021a, 2021b, 2021c, Hauser–Featherman 1976, Hout 2018, Hrubos 2012, Jackson–Evans 2017, Kozma 2004, Nagy P. 2003, Polónyi 2016, Róbert–Bukodi 2004, Róbert 2015, Shavit et al. 2007, Veroszta 2014, Vukasovic–Sarrico 2010). E mechanizmusok között fontos szerepet játszik az iskolai végzettség nemzedéki átörökítése, tehát az, hogy a szülők iskolai végzettsége komoly mértékben befolyásolja a gyermekek iskolai pályafutását. Ugyanakkor ezt a hatást jelentősen módosíthatják az egyéni kvalitások és az egyenlőtlenség átörökítését befolyásolni képes társadalmi intézmények, legfőképpen az iskolarendszer. Másrészt az elért iskolai végzettség és a társadalmi hierarchia más dimenzióiban elfoglalt hely között diszkrepancia lehet. Az azonos végzettségű egyének munkaerőpiaci sikerességét az egyéni adottságokon túl befolyásolhatják társadalmi szintű tényezők is. A származás például jelentősen meghatározhatja, hogy azonos végzettségű egyének milyen munkaerőpiaci pozícióba kerülnek (Benjamin 2015, Blaskó 2008, Nyüsti 2013, OECD 2018, Rodgers 2007, Sági 2013), hiszen a szülői háttér rendkívül komplex, sokszor nagyon nehezen mérhető tőkeegyüttessel ruházza fel az egyént.

Ezeknek a jelenségeknek és mechanizmusoknak a leírása és megértése szerteágazó kérdéseket vet fel, amelyek közül tanulmányunkban két területre fókuszálunk. Az első az intergenerációs iskolai mobilitás jelenkori mintázatainak leírása, a második pedig a mobilitási életutak és az anyagi helyzet összefüggéseinek bemutatása. Noha kutatási kérdéseink számos szociológiai részterülethez kötődnek, úgy véljük, hogy az iskolaimobilitás-kutatások mellett leginkább a rezilienciakutatások kérdéscsoportjához kapcsolódunk (a fogalomról lásd pl. Masten 2019, Ungar 2021), amelyek hasonló kérdéseket más megközelítésben vizsgálnak (Ceglédi 2012, 2018). A rezilienciakutatások ugyanis alapvetően a felfelé történő mobilitásnak egy viszonylag szűk kört érintő típusával foglalkoznak, nevezetesen azzal, amely az alacsony, jellemzően alapfokú végzettségű szülők családjából diplomássá váló gyermekek életútja. Tanulmányunkban viszont a lefelé és felfelé irányuló mobilitás különböző típusait is görcső alá vesszük.

Úgy véljük, hogy a társadalmi, ezen belül a nemzedékek közötti (intergenerációs) iskolaimobilitás-vizsgálatok a társadalomszerkezet egészének leírására és a változások bemutatására helyezik a hangsúlyt. Ezzel szemben a rezilienciakutatások az egyéni életutak tipizálásával az atipikus életpályán haladó személyekre fókuszálnak, noha ezekben is meghatározó elem, hogy a reziliensek életútját nem individuumok egyedi akcióinak

tekintik, hanem társadalmi jelenségnek, amelyet különböző társadalmi folyamatok, intézmények befolyásolnak (Balogh 2004, Bass–Darvas 2008, Björklund–Salvanes 2011, Ceglédi 2012, Czeizel 1997, Godin–Hindriks 2018, Henderson 2007, Masten et al. 2008, Sugland et al. 1993, Tóth 2000, 2013, Waxman et al. 2003).

Bár a mobilitásvizsgálatok általában nem használják a reziliencia fogalmát, mégis nyújthatnak információt a reziliensekről például akkor, amikor a többlépcsős, azaz a szülők iskolai végzettségéhez képest több iskolai fokozatot lépőkről beszélnek. E kutatások nyomán a reziliensek helyét a teljes népesség mobilitási mintázatán belül ismerhetjük meg, viszont általában nem lépnek tovább abban, hogy a különböző utat bejárt csoportok helyzete hogyan alakul az életkörülmények különböző dimenzióiban. A rezilienciavizsgálatok ugyanakkor az érintett csoportra fókuszálva kevésbé foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy milyen más társadalmi mobilitási mintázatokba illeszkednek a reziliens életutak. Az iskolaimobilitás-vizsgálatok általában kvantitatív vizsgálatok, míg a rezilienciakutatásokban nagy hangsúlyt kapnak a kvalitatív megközelítések is, amelyek az egyéneket körülvevő mikrokörnyezet (pl. a személyiség alkati jellemzői, a szeretetteljes családi háttér, a támogató környezet) jelentőségére hívják fel a figyelmet (Ceglédi 2018). Az iskolaimobilitás- és a rezilienciakutatásokban is közös alap viszont annak vizsgálata, hogy milyen iskolai végzettséget szereznek az egyének a szüleik végzettségéhez képest. Kutatásunkban mind az iskolaimobilitás-, mind pedig a rezilienciakutatás megközelítéseit használva igyekszünk kutatási kérdéseinket megválaszolni.

Az iskolai mobilitási életutak egyéni haszna vagy más esetben annak hátrányai koronként, társadalmanként változhatnak. Az iskolai végzettség haszna leginkább a munkaerőpiaci sikerességben, annak egy fontos aspektusában, a keresetekben realizálódhat. Ugyanakkor a népesség iskolai végzettség szerinti struktúrája és a munkaerőpiaci pozíciók szerkezete, a hozzá kapcsolódó munkakörülmények, keresetek diszkrepanciája fel- vagy leértékelheti az egyes iskolai végzettségeket, és ezáltal befolyásolhatják a mobilitási utakat is.

A 2000-es éveknek és az azt követő évtized első felének magyar foglalkozási szerkezete sok vonatkozásban meglehetősen nagy stabilitást mutat. Az ágazati struktúra, a szellemi és fizikai munkások aránya, valamint bizonyos társadalmi nagycsoportok⁵ aránya alig-alig változott (Harcsa 2021d, KSH 2015). Ez persze nem zárja ki, hogy a társadalmi nagycsoportokon belül kisebb munkaerőpiaci csoportokban ne lennének átstrukturálódások. Ugyanakkor a foglalkozási szerkezet alapvető struktúrájának stabilitása korlátot jelent a felsőfokú képzés kiterjesztésének azáltal, hogy a munkaerőpiacon a 2000-es évektől nem bővülnek azok a munkaerőpiaci pozíciók, amelyek felsőfokú végzettséget igényelnek (Harcsa 2019). Ezek a strukturális jellemzők a nemzedékek közötti iskolai mobilitásra is hatást gyakorolhatnak, hiszen ha lecsökkennek a magasabb iskolai végzettség adta munkaerőpiaci előnyök, akkor csökkenhetnek azok a húzóerők, amelyek motivációt adnak a magasabb iskolai végzettség elérésére. Feltehetően ez látszik abban is, hogy a 2010-es évek második felében a foglalkoztatottak körében a diplomások aránya már nem növekedett a korábbiakhoz hasonlóan (KSH STADAT adatok). Az utóbbi két év (2020–2021) újbóli növekedésében valószínűleg már sokkal inkább az játszott szerepet, hogy a kormányzat elengedte a diplomához szükséges nyelvvizsga-követelményt, mint az, hogy az új diplomások nagyobb arányban áramoltak be a munkaerőpiacra.

A származási hatások vonatkozásában a korábbi kutatások azt találták, hogy más európai országokhoz képest Magyarországon az iskolai pályafutásban jelentősebb szerepe van a származási háttérnek, és az iskola-rendszer nem képes a származási hátrányokat kompenzálni (Agasisti et al. 2018, Bukodi et al. 2017, Éber 2020, OECD 2019, Róbert 2018).

⁵ A társadalmi nagycsoportok fogalmát Angelusz Róberttől (2004) vettük át, amelyet a (hagyományos) rétegek, esetenként a társadalmi csoportok fogalmakkal szinonim értelemben használjuk. Az utóbbi fogalmat leginkább a KSH-beli Andorka műhely tagjai használták az 1970-es évektől kezdve.

Ami az időbeli trendeket illeti, a kutatási eredmények nem feltétlenül egy irányba mutatnak, noha azt is hozzá kell tenni, hogy a vizsgálati időszakok és célpopuláció különbözőségei miatt az eredményeket nehéz összehasonlítani. Az OECD-jelentések, amelyek a PISA-adatokat elemzik, folyamatosan jelzik, hogy Magyarországon a származási háttér hatását az iskolarendszer nem kompenzálja, sőt az egyenlőtlenségeket még fel is erősíti. A hátrányos származási háttérrel rendelkező tanulók relatív iskolai teljesítménye romlik, a reziliensek aránya csökken. Az OECD-jelentésekben rezilienseknek azokat tekintik, akik gazdasági, társadalmi és kulturális származási háttérüket tekintve (ESCS-index) az adott ország alsó negyedébe sorolódnak, de mégis a legjobbak között teljesítenek. Az egyik ilyen számítás szerint például 2006 és 2015 között Magyarországon jelentősen, az OECD országok közül az egyik legnagyobb mértékben csökkent a reziliens tanulók aránya (OECD 2016). A reziliens tanulók alacsony arányát a 2019-es OECD-jelentés (OECD 2019), illetve más módszereket alkalmazó kutatások is megerősítették (Agasisti et al. 2018). Ezekkel a kutatásokkal kapcsolatban viszont azt kell látni, hogy ez a tanuló népességre vonatkozik, ezeknek a folyamatoknak a munkaerőpiaci következményei egy későbbi időszakban realizálódnak.

A generációk közötti iskolai mobilitás és a szociológiai értelemben vett reziliencia fogalmainak összekötésére többféle megközelítés is adódik értelmezési keretként.⁶

1. Az első, amikor mobil és reziliens személy alatt tulajdonképpen ugyanazt értjük, de más perspektívából elemezzük a jelenséget. A mobilitáskutatások jellemzően egy tágabb perspektívából, mondhatni felülnézetből vizsgálódnak abban az értelemben, hogy a társadalom teljes spektrumát mutatják be, s nem az egyes életúttípusok egyedisége érdekli, hanem egy átfogó kép megrajzolása. Ebben a képben ott lehetnek a társadalmi hátrányaikkal megküzdő reziliensek is, de nem kiemelt fókusszal, hanem az egész részeként. A rezilienciakutatásokat ezzel szemben inkább az alülnézet jellemzi, amely a kivételesnek tekintett egyénekről igyekszik közelebbi képet alkotni, s a többi társadalmi csoportot vagy figyelmen kívül hagyja, vagy legfeljebb viszonyítási pontként kezeli.
2. Egy másik lehetséges megközelítés, amikor a két fogalmat a vizsgált kontextus alapján elkülönítjük egymástól. A rezilienciakutatások, ezen belül is főként a kvantitatívok, ugyanis a sikert csupán iskolai kontextusban értelmezik, célcsoportjukat pedig döntően a közoktatásban résztvevő tanulók adják. A mobilitáskutatások esetében a célcsoportot jellemzően a tanulmányaikat már befejezett felnőttek adják, a siker pedig tágabb társadalmi kontextusban értelmezhető. Az előbbi nézőpont az iskola nyitottságáról tud mondani valamit és a reziliens tanulókról beszél, utóbbi pedig a társadalom nyitottságáról és a mobil felnőttekről tesz megállapításokat. Reziliens felnőttekről kevesebb szó esik a szakirodalomban, ezért tanulmányunkban rájuk fókuszálunk.
3. Egy harmadik lehetséges megközelítés, amikor azokat a személyeket soroljuk a reziliensek közé, akik társadalmi mobilitásukon túl az élet más területein is sikeresek. Bár erős összefüggés látható például az iskolázottság és a szubjektív jóllét között, mégis érdemes számításba venni, hogy a társadalmi mobilitás nem mindig jellemezhető egyértelműen pozitív kimenetűként ebben a tekintetben (Beck 1983, Bereményi–Durst 2021, Ceglédi 2018, Czeizel 1997, Durkheim 2000, Ferge 2006, Godó et al. 2020, Hafíčová et al. 2020, Kapitány–Kapitány 2007, Leist Balogh–Jámbori 2016, Lukács J. 2018, Pusztai 2004, Reay et al. 2009, Subramanyam et al. 2013, Varga 2019).

⁶ Elméleti kitérőnk az indokolja, hogy a szakirodalomban nem említik együtt a két fogalmat szociológiai megközelítésben. A rezilienciát szociológiai értelemben használjuk, nem pedig pszichológiaiában. Ez utóbbi lelki ellenállóképességet jelentene (pl. a megterhelő életesemények ellenében tapasztalható megküzdés). A reziliencia pszichológiai értelmezése ugyanakkor megjelenik a mobilitásvizsgálatokban, amikor például a mobil személyek pszichológiai rezilienciáját elemzik (pl. Cosco et al. 2016, Subramanyam et al. 2013).

4. Élhetünk egy olyan megközelítéssel is, hogy a reziliencia a mobilitáson belül egy erősebb fokozatot jelöl. Így a társadalmi létrán apjukhoz képest több lépcsőfokot (iskolai végzettségi szintet) lépőket tekinthetjük rezilienseknek.

Tanulmányunkban az itt felsorolt lehetséges megközelítések közül többet is alkalmaztunk – mintegy kísérletezve az elméleti kapcsolódási pontok empirikus letapogatásával. A távoli és közeli perspektívából történő vizsgálódás (1. értelmezés) alapvető szemlélete tanulmányunknak, ugyanakkor ez utóbbit egy későbbi elemzésünkben tervezzük mélyrehatóbban alkalmazni. Elméleti síkon megkülönböztettük az iskolai kontextusban értelmezhető rezilienciát a társadalmi kontextusban értelmezhető mobilitástól (2. értelmezés), s kísérletet tettünk arra, hogy a kontextusra érzékeny módon hozzuk be a felnőtt lakosság társadalmi mozgásának értelmezésébe a rezilienciamegközelítést. Elemzésünkben rezilienseknek azokat tekintettük, akik apjuk iskolai végzettségi szintjénél három fokozattal magasabb iskolai végzettséget szereztek (4. értelmezés). A jövedelmi helyzet vizsgálatával pedig arra próbáltuk rávilágítani, hogy a rezilienseknek tekintett személyek mennyire „sikereselek” az élet más területein, vajon egy jelentős mobilitást jelentő iskolai karrier elegendő-e ahhoz, hogy a jobb származási háttérrel rendelkező társaikhoz hasonló jövedelmi szinten éljenek. (3. értelmezés).

2. KUTATÁSI KÉRDÉSEK

Kutatásunkban a fenti szakirodalomra alapozva az alábbi kérdésekre keressük a választ:

1. Hogyan alakult a nemzedékek közötti iskolai mobilitás a jelenkori magyar társadalomban? Az iskolai mobilitásban érintettek között milyen arányban vannak a felfelé, illetve a lefelé mobil társadalmi csoportok, az előbbin belül a reziliensek (itt: apjuk iskolai végzettségéhez képest három szinttel magasabb végzettséget szerzők)?
2. Milyen különbségek vannak az iskolai mobilitás mintázataiban a nemek és az egyes korosztályok között?
3. Hogyan befolyásolja a jövedelmi helyzetet az iskolai mobilitási út? Leírhatók-e társadalmi szinten is beazonosítható különbségek az azonos iskolai végzettségű, de eltérő származási háttérrel rendelkezők között?

3. ADATOK ÉS VÁLTOZÓK

3.1. A célsokaság

Kutatásunk a KSH 2016. évi Mikrocenzusához (n=795372) kapcsolódó Társadalmi rétegződés kiegészítő felvételen alapul (n=101165), amely utóbbi a 16 éves és idősebb, magánháztartásban élő felnőtt népességet reprezentálja.⁷ Jelen elemzésünk a 25–59 év közötti foglalkoztatottak körére terjed ki (n=43707). Mintánk így a 4,2 millió foglalkoztatottból több mint 3,7 millió főt reprezentál. Elemzésünkbe azok a foglalkoztatottak nem kerültek be, akik nyugdíj, anyasági ellátások, illetve tanulói státusz mellett foglalkoztatottak. Ők az összes foglalkoztatottnak, a súlyozatlan adatokat figyelembe véve, 5,3%-át tették ki.

3.2. Az elemzésben használt főbb változók

Foglalkoztatott: Foglalkoztatottnak a Mikrocenzus-adatfelvétel azokat tekintette, akik az adatfelvételt megelőző héten, legalább egy óra jövedelemszerző tevékenységet folytattak. Kutatásunkban ezt a definíciót alkalmaztuk mi is, a fentebb említett szűkítéssel.

⁷ Az adatfelvétel célkitűzéseiről és sajátosságairól lásd Huszár (2016), valamint Huszár és Záhonyi (2018a, 2018b) tanulmányait.

Iskolai végzettség: A legmagasabb iskolai végzettséget vettük figyelembe, négy kategória kialakításával: 1.) legfeljebb 8 általános iskola, 2.) szakmunkásképző/szakiskola, 3.) érettségit adó szakközépiskola vagy gimnázium, 4.) diploma (főiskola/egyetem vagy osztatlan képzésben szerzett felsőfokú diploma).

Apa (szülő iskolai végzettsége): A szülő iskolai végzettsége a kérdezett 14 éves korára jellemző végzettséget mutatja. Sajnos a korábbi kutatási hagyományoktól eltérően az idevonatkozó kérdésből nem derül ki világosan, hogy egy-egy esetben az apa vagy az anya iskolai végzettségéről beszélünk. Alapesetben az apa iskolai végzettségét kérdezték (feltételeztük, hogy a válaszok döntő többsége az apákra vonatkozik), de ha ez az adat nem állt rendelkezésre, akkor ugyanebbe a változóba az anya végzettsége került. Ráadásul, ha a kérdezett az apa iskolai végzettségét nem tudta, vagy nem is ismerte az apját, vagy nem kívánt a kérdésre válaszolni, akkor nem feltétlenül az anya iskolai végzettségét kellett beírnia, hanem jelölhette a fentebb megjelölt válaszlehetőségek egyikét is. Tanulmányunkban az idevonatkozó elemzésekben csak azokat az eseteket vettük figyelembe, amikor a kérdezett az apa (szülő) iskolai végzettségét megadta.

Jövedelem: Az egy fogyasztási egységre jutó (ekvivalens) jövedelmet használtuk, amelyet az adatfelvételben felvett háztartási jövedelemből képeztünk. A Mikrocenzus kérdése a következőképpen szólt: „Átlagosan mennyi az Ön háztartásának összes nettó jövedelme havonta?” Amennyiben a kérdezett ezt a kérdést megválaszolta, úgy kiindulópontként ezt az adatot vettük figyelembe. Amennyiben nem tudta, vagy nem akarta megválaszolni, akkor a kérdezettnek a háztartás jövedelmét egy jövedelmikategória-sorban kellett elhelyezni. Ez esetben a kategória középértékét vettük figyelembe háztartási jövedelemként. Ezután számítottuk ki az ekvivalens jövedelmet az OECD2-skálát figyelembe véve.

Kutatásunkban az 1. táblázatban bemutatott iskolai mobilitási pályákat különböztettük meg.

1. táblázat. A 25–59 év közötti foglalkoztatottak iskolai mobilitásának iránya és mértéke (%)

Az apa iskolai végzettsége	A foglalkoztatott iskolai végzettsége			
	legfeljebb 8 általános	szakmunkásképző/szakiskola	érettségi	diploma
legfeljebb 8 általános	Immobil 8 általános végzettségű (7,3%)	Egylépcsős felfelé mobil (11,0%)	Kétlépcsős felfelé mobil (8,1%)	Reziliens (3,0%)
szakmunkásképző/szakiskola	Egy lépcsős lefelé mobil (2,3%)	Immobil szakmunkás/szakiskolai végzettségű (13,5%)	Egylépcsős felfelé mobil (17,8%)	Kétlépcsős felfelé mobil (10,2%)
érettségi	Legalább kétlépcsős lefelé mobil (0,2%)	Egylépcsős lefelé mobil (1,4%)	Immobil érettségizett (5,9%)	Egylépcsős felfelé mobil (7,0%)
diploma	Legalább kétlépcsős lefelé mobil (0,1%)	Legalább kétlépcsős lefelé mobil (0,5%)	Egylépcsős lefelé mobil (2,7%)	Immobil diplomás (8,9%)

Forrás: 2016. évi Mikrocenzus Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel, 25–59 év közötti foglalkoztatottak, akiknél az apa (szülő) iskolai végzettsége ismert volt (n=39112). A szerzők számítása.

4. EREDMÉNYEK

4.1. Iskolai mobilitási életutak a főbb demográfiai jellemzők szerint

Írásunk e részében a főbb iskolai mobilitási utak társadalmon belüli reprezentáltságát mutatjuk be, majd az ezt követő részben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a különböző iskolai mobilitási utakhoz milyen jövedelmi/anyagi helyzet kapcsolódik. Éppen azért, mert az elmúlt évtizedekben az iskolai expanziók következtében jelentősen átalakult a magyar népesség iskolai végzettség szerinti struktúrája, a mobilitási utakat korcsoportként is vizsgáljuk. A felfelé mobil személyek csoportján belül kiemelten fókuszálunk a reziliensekre, akik az iskolai hierarchia legaljáról annak legmagasabb szintjére jutottak.

Az iskolai mobilitás főbb mintázatait áttekintve a legfontosabb megállapítás, amit tehetünk, hogy a foglalkoztatottnak meglehetősen nagy része (57%-a) az apja iskolai végzettségénél magasabbat szerzett (2. táblázat). Köszönhető ez egyrészt a középiskolai expanzióknak, amely az 1980-as évek végén vett nagyobb lendületet (Halász–Lannert 2000), másrészt a felsőfokú oktatásban részesülők arányának jelentős növekedésének, amely folyamat az 1990-es években erősödött fel.

A nők körében a felfelé mobilak aránya 10 százalékponttal volt magasabb, mint a férfiakéban. Ez a különbség jórészt abból adódik, hogy a nőket mind a középiskolai, mind pedig a felsőoktatási expanzió nagyobb mértékben érintette. Ennek alapvető magyarázata az, hogy a kedvezőtlen kereseti viszonyok miatt számos értelmiségi pálya leértékelődött, amelynek hatására a férfiak körében mérséklődött a felsőfokú képzés iránti érdeklődés, és ezáltal bizonyos értelmiségi munkakörökben megnövekedett a nők aránya (Fényes 2010).

Ugyanakkor annak a fentebb már említett adatfelvételi problémának is van szerepe, hogy a nők iskolai végzettségét az anyák és nem pedig az apák végzettségéhez kellene hasonlítanunk, hiszen így nem tudjuk szétválasztani a két hatást: a tényleges intergenerációs mobilitást és azt, hogy a két szülő iskolai végzettsége között is lehetett különbség. Ha a megkérdezettek szüleinek nemzedékében az anyák iskolai végzettsége magasabb volt, mint az apáké, akkor a nők intergenerációs mobilitását a mi számításaink felülbecslik, hiszen mi a nők iskolai végzettségét jellemzően az apjukéhoz, és nem az anyjukéhoz hasonlítjuk.

A felfelé irányuló iskolai mobilitási utat megtevők nagyobb része egylépcsős mobilitási utat járt be, azaz az apjához képest egy iskolai fokozattal magasabbat szerzett. A vizsgált népességnek több mint egyharmada (36%-a) tartozott ide. A kétlépcsős felfelé mobilak aránya 18% volt, a nők körében lényegesen magasabb arányban (nők: 23%, férfiak 14%). A reziliensek meglehetősen kis részét, mindössze 3%-át képezték a vizsgált népességnek. Ez is inkább a nőkre volt jellemző. Ez a nagyon alacsony arány kohorszokként jelentős eltérést mutat, ugyanis a 25–29 évesek körében a reziliensek hányada alig haladja meg az 1%-ot, míg az 50–59 évesek körében közel 6% a megfelelő érték (4. táblázat).

A lefelé irányuló iskolai mobilitás mindössze a 25–59 év közötti foglalkoztatottak 7%-át érinti, míg az immobilak aránya 36%-ot tett ki. A férfiaknak 40%-a, a nőknek 31%-a szerzett ugyanolyan iskolai végzettséget, mint az apja.

2. táblázat. Az iskolai mobilitás útjai a 25–59 éves foglalkoztatottak körében, nemek szerint (%)

Mobilitás típusa	Férfiak	Nők	Együtt
Felfelé mobilak, ebből:	52,1	63,0	57,1
reziliens	2,3	3,9	3,0
kétlépcsős felfelé mobil	13,9	23,4	18,3
egylépcsős felfelé mobil	35,9	35,7	35,8
Lefelé mobilak, ebből:	8,2	6,1	7,2
legalább kétlépcsős lefelé mobil	0,9	0,6	0,8
egylépcsős lefelé mobil	7,3	5,5	6,4
Immobilak – „státuszmegőrzők”, ebből:	39,7	30,9	35,6
diplomás	8,8	9,0	8,9
érettségizett	6,1	5,8	5,9
szakmunkás/szakiskolai végzettségű	17,4	8,9	13,5
legfeljebb 8 általános végzettségű	7,4	7,2	7,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: 2016. évi Mikrocenzus Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel, 25–59 év közötti foglalkoztatottak, akiknél az apa (szülő) iskolai végzettsége ismert volt (n=39112). A szerzők számítása.

Az iskolai mobilitás ilyen mértékű tömegessé válása azonnal felveti a kérdést, hogy hogyan jelenik meg a felfelé irányuló mobilitás „haszna” a társadalmi érvényesülés olyan dimenzióiban, mint a munkaerőpiaci státusz, a jövedelem, a tágabb értelemben vett anyagi helyzet. A tömeges felfelé irányuló mobilitás ugyanis egy kevésbé dinamikus változó munkaerőpiacon nem biztos, hogy a várt pozitív kimenetet hozza az egyének számára. Azaz a magasabb végzettségű személyek jelentős része is végzettségénél alacsonyabb szintű tudást igénylő munkát végez, vagy olyan alacsonyabb végzettséget, de szaktudást igénylő munkakörbe kerül, amely esetleg újabb, de az iskolai hierarchiában alacsonyabb szinten levő iskola elvégzésére készíti. Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatával – pontosabban ennek egy aspektusával – majd a tanulmányunk második felében foglalkozunk, amikor a mobilitási út és a jövedelmi helyzet összefüggéseit vizsgáljuk. A továbbiakban a mobilitási utak korosztályonkénti különbségeit vizsgáljuk meg.

A felfelé mobilak korosztályos vizsgálata azt mutatja, hogy az általunk vizsgált legidősebb kohorszban, a 2016-ban 50–59 éves korosztályban volt a legnagyobb mértékű a felfelé irányuló iskolai mobilitás aránya. Ugyanakkor ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy ebből a szempontból a társadalom zártabbá vált volna, hiszen a későbbi korosztályok már azoknak a szülőknek a gyermekei, akiknek a szülei a korábbi generációkhoz képest jóval magasabb arányban szereztek középiskolai végzettséget. A legfiatalabb általunk vizsgált korosztály szüleinek ötöde pedig már felsőfokú diplomát is szerzett, ami magasabb arány, mint a náluk idősebb szülői generációban mért értékek (3. táblázat). Ahogy tehát a szülői generációk iskolai végzettsége nő, úgy természetes módon szűkülnek be a felfelé irányuló mobilitás csatornái a gyermekeik generációja számára is. Másrészt – ahogy azt korábban említettük – az alacsony iskolai végzettségű szülők társadalmi hierarchiában elfoglalt helye sem feltétlenül ugyanolyan egy-egy időszakban. Ha a szülők generációjában az alacsony végzettségűek aránya erősen lecsökken, akkor az alacsonyan kvalifikáltak már feltételezhetően egy szelektált csoportot képeznek, amelyben a társadalmi hátrányok jobban felhalmozódnak, mint egy olyan csoportban, amely nagyobb arányt képvisel egy másik időszakban. Például, ha a szülők generációjának több mint a fele általános iskolai végzettségű, akkor a gyermekek generációjának sokkal nagyobb esélye van a felfelé mobilitásra, mintha csak egytizede.

3. táblázat. A vizsgált korosztályok és a szüleik (hipotetikus kohorszának) megoszlása az iskolai végzettségük szerint (%)

	A gyermekek és szüleik							
	30 év alattiak		30–39 évesek		40–49 évesek		50–59 évesek	
	születési évek							
	gyerekek	szülők	gyerekek	szülők	gyerekek	szülők	gyerekek	szülők
	nemzedéke							
	1987–2000	1962–1975	1977–1986	1952–1961	1967–1976	1942–1951	1957–1966	1931–1941
Legfeljebb 8 általános	12,2	16,0	9,1	29,3	10,6	41,5	12,6	75,4
Szaktunokásképző /szakiskola	20,3	32,3	22,2	28,0	29,9	19,5	31,5	2,3*
Érettségi	44,0	30,8	35,1	27,8	33,1	25,4	32,6	15,3
Diploma	23,5	20,9	33,6	14,9	26,3	13,6	23,3	7,0

Forrás: 2016. évi Mikrocenzus Társadalmi rétegzódás kiegészítő felvétel, 25–59 év közötti foglalkoztatottak, akiknél az apa (szülő) iskolai végzettsége ismert volt (n=39112). A szerzők számítása.

Megjegyzések: A szülői generációra vonatkozó adatokat különböző népszámlálási évekből vettük.

A 2016-os évben ugyanis a szülői generációk többsége szelektált abban az értelemben, hogy sokan közülük már meghaltak, ez pedig jelentősen torzítaná az eredményeket. A szülői generációhoz azokat soroltuk, akik a gyermekek generációjánál 25 évvel korábban születtek. A szülői generációk iskolai végzettség szerinti összetételét a szülők 40–50 éves kora közötti időszakban próbáltuk vizsgálni. Ez nyilvánvalóan csak becslés, de jól szemlélteti az iskolai végzettség szerinti struktúra változását. Az egyes szülői generációk adatai a következő Népszámlálásokból származnak: 1962–1975 között születettek: 2011-es NSZ; 1952–1961 között születettek: 2001-es NSZ; 1942–1951 között születettek: 1990-es NSZ; 1931–1941 között születettek: 1980-as NSZ. *Ennél a generációnál azért ilyen alacsony a szakmunkások aránya, mert a szakmunkás-képzés később indult be.

4. táblázat. Az iskolai mobilitás útjai a foglalkoztatottak körében, korcsoportok szerint (%)

Mobilitás típusa	25–29 évesek	30–39 évesek	40–49 évesek	50–59 évesek	Együtt
Felfelé mobilak, ebből:	54,7	56,1	54,2	63,8	57,1
reziliens	1,4	2,0	2,7	5,7	3,0
kétlépcsős felfelé mobil	16,7	18,1	17	21,3	18,3
egylépcsős felfelé mobil	36,6	36	34,5	36,8	35,8
Lefelé mobilak, ebből:	9,3	7,3	7,4	5,7	7,2
legalább kétlépcsős lefelé mobil	1,1	0,7	0,8	0,7	0,8
egylépcsős lefelé mobil	8,2	6,6	6,6	5,0	6,4
Immobilak – „státuszmegőrzők”, ebből:	35,8	36,6	38,3	30,3	35,6
diplomás	10,9	10,7	8,6	6,1	8,9
érettségizett	9,1	6,2	6,3	3,6	5,9
szakmunkás/szakiskolai végzettségű	10,6	13,9	15,9	10,8	13,5
legfeljebb 8 általános végzettségű	5,2	5,8	7,5	9,8	7,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 2016. évi Mikrocenzus Társadalmi rétegzódás kiegészítő felvétel, 25–59 év közötti foglalkoztatottak, akiknél az apa (szülő) iskolai végzettsége ismert volt (n=39112). A szerzők számítása.

Az idősebb generációkat nagyobb mértékben érintő felfelé mobilitás különösen a többlépcsős mobilitásban érintettek körében jellemző. Míg a 25–29 év közöttiek körében 17%-ot tesz ki azoknak az aránya, akik a szülői generációhoz képest legalább két iskolai végzettségi szinttel többet szereztek, addig az 50–59 évesek körében ez 21% (4. táblázat).

Ahogy említettük, a többlépcsős mobilitási arányok mérséklődése mögött is erőteljesen ott áll az a jelenség, hogy a legfeljebb 8 általános iskolai végzettségű szülők aránya generációról generációra jelentős mértékben csökkent.

Ugyanakkor ez önmagában nem ad magyarázatot az idősebb generációk jelentősebb arányú felfelé mobilitására, hiszen ha a kilépési mobilitási adatokat vizsgáljuk – amelyek ezeket a strukturális különbségeket eltüntetik –, a korcsoportok közötti különbségek akkor is fennmaradnak (5. táblázat). Ezenkívül egyértelmű az is, hogy a korcsoportok közötti különbségek a férfiak körében erőteljesebbek, mint a nőkben. A 25–29 éves általános iskolai végzettségű szülőktől származó fiatal férfiaknak csak 5%-a tudott diplomát szerezni, míg az 50–59 éves korosztálynak 9%-a (5. táblázat).

Az adatok értelmezésénél azt is figyelembe kell venni, hogy a legfiatalabb korosztályokban még nem feltétlenül lezárt iskolai pályákról van szó, még akkor sem, ha elemzésünk a foglalkoztatottakra irányul. Ez különösen igaz az érettségi és diploma között állókra. A 2010-es évek közepén ugyanis nagy számban voltak azok a fiatalok, akik nyelvvizsga hiányában nem kaphatták meg a diplomájukat. Egy kormányzati döntés értelmében viszont a COVID-járvány időszaka alatt ideiglenesen feloldották a diplomaszerezés azon követelményét, hogy a diplomát szerzőknek legalább egy (esetenként több) középfokú (bizonyos karokon felsőfokú) nyelvvizsgával kell rendelkezniük. Az Innovációs és Technológiai Minisztérium közlése szerint 2020 nyarán már több mint százezren voltak azok, akik ily módon szereztek meg a diplomájukat. Ugyan ezeknek a diplomásoknak nem ismerjük a társadalmi háttérét, feltételezhetjük, hogy a kedvezőtlenebb származási háttérrel rendelkezők körében magasabb az előfordulásuk.

5. táblázat. A legfeljebb 8 általános iskolai végzettségű szülők gyermekeinek iskolai végzettsége, korcsoportok szerint (%)

A kérdőzet iskolai végzettsége	Korcsoportok			
	25–29 évesek	30–39 évesek	40–49 évesek	50–59 évesek
	Férfiak			
legfeljebb 8 általános	38,4	31,5	26,1	18,3
szakmunkásképző/szakiskola	36,0	37,5	47,2	52,7
érettségi	20,8	22,6	19,9	19,6
diploma	4,8	8,4	6,7	9,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	Nők			
legfeljebb 8 általános	23,9	27,0	25,0	22,5
szakmunkásképző/szakiskola	23,9	27,1	29,0	25,6
érettségi	37,7	33,5	34,4	37,5
diploma	14,5	12,5	11,6	14,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 2016. évi Mikrocenzus Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel, 25–59 év közötti foglalkoztatottak, akiknél az apa (szülő) iskolai végzettsége ismert volt. A szerzők számítása.

A szakmunkás végzettségű apák gyermekeinek körében, ezen belül is a férfiaknál, a státuszmegtartók aránya az idősebb korcsoportoktól a fiatalabbak felé haladva csökkenő. Az egylépcsős felfelé mobilak aránya viszont a fiatalabb generációk körében magasabb. A 30 év alatti férfiak korcsoportjában a gyermekek nemzedékének 46%-a szerzett érettségit, míg a többi korcsoportnál 32–39% között mozgott az érettségizettek aránya (6. táblázat). A diplomát szerzők aránya a férfiaknál a 30–39 éves korosztályban, a nőknél a legfiatalabbak körében a legmagasabb. Ugyan a legfiatalabbak esetében itt sem teljesen biztosan lezárt iskolai pályákról beszélünk, de a nemek közötti különbségek a legfiatalabbaknál a legnagyobbak, amiből arra következtethetünk, hogy a felsőfokú oktatásba beáramlás dinamikus növekedésének lassulása elsősorban a férfiakat érintette, azon belül is az alacsonyabb származásúakat. Lehetséges, hogy itt már megjelenik az a hatás, hogy az utóbbi évtizedekben bizonyos diplomás szakmák jelentősebb leértékelődésen mentek keresztül. Ilyenek lehetnek bizonyos műszaki, illetve pedagóguspályák, amelyek alternatívájaként számos magas presztízsű és/vagy jó keresetet nyújtó érettségihez kötött vagy anélkül is végezhető szakmunka vonzóbb lehet egy fiatal számára, mint például egy mérnöki vagy pedagóguskarrier. Ez a jelenség nem teljesen új, hiszen ennek első jelei már az 1990-es években is megfigyelhetők voltak (Bukodi–Harcsa–Reisz 1994), mára azonban a nagyságrendjük újra megnövekedhetett.

A szakmunkás végzettségű szülők gyermekeinek lefelé irányuló mobilitása is a fiatalabb generációk körében magasabb. Ennek értelmezése további kutatásokat igényel, ugyanakkor, ha összekapcsoljuk azzal, hogy a legfeljebb általános iskolai végzettségű apák esetében is növekedett a státuszmegtartó gyermekek aránya, akkor utalhat egy leszakadó réteg élethelyzetének stabilizálódására, amelyben az alacsony státusz generációról generációra örökítődik át.

6. táblázat. A szakmunkás/szakiskolai végzettségű szülők gyermekeinek iskolai végzettsége, korcsoportok szerint (%)

A kérdezett iskolai végzettsége	Korcsoportok			
	25–29 évesek	30–39 évesek	40–49 évesek	50–59 évesek
	Férfiak			
legfeljebb 8 általános	7,0	5,8	5,0	4,3
szakmunkásképző/szakiskola	30,6	34,5	47,5	42,6
érettségi	45,5	38,8	31,6	36,0
diploma	17,0	20,9	15,9	17,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	Nők			
legfeljebb 8 általános	4,5	4,4	5,4	6,5
szakmunkásképző/szakiskola	11,0	18,6	24,4	21,3
érettségi	48,8	44,9	44,6	43,7
diploma	35,8	32,0	25,6	28,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 2016. évi Mikrocenzus Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel, 25–59 év közötti foglalkoztatottak, akiknél az apa (szülő) iskolai végzettsége ismert volt. A szerzők számítása.

A korcsoportos vizsgálatok arra utalnak, hogy az érettségizett szülők gyermekeinél megtorpanni látszik az a tendencia, hogy a fiatalabbak felé haladva a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya növekszik. A férfiak körében a 30–39 éves korosztályban kevesebben lettek szakmunkások, mint az idősebb generációkban, és többen szereztek diplomát is, mint a tőlük idősebb korcsoportokban. Viszont a 30 év alattiaknál drasztikusan lecsökkent azoknak az aránya, akiknek az apja érettségizett volt, de maga diplomát szerzett. Miközben a 30–39 éves férfiak 48%-a, addig a 25–29 év közötti férfiaknak csak a 36%-a lett diplomás (7. táblázat). A fentebb említett magyarázatok mindegyike állhat e mögött is, de jelentős lehet a diplomák leértékelődésének folyamata, illetve a felsőoktatás képzési költségeinek növekedése is.

7. táblázat. Az érettségizett szülők gyermekeinek iskolai végzettsége, korcsoportok szerint (%)

A kérdezett iskolai végzettsége	Korcsoportok			
	25–29 évesek	30–39 évesek	40–49 évesek	50–59 évesek
	Férfiak			
legfeljebb 8 általános	2,7	1,5	1,0	2,7
szakmunkásképző/szakiskola	8,4	10,4	16,5	15,1
érettségi	53,1	40,7	41,1	38,5
diploma	35,9	47,5	41,4	43,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	Nők			
legfeljebb 8 általános	0,5	0,8	1,4	1,6
szakmunkásképző/szakiskola	4,5	4,7	7,0	7,5
érettségi	37,0	33,5	44,0	40,8
diploma	58,1	60,9	47,5	50,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 2016. évi Mikrocenzus Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel, 25–59 év közötti foglalkoztatottak, akiknél az apa (szülő) iskolai végzettsége ismert volt. A szerzők számítása.

A diplomás szülők gyerekeinek nagy aránya szerzett szintén diplomát, de a korcsoportok közötti különbségek nem elhanyagolhatóak. A férfiaknál a legfiatalabbak körében a legalacsonyabb az iskolai végzettség szintjét átörökítő aránya. A 25–29 éves férfiaknak 65%-a, a 30–39 éveseknek 72%-a, a 40–49 éveseknek 71%-a, az 50–59 éveseknek pedig 69%-a szerzett maga is diplomát. A diplomás apától származó nők esetében ugyan nem a legfiatalabbak körében a legalacsonyabb a diplomások aránya, de ők azok, akik megtörik a korábbi generációk növekvő tendenciáját (50–59 évesek: 70%, 40–49 évesek: 75%, 30–39 évesek: 83%). A 30–39 évesek körében mért legmagasabb érték után a 25–29 évesek körében már csak 75% a diplomát szerettek aránya (8. táblázat).

8. táblázat. A diplomás szülők gyermekeinek iskolai végzettsége, korcsoportok szerint (%)

A kérdezett iskolai végzettsége	Korcsoportok			
	25–29 évesek	30–39 évesek	40–49 évesek	50–59 évesek
	Férfiak			
legfeljebb 8 általános	1,8	0,6	0,5	0,8
szakmunkásképző/szakiskola	4,8	3,8	4,9	5,2
érettségi	28,7	23,4	23,4	25,0
diploma	64,6	72,3	71,1	69,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	Nők			
legfeljebb 8 általános	1,2	0,5	0,6	1,3
szakmunkásképző/szakiskola	2,2	2,3	3,6	2,9
érettségi	22,0	14,4	20,5	25,9
diploma	74,6	82,8	75,2	69,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 2016. évi Mikrocenzus Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel, 25–59 év közötti foglalkoztatottak, akiknél az apa (szülő) iskolai végzettsége ismert volt. A szerzők számítása.

4.2. Az iskolai mobilitási utak és az anyagi helyzet összefüggései

Az iskolai végzettség nyilvánvalóan összefüggést mutat a munkaerőpiaci pozícióval és a keresetekkel. Ugyanakkor a végzettség és a munkaerőpiaci sikeresség közötti összefüggés nem minden szakmacsoportban egyértelmű, és egyéni szinten sem jelent feltétlenül determinisztikus viszonyt. Noha számos kutatás igazolta, hogy a diplomások körében alacsonyabb a munkanélküliség, körükben magasabb a vezetők aránya, és általában magasabb béreket is tudnak realizálni, ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy például a magasabb bérek minden szakmacsoportra jellemzőek lennének. Példaként említhetjük a pedagógusbérek elértéktelenedését.

Noha a kereset alapvetően határozza meg az egyének jövedelmi szintjét, ebben a kutatásban nem azzal a kérdéssel foglalkoztunk, hogy az iskolai végzettség és a munkaerőpiaci pozíció, valamint a keresetek között mi az összefüggés, hogy hogyan térülnek meg az iskolai pályafutásba befektetett erőfeszítések, hanem azzal, hogy az azonos iskolai végzettségűek családi jövedelme eltér-e egymástól aszerint, hogy milyen iskolai mobilitási életút áll az egyén mögött. Nem kereseteket vizsgálunk tehát, hanem a család egy fogyasztási egységre jutó jövedelmét, ami nyilvánvalóan számos egyéb tényezőtől is függ, legfőképpen attól, hogy kivel él együtt valaki, hogy párkapcsolatban él-e, hogy a párjának milyen a munkaerőpiaci státusza, keresete, hogy vannak-e gyerekeik stb. Az egyének aktuális jövedelmi helyzetét befolyásolják az egyéni életpálya olyan eseményei is, mint például, hogy elvált-e, hogy vannak-e a háztartáson kívül élő kiskorú gyermekei, akikről gondoskodnia kell. Ebben a sokdimenziós térben megpróbáltuk néhány főbb ismérv szerint standardizálni az adatainkat, hogy közelebb jussunk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy vajon az iskolai mobilitási út hogyan befolyásolja az egyén anyagi helyzetének egy meghatározó dimenzióját, a jövedelmet.

Kérdéseink megválaszolására az iskolai mobilitási út és a jövedelmi helyzet közvetlen összefüggéseit mutató kétváltozós elemzés mellett multinomiális regressziós modelleket is felépítettünk, amelyek számos fontos ismérv hatásának kontrollálása után mutatják az iskolai mobilitási út jövedelmi helyzetre gyakorolt hatását. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a származási hatás pontos kimutatása az általunk bevont ismérvek mellett to-

vábbiak bevonását igényelné, amelyek az életpálya egészére, az egyéni életút különböző eseményeire és a párkapcsolatban élők partnerének jellemzőire vonatkozna. Ugyanakkor úgy véljük, hogy az általunk felépített modellek is jelentős mértékben hozzájárulnak az iskolai mobilitási út és a jövedelmi helyzet kapcsolatának megértéséhez. Modelljeink négy iskolai szinten készültek el, azaz arra a kérdésre igyekeztünk választ adni, hogy az azonos iskolai végzettségű egyének jövedelme szignifikáns különbséget mutat-e aszerint, hogy milyen a származási háttérük, azaz esetünkben az apjuk iskolai végzettsége. A függő változóban az ekvivalens jövedelem alapján öt kategóriát képeztünk: 1. az átlagos jövedelem alatt legalább 40%-kal; 2. az átlagos jövedelem alatt 20–40%-kal; 3. az átlagos jövedelemtől legfeljebb 20% eltérés felfelé vagy lefelé; 4. az átlagos jövedelem felett 20–40%-kal, 5. az átlagos jövedelem felett legalább 40%-kal. A referenciacsoport minden modellben a középső érték volt, vagyis azok képezték a referenciakategóriát, akiknek a jövedelme az átlagos körül szóródott. A megfigyelt változóban a referenciakategóriát az immobilak jelentették, akiknek ugyanaz volt az iskolai végzettsége, mint az apjuknak.

Az iskolai mobilitási út és az ekvivalens jövedelem összefüggését mutató kétváltozós elemzés arra mutat rá, hogy az azonos iskolai végzettségű, de eltérő mobilitási utat bejáró egyének jövedelme szignifikánsan különbözik. Azoknak a diplomásoknak a családjában, akiknek a szülei legfeljebb alacsony végzettségűek, az ekvivalens jövedelem 169 ezer forint, míg az érettségizett szülők diplomás gyerekeinek háztartásában 185 ezer, a diplomás szülők gyerekeinek a háztartásában pedig 212 ezer forint volt az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem (9. táblázat).

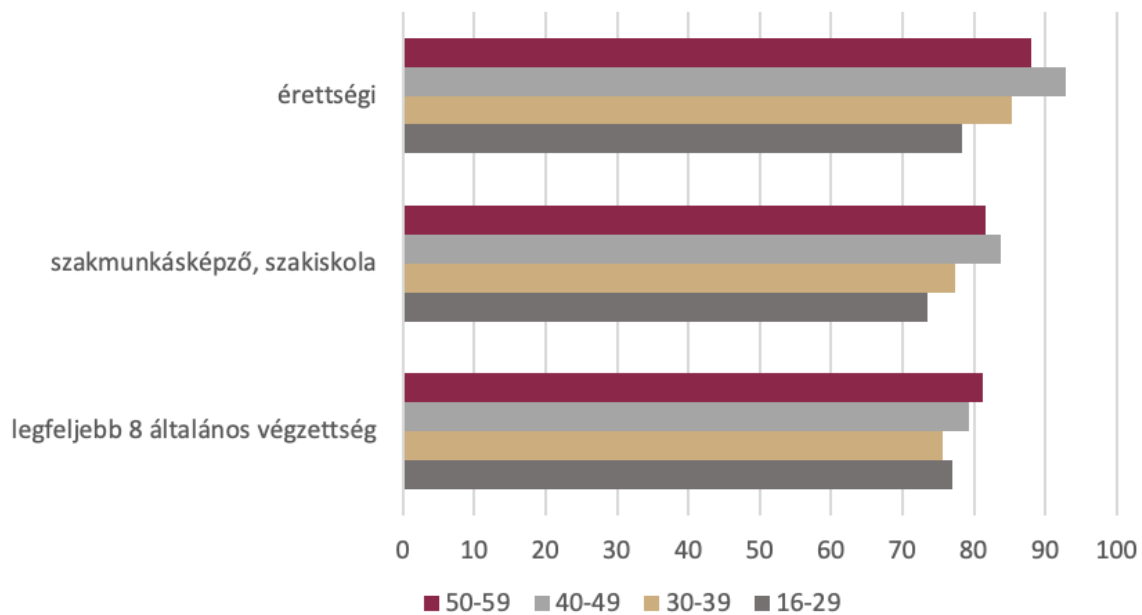
9. táblázat. Az ekvivalens jövedelem átlaga az iskolai mobilitás típusa szerint (ezer Ft)

Az apa iskolai végzettsége	A foglalkoztatott iskolai végzettsége			
	legfeljebb 8 általános	szakmunkásképző/ szakiskola	érettségi	diploma
legfeljebb 8 általános	70	91	109	169
szakmunkásképző/szakiskola	83	101	120	169
érettségi	97	130	140	185
diploma	130	116	147	212

Forrás: 2016. évi Mikrocenzus Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel, 25–59 év közötti foglalkoztatottak, akiknél az apa (szülő) iskolai végzettsége és a háztartási jövedelem is ismert volt (n=32495). A szerzők számítása.

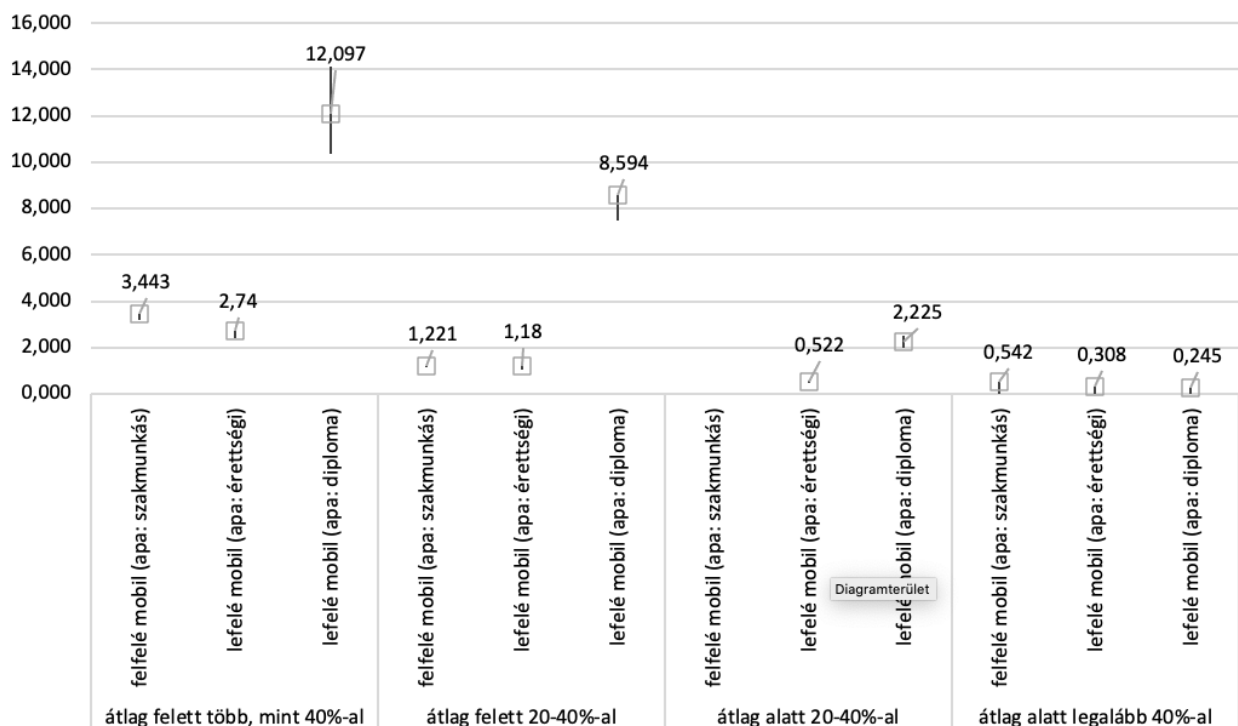
A származási háttér hatása a különböző korcsoportokban eltérő lehet. Ennek bemutatása meghaladja a tanulmány kereteit, de egy vonatkozásban ezt is szeretnénk jelezni, ami egyben azt a kérdést is feszegeti, hogy vajon a különböző korokban megtett mobilitási utakat azonos módon kell-e értékelni. Ha például az alacsony végzettségű szülők gyermekei egy korban csak azokat a munkaerőpiaci pozíciókat tudják elérni, amelyek az adott iskolai végzettségi sinthez kapcsolódó pozíciók alsó szegmensébe tartoznak, akkor kisebb motivációt jelenthet a magasabb végzettség megszerzése, mint olyan időszakban, ahol a magasabb munkaerőpiaci pozíciók is megnyílnak az alacsonyabb származásúak előtt. Mivel nem kereseteket, hanem jövedelmeket vizsgálunk, az eredmények nem tekinthetők az iskolai végzettség „közvetlen hasznának”, de utalnak az egyenlőtlenségeknek egy újabb dimenziójára. Ennek a tételnek az illusztrálására egy példát hozunk, miszerint a diplomások körében a fiatalabb korcsoportokban az alacsonyabb származási háttérűek jövedelmi hátránya nagyobb a diplomás szülők diplomás gyerekeikhez képest, mint az idősebb korosztályokban (1. ábra).

1. ábra. A diplomások jövedelmi átlaga a származási háttér szerint a diplomás szülők gyermekeihez képest, korcsoportok szerint

Forrás: 2016. évi Mikrocenzus Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel, 25–59 év közötti foglalkoztatottak, akiknél az apa (szülő) iskolai végzettsége és a háztartási jövedelem is ismert volt (n=32495). A szerzők számítása.

2. ábra. A legfeljebb általános iskolai végzettségűek esélyhányadosai a különböző jövedelmi kategóriákba kerülésre a mobilitási utak szerint (multinomiális regressziós elemzés)

Forrás: 2016. évi Mikrocenzus Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel, 25–59 év közötti foglalkoztatottak, akiknél az apa (szülő) iskolai végzettsége és a háztartási jövedelem is ismert volt (n=32495). A szerzők számítása.

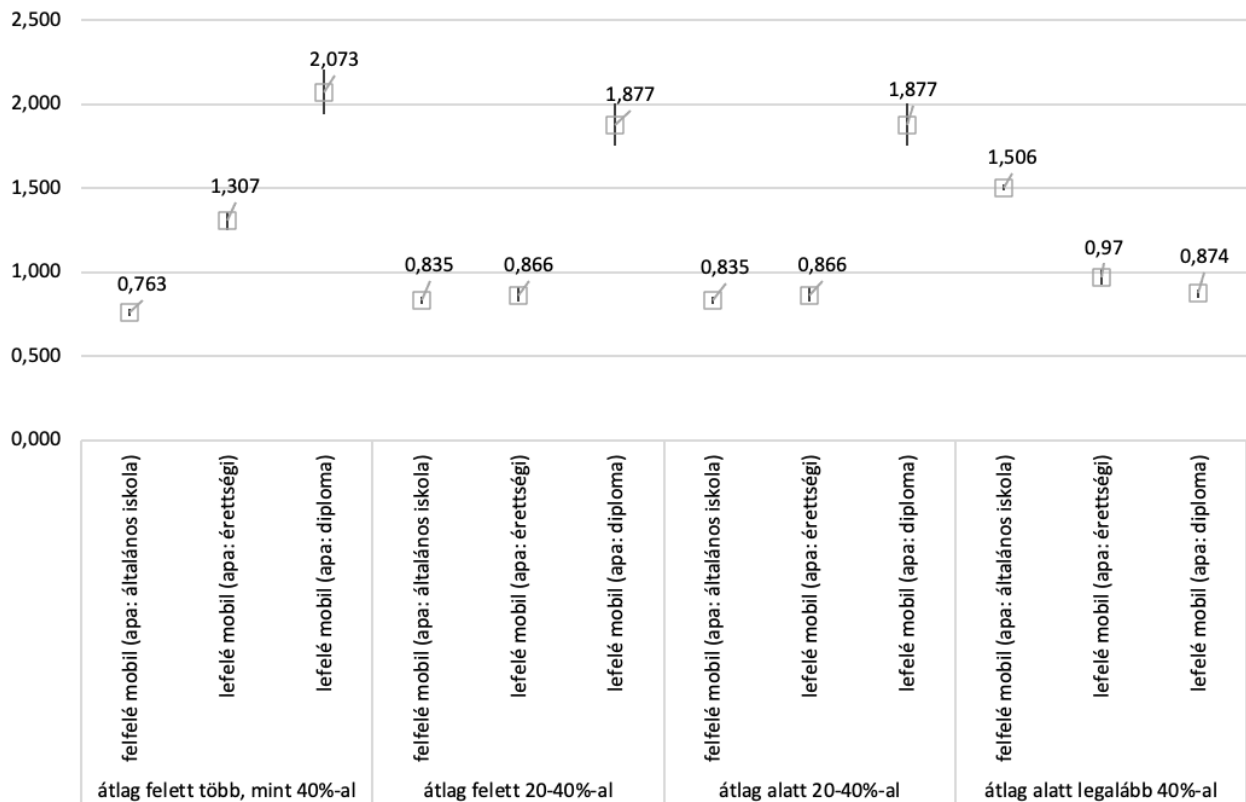
Megjegyzés: Kontrollváltozók: nem, életkori csoport, 0–24 év közötti gyermekek száma a háztartásban, párcapcsolatban él-e, településtípus.

Visszatérve elemzésünk fő vonalára, a többváltozós elemzések megerősítik azt a tételt, hogy az eltérő származási háttérrel van a későbbi jövedelmi helyzetre, hiszen az azonos iskolai végzettségi szinten levő egyének jövedelemkülönbsége számos egyéb ismérvvvel való kontrollálás után is megmarad (2–5. ábrák).

A legfeljebb általános iskolai végzettségűek csoportjában azt találtuk, hogy az apa magasabb iskolai végzettsége egyértelműen növeli a magasabb jövedelmi kategóriákba kerülés esélyét. Azoknak, akiknek az apja diplomás volt, 12-szer nagyobb esélye volt az átlagos jövedelmet legalább 40%-kal meghaladó csoportba kerülni, mint az immobilaknak, vagyis, akiknek az apja is legfeljebb 8 általánost végzett. Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy ennek a csoportnak a társadalmon belüli aránya rendkívül alacsony. Lényegesen kisebb mértékben, de ugyancsak növeli a legjobb jövedelmi kategóriába kerülés esélyét, ha valakinek szakmunkás vagy érettségizett az apja. A legrosszabb jövedelmi kategóriába kerülés esélyét viszont lényegesen csökkenti a jobb származási háttér (2. ábra).

Hasonló mintázatot lehet megfigyelni a szakmunkások körében is, nevezetesen, hogy a kérdezettnél magasabb iskolai végzettségű szülői háttér jellemzően növeli a jobb jövedelmi pozíciókba kerülés esélyét és csökkenti az alacsony jövedelmi státusz kockázatát. A legerőteljesebb különbségek a szélső jövedelmi kategóriákban figyelhetők meg. A diplomás apák szakmunkás gyerekeinek 2,1-szer, az érettségizett apák gyerekeinek 1,3-szer nagyobb esélye van a legjobb jövedelmi kategóriába kerülni, mint azoknak a szakmunkásoknak, akiknek az apja szintén szakmunkás végzettségű volt. A legfeljebb általános iskolai végzettségű apák gyerekei viszont 0,8-szer kisebb eséllyel kerülnek ebbe a csoportba, mint az immobilak (3. ábra).

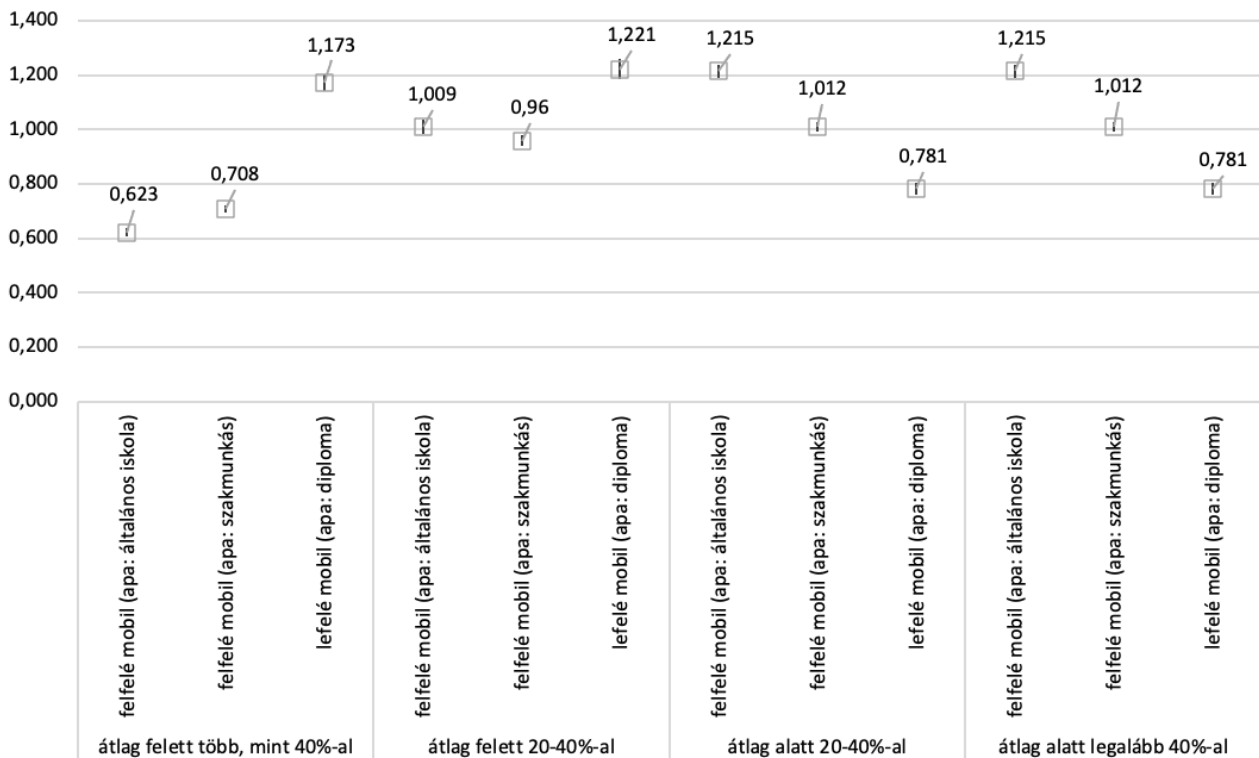
3. ábra. A szakmunkás/szakiskolai végzettségűek esélyhányadosai a különböző jövedelmi kategóriákba kerülésre a mobilitási utak szerint (multinomiális regressziós elemzés)

Forrás: 2016. évi Mikrocenzus Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel, 25–59 év közötti foglalkoztatottak, akiknél az apa (szülő) iskolai végzettsége és a háztartási jövedelem is ismert volt (n=32495). A szerzők számítása.

Megjegyzés: Kontrollváltozók: nem, életkori csoport, 0–24 év közötti gyermekek száma a háztartásban, párkapcsolatban él-e, településtípus.

4. ábra. Az érettségizettek esélyhányadosai a különböző jövedelmi kategóriákba kerülésre a mobilitási utak szerint (multinomiális regressziós elemzés)

Forrás: 2016. évi Mikrocenzus Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel, 25–59 év közötti foglalkoztatottak, akiknél az apa (szülő) iskolai végzettsége és a háztartási jövedelem is ismert volt (n=32495). A szerzők számítása.

Megjegyzés: Kontrollváltozók: nem, életkori csoport, 0–24 év közötti gyermekek száma a háztartásban, párkapcsolatban él-e, településtípus.

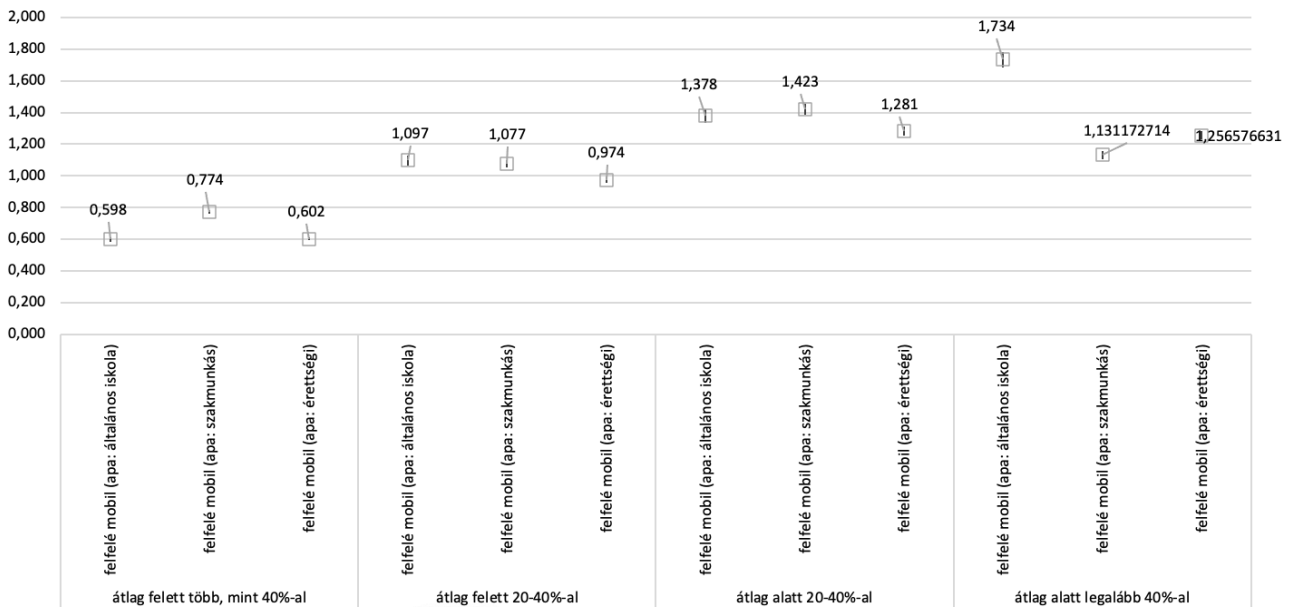
A legalacsonyabb jövedelmi kategóriába kerülésre viszont egyfajta védettséget jelent a szülő magasabb pozíciója az iskolai hierarchiában, hiszen míg a legfeljebb általános iskolai végzettségű apák gyermekei 1,5-szer olyan nagy valószínűséggel kerülnek az adott csoportba, addig az érettségizett szülők és a diplomás szülők gyermekeinek is kisebb esélye van a legalacsonyabb jövedelmi ötdöbe kerülnie, mint az immobil szakmunkásoknak (3. ábra).

Az érettségizettek körében kevésbé erősek a hatások, pontosabban a származási háttér hatása leginkább abban realizálódik, hogy a legmagasabb és a legalacsonyabb jövedelmi kategóriákba való bekerülés esélyét jelentősen befolyásolja a szülő iskolai végzettsége. A legmagasabb jövedelmi kategóriába kerülés esélye a diplomás szülők gyerekeinél 1,2-szerese az érettségizett szülők gyerekeihez képest, míg az alapfokú végzettségű szülők gyerekei szignifikánsan kisebb eséllyel (0,7–0,8-szor) kerülnek a kategóriába. A legalacsonyabb jövedelmi kategóriába a legfeljebb 8 általánost végzett apa érettségizett gyermeke 1,2-szer nagyobb eséllyel kerül be, míg a diplomás apáé 0,8-szer kisebb eséllyel. A két középső jövedelmi kategóriába kerülés tekintetében nem olyan markánsak a különbségek, mint a szélső kategóriákban. Ez alapján azt lehet mondani, hogy az érettségizettek körében a származási háttér leginkább az alacsony és a magas jövedelmek realizálásának esélyeit határozza meg (4. ábra).

A diplomások köréről is elmondható, hogy a szülői háttér szerinti legmarkánsabb különbségek abban jelentkeznek, hogy mekkora valószínűséggel kerül valaki a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmi kategóriába (5. ábra). Az alacsonyabb végzettségű apák gyermekeinek szignifikánsan alacsonyabb esélyük van arra, hogy

az átlagos szintet legalább 40%-kal meghaladó jövedelmet realizáljanak. Ezzel párhuzamosan a legalacsonyabb jövedelmi kategóriába kerülési esélyük jóval nagyobb: a legfeljebb általános iskolai végzettségű szülők gyermekeinek 1,7-szeres, a szakmunkás apák gyermekeinek 1,1-szeres, az érettségizett apák gyermekeinek pedig 1,3-szeres a diplomás apák gyermekeihez képest.

5. ábra. A diplomások esélyhányadosai a különböző jövedelmi kategóriákba kerülésre a mobilitási utak szerint (multinomiális regressziós elemzés)

Forrás: 2016. évi Mikrocenzus Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel, 25–59 év közötti foglalkoztatottak, akiknél az apa (szülő) iskolai végzettsége és a háztartási jövedelem is ismert volt (n=32495). A szerzők számítása.

Megjegyzés: Kontrollváltozók: nem, életkori csoport, 0–24 év közötti gyermekek száma a háztartásban, párkapcsolatban él-e, településtípus.

5. ÖSSZEGZÉS, TANULSÁGOK

Kutatásunkban a társadalmimobilitás-vizsgálatok és a rezilienciakutatások hagyományaira támaszkodva vizsgáltuk a napjaink társadalmára jellemző iskolai mobilitási utakat és a mobilitási utak összefüggéseit a jövedelemmel. Kiemelten vizsgáltuk a reziliencia jelenségét, amely kutatásunkban azt az iskolai mobilitási utat jelenti, amikor az egyén a szüleihez képest lényegesen magasabb iskolai végzettséget szerez: nevezetesen amikor az apa legfeljebb nyolc általános iskolai osztályt végzett, míg a gyermek diplomás lett. Noha társadalmon belüli arányuk rendkívül alacsony, részben éppen ezért, részben pedig atipikus útjuk miatt vizsgáltuk őket, miután ez a csoport a magyar társadalomról alkotott képünk fontos eleme.

Ha a rezilienciavizsgálatok felől nézzük kutatási eredményeinket, akkor ki kell emelnünk, hogy a származási háttér mellett számos egyéb tényező jelenthet felemelkedési nehézséget az egyének számára egy társadalomban. Ilyen lehet például az, ha valaki elmaradott térségben születik, de ilyen lehet a roma/cigány származás, az egészségi állapotban megjelenő hátrányok is. Ezekkel a kérdésekkel tanulmányunkban nem foglalkoztunk. Szentén nem érintettük azokat a rezilienciakutatásokban megjelenő kérdéseket sem, amelyek azzal foglalkoznak, hogy a többlépcsős iskolai mobilitásnak melyek azok a negatív következményei, amelyek a jelentős társadalmi távolság megtételéből, a közösségvesztésből, a beilleszkedés nehézségeiből adódnak (Beck 1983, Bereményi–Durst 2021, Ceglédi 2018, Czeizel 1997, Durkheim 2000, Ferge 2006, Godó et al. 2020, Hafičová et al. 2020, Kapitány–Kapitány 2007, Leist Balogh–Jámbori 2016, Lukács J. 2018, Pusztai 2004, Reay et al. 2009,

Subramanyam et al. 2013, Varga 2019). Ugyanakkor kutatásunk kvantifikálta a különböző mobilitási utak reprezentáltságát, ezen belül is a reziliensek társadalmon belüli arányát, illetve az anyagi helyzet vonatkozásában bemutatta, hogy a különböző mobilitási utakhoz milyen jövedelmek kapcsolódnak, az azonos iskolai végzettségi szinten lévők jövedelme mennyire differenciálódik aszerint, hogy milyen a származási háttérük az apa iskolai végzettségét tekintve.

A származási háttér és az egyén társadalmi hierarchiában elfoglalt helyének kapcsolata egy rendkívül összetett kutatási probléma, hiszen mind a származási háttérnek, mind pedig a társadalmi hierarchiában elfoglalt helynek számos dimenziója van. Mi ezekből csupán két tényezőt emeltünk ki: a származási oldalon az apa iskolai végzettségét, az egyén társadalmi hierarchián belüli helyéből pedig a jövedelmi helyzetet. Noha számos változó kontrollálásával vizsgáltuk a származás és a jövedelem kapcsolatát, nyilvánvaló, hogy több fontos elem beépítése hiányzik a modelljeinkből. Ugyanakkor úgy véljük, hogy ezek az eredmények fontos hozzájárulások az iskolai mobilitás egyéni hozadékának kutatása szempontjából.

Kimutattuk, hogy a származás erősen összefügg a jövedelmi helyzettel még az azonos iskolai végzettségűek körében is. A magasabb végzettséggel jellemezhető szülői háttér a magasabb, míg az alacsonyabb végzettségű szülői háttér az alacsonyabb kategóriákba kerülés nagyobb esélyével jár együtt. Eredményeink e tekintetben egybevágóak Blaskó (2008) korábbi kutatási eredményeivel, aki hasonló kérdéseket vizsgálva kimutatta, hogy a származásnak az iskolai pályafutáson túl is van szerepe a munkaerőpiaci sikerességben.

A reziliensekkel kapcsolatban fontos eredményünk, hogy a sikeres életút egyetlen dimenziója, az iskolai végzettség (diploma) elérése önmagában nem garancia az élet más területein mérhető sikerre. Egy korábbi kutatásunkban felsőoktatásban résztvevő reziliens hallgatók egyetemi és főiskolai éveinek részletes elemzése alapján lemaradást prognosztizáltunk a diplomázást követő életútban (Ceglédi 2018). A jelen tanulmány – limitációinak figyelembevételével – megerősítette ezt, hiszen a diplomás szülőktől származókhöz képest jövedelmi hátrány volt kimutatható a reziliensek körében. Ez összhangban van más korábbi kutatások eredményeivel (Nyüsti 2013).

Kutatásunk nem adott választ arra a kérdésre, hogy ezek a mechanizmusok pontosan hogyan működnek. Ehhez számos életútesemény és munkaerőpiaci jellemző iskolai végzettségi szinteken való differenciálásra lett volna szükség, azonban ennek több elemét illetően sem állnak rendelkezésre adatok. Jelenleg arra törekedtünk, hogy egy átfogó képet adjunk az iskolai mobilitás különböző útjai és a társadalmi struktúrában elfoglalt hely összefüggéseiről. További kutatásainkban három irányba szeretnénk tovább lépni. Az egyik, hogy az egyének párpainak jellemzőit is több dimenzióban vonjuk be a modelljeinkbe, a másik, hogy nemcsak az iskolai végzettség szintjét, hanem a végzettség szakirányát is vizsgáljuk, és végül, hogy a munkaerőpiaci foglalkoztatottság tényén túl az egyének munkaerőpiaci jellemzőinek több vonását vonjuk be a modellekbe.

HIVATKOZÁSOK

- Agasisti, T. – Avvisati, F. – Borgonovi, F. – Longobardi, S. (2018) *Academic resilience: What schools and countries do to help disadvantaged students succeed in PISA*. Paris: OECD. <https://doi.org/10.1787/19939019>
- Altbach, P. G. (2010) Preface. Access Means Inequality. In Goastellec, G. (szerk.) *Understanding Inequalities in, through and by Higher Education*. Rotterdam, Boston & Taipei: Sense Publishers. vii–x. <https://doi.org/10.6017/ihe.2010.61.8510>
- Andorka R. (1970) *Social mobility and its demographic effects in Hungary*. Budapest.
- Andorka R. (1982) *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Angelusz R. (2004) Előszó. In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest. Új Mandátum. 7–12.
- Balogh L. (2004) *Iskolai tehetség gondozás*. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.
- Bass L. – Darvas Á. (2008) *Gyerek jól-lét – szociálpolitika – gyerekkintézmények*. (kézirat) Elérhető: <http://www.gyerekesely.hu> [Letöltve: 2010-07-12].
- Beck, U. (1983) Jenseits von Stand und Klasse? – Soziale Ungleichheiten, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entscheidung neuer sozialer Formationen und Identitäten. In Kreckel, R. (szerk.) *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen: Verlag Otto Schwartz und Co., 36–74. <https://doi.org/10.5771/0038-6073-2008-4-301>
- Benjamin, R. (2015) *Leveling the playing field from college to career*. New York, NY: Council for Aid to Education. <https://doi.org/10.4324/9780429453069-6>
- Bereményi B. Á. – Durst J. (2021) Meaning making and resilience among academically high-achieving Roma women. *Szociológiai Szemle*, 31(3), 103–131. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.3.5>
- Bernstein, B. (2003) Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In Meleg Cs. (szerk.) *Iskola és társadalom*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus, 173–197.
- Björklund, A. – Salvanes, K. G. (2011) Education and Family Background: Mechanisms and Policies. In Hanushek, E. A. – Machin, S. – Woessmann, L. (szerk.) *Handbook of the Economics of Education*. Amsterdam: North Holland Elsevier, 201–247. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1620398>
- Blaskó Zs. (2008) *Származási hatások a munkapiacra? A társadalmi egyenlőtlenségek iskolarendszeren kívüli átörökítéséről*. PhD értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem. Elérhető: <http://phd.lib.uni-corvinus.hu/294/> [Letöltve: 2022-11-02].
- Blau, P. M. – Duncan, O. D. (1967) *American Occupational Structure*. New York: Wiley. <https://doi.org/10.1093/sf/46.4.561>
- Boudon, R. (1974) *Education, Opportunity, and Social Inequality: Changing Prospects on Western Society*. New York: Wiley-Interscience.
- Bourdieu, P. – Passeron, J. C. (1977) *Reproduction in Education, Society and Culture*. London, Beverly Hills: Sage Publications.
- Bukodi E. – Harcsa I. – Reisz L. (1994) *Társadalmi tagozódás, mobilitás. Az 1992. évi mobilitásvizsgálat alapján*. Budapest: KSH.
- Bukodi, E. – Paskov, M. – Nolan, B. (2017) Intergenerational Class Mobility in Europe: A New Account and an Old Story. *INET Oxford Working Papers*, 03. <https://doi.org/10.1093/sf/soz026>
- Ceglédi T. (2012) Reziliens életutak, avagy a hátrányok ellenére sikeresen kibontakozó iskolai karrier. *Szociológiai Szemle*, 22(2), 85–110.
- Ceglédi T. (2018) *Ugródeszkán. Reziliencia és társadalmi egyenlőtlenségek a felsőoktatásban*. Debrecen: CHERD-Hungary.
- Cosco, T. – Cooper, R. – Kuh, D. – Stafford, M. (2016) Socioeconomic position, social mobility, and resilience in the MRC National Survey of Health and Development. *Epidemiol Community Health*, 70, 26–27. <http://dx.doi.org/10.1136/jech-2016-208064.42>
- Csata Zs. (2006) Az iskolázottsági esélyek társadalmi meghatározottsága az erdélyi magyar fiatalok körében. In Gábor K. – Veres V. (szerk.) *A perifériából a centrumba. Az erdélyi fiatalok helyzetképe az ezredforduló után*. Budapest–Kolozsvár: Belvedere – Max Weber Társadalomkutató Alapítvány.
- Czeizel E. (1997) *Sors és tehetség*. Budapest: FITT IMAGE – Minerva.
- Durkheim, É. (2000) *Az öngyilkosság*. Budapest: Osiris.
- Éber M. Á. (2020) *A csepp. A félperifériális magyar társadalom osztályszerkezete*. Napvilág.
- Eurofound (2017) *Social mobility in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Elérhető: <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2017/social-mobility-in-the-eu> [Letöltve: 2022-11-02].
- Fényes H. (2010) *A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban. A nők hátrányainak felszámolódása?* Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (2006) A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. In Fényes H. – Róbert P. (szerk.) *Iskola és mobilitás*. Debrecen: Debreceni Egyetem, 67–84.

- Goastellec, G. (2010) Introduction. The Complex Issue of Inequalities in, through and by Higher Education. In Goastellec, G. (szerk.) *Understanding Inequalities in, through and by Higher Education*. Rotterdam–Boston–Taipei: Sense Publishers, XI–XVI.
- Godó, K. – Ceglédi, T. – Kiss, A. (2020) The Mentoring's Role among Alumni Students of István Wáli Roma College for Advanced Studies of the Reformed Church. *Central European Journal of Educational Research*, 2(1), 36–52.
- Godin, M. – Hindriks, J. (2018) An international comparison of school systems based on social mobility. *Economics and Statistics*, 499, 61–78. <https://doi.org/10.24187/ecostat.2018.499s.1940>
- Hafičová, H. – Dubayová, T. – Kovács, E. – Ceglédi, T. – Kaleja, M. (2020) *Mentor and Social Support as Factors of Resilience and School Success: Analyses of Life Narratives of University Students from Marginalized Roma Communities*. Warsaw: Ośrodek Wydawniczo-Poligraficzny „SIM” Hanna Bicz.
- Halász G. – Lannert J. (2000) *Jelentés a magyar közoktatásról, 2000*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet.
- Harcsa I. (2019) Iskola és társadalom (Gondolatok Gázsó Ferenc írásai kapcsán, a párhuzamos megközelítés jegyében.) In Békés Z. – Harcsa I. (szerk.) *Gázsó F. Iskola, társadalom, rendszerváltás*. Szeged: Belvedere, 233–274.
- Harcsa I. (2021a) *Társadalmi rétegek polarizálódása, a „nagyszerkezet” konzerválódásával. (Kétélyek az utóbbi két évtized kutatási alapján.)* Kézirat.
- Harcsa I. (2021b) *A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás trendjei. Konzerválódás, zártabbá válás nélkül.* Kézirat.
- Harcsa I. (2021c) Az intergenerációs mobilitás és az életkörülmények közötti kapcsolat. (Kétélyek a párhuzamos megközelítés jegyében.) *Replika*, (123), 151–176.
- Harcsa I. (2021d) A társadalmi tagolódás sémájának újragondolása. A tagolódás rendszereken átívelő trendjei. *Replika*, (121–122), 251–275.
- Hauser, R. M. – Featherman, D. L. (1976) Equality of schooling: trends and prospects. *Sociology of Education*, 49(2), 99–120. <https://doi.org/10.2307/2112516>
- Henderson, N. (2007) *Resilience in Action: Practical Ideas for Overcoming Risk and Building Strengths in Youth, Families, and Communities*. Paso Robles, CA: Resiliency in Action.
- Hout, M. (2018) Americans' occupational status reflects the status of both of their parents. *Proceedings of the National Academy Sciences of the United States of America*, 115(38), 9527–9532. <https://doi.org/10.1073/pnas.1802508115>
- Hrubos I. (2012) (szerk.) *Elefántcsonttoronyból világítótorony. A felsőoktatási intézmények misszióinak bővülése, átalakulása*. Budapest: Aula – Budapesti Corvinus Egyetem.
- Huszár Á. (2016) Társadalmi rétegződésről szóló kiegészítő felvétel. In Németh Z. (szerk.) *A 2016. évi mikrocenzus témakörei: Háttér tanulmányok a mikrocenzus programjáról és témaköreiről*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 44–59.
- Huszár Á. – Záhonyi M. (2018a) *A foglalkozási szerkezet változása és jellemzői Magyarországon*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Huszár Á. – Záhonyi M. (2018b) A szubjektív mobilitás változása Magyarországon. *Demográfia*, 61(1), 5–27. <https://doi.org/10.21543/dem.61.1.1>
- Jackson, M. – Evans, G. (2017) Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post-Socialist Societies of Europe. *Sociological Science*, 4, 54–79. <https://doi.org/10.15195/v4.a3>
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2007) *Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok*. Budapest: Kossuth.
- Kozma T. (2004) *Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája*. Budapest: Új Mandátum.
- KSH (2015) 2011. évi Népszámlálás. 15. A társadalom rétegződése. Budapest: KSH.
- KSH (2016) 2016. évi Mikrocenzus Társadalmi rétegződésvizsgálat. Budapest: KSH.
- KSH (2017) *Mikrocenzus 2016. Iskolázottsági adatok*. Budapest: KSH.
- Leist Balogh B. – Jámbori S. (2016) A kapunyitási pánik vizsgálata a megküzdési módok és a szorongás függvényében. *Alkalmazott pszichológia*, (16)2, 69–90.
- Lukács J. Á. (2018) *Roma egyetemisták beilleszkedési mintázatai kapcsolathálózati megközelítésben. Doktori értekezés*. Semmelweis Egyetem Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola. Elérhető: <https://doktori.hu/index.php?menuid=193&lang=HU&vid=20481> [Letöltve: 2022-11-02].
- Masten, A. S. – Herbers, J. E. – Cutuli, J. J. – Lafavor, T. L. (2008) Promoting Competence and Resilience in the School Context. *Professional School Counseling*, 12(2), 76–84. <https://doi.org/10.5330/psc.n.2010-12.76>
- Masten, A. S. (2019) Resilience from a developmental systems perspective. *World Psychiatry*, 18(1), 101–102. <https://doi.org/10.1002/wps.20591>
- Nagy P. T. (2003) A felsőoktatásba vezető út – a társadalmi hátrányok kompenzációja. *Educatio*, 2, 236–252.

- Nyüsti Sz. (2013) Oktatási helyzetkép. In Székely L. (szerk.). *Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: Kutatópont, 90–126.
- OECD (2016) *PISA 2015 Results (Volume I). Excellence and Equity in Education*. Paris: OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264266490-en>.
- OECD (2018) *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264301085-en>.
- OECD (2019) *PISA 2018 Results (Volume II). Where All Students Can Succeed*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/b5fd1b8f-en>.
- Pusztai G. (2004) Kapcsolatban a jövővel: Roma/cigány diplomások pályafutását támogató erőforrások. *Valóság*, 5, 69–84.
- Reay, D. – Crozier, G. – Clayton, J. (2009) “Strangers in Paradise”? Working-class Students in Elite Universities. *Sociology*, 43(6), 1103–1121. <https://doi.org/10.1177/0038038509345700>
- Róbert P. (2015) Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika*, 92–93(3–4), 77–93.
- Róbert P. (2018) Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után. In Kolosi T. – Tóth I. G. (szerk.) *Társadalmi Riport 2018*. Budapest: TÁRKI, 64–80.
- Róbert P. – Bukodi E. (2004) Changes in intergenerational class mobility in Hungary 1973–2000. In Breen, R. (szerk.) *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 287–315. <https://doi.org/10.1093/0199258457.003.0012>
- Rodgers, T. (2007) Measuring Value Added in Higher Education: A Proposed Methodology for Developing a Performance Indicator Based on the Economic Value Added to Graduates. *Education Economics*, 15(1), 55–74. <https://doi.org/10.1080/09645290601133902>
- Sági M. (2013) Pályakezdő diplomások munkába állási stratégiái. In Garai O. – Veroszta Zs. (szerk.) *Frisssdiplomások 2011*. Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. Felsőoktatási Osztály, 111–142.
- Shavit, Y. – Arum, R. – Gamoran, A. – Menahem, G. (2007) (szerk.) *Stratification in Higher Education. A comparative study*. Stanford, California: Stanford University Press. <https://doi.org/10.1093/esr/jcp048>
- Subramanyam, M. A. – James, S. A. – Diez-Roux, A. V. – Hickson, D. A. – Sarpong, D. – Sims, M. – Taylor, H. A. Jr. – Wyatt, S. B. (2013) Socioeconomic status, John Henryism and blood pressure among African-Americans in the Jackson Heart Study. *Social Science & Medicine*, 93, 139–146. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2013.06.016>
- Sugland, B. W. – Zaslow, M. – Nord, Ch. W. (1993) Risk, Vulnerability, and Resilience among Youth: In *Search of a Conceptual Framework*. Washington, DC: Child Trends, 1–39.
- Tóth L. (2000) (szerk.) *Tehetség-kalauz*. Debrecen: Kossuth.
- Tóth L. (2013) *A tehetséggondozás és kutatás története*. Debrecen: Didakt.
- Ungar, M. (szerk.) (2021) *Multisystemic Resilience. Adaptation and Transformation in Contexts of Change*. New York: Oxford University Press.
- Varga A. (2019) Személyes és közösségi felvérteződés egy roma szakkollégiumi közösségben. In Arató F. (szerk.) *Autonómia és Felelősség tanulmánykötetek V*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 105–122.
- Veroszta Zs. (2014) Kinek meddig tart a felsőoktatás? A tanulmányok alatti munkavállalás továbbtanulási tervekre gyakorolt hatása. In *A felsőoktatás szociális dimenziója. A Eurostudent V magyarországi eredményei*. Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft., 53–66.
- Vukasović, M. – Sarrico, C. S. (2010) Inequality in Higher Education: Definitions, Measurements, Inferences. In Goastellec, G. (ed.) *Understanding Inequalities in, through and by Higher Education*. Rotterdam–Boston–Taipei: Sense Publishers, XI–XVI. https://doi.org/10.1163/9789460913082_002
- Waxman, H. C. – Gray, J. P. – Padrón, Y. N. (2003) *Review of research on educational resilience*. UC Berkeley: Center for Research on Education, Diversity and Excellence.

TARDOS RÓBERT¹

JÓ NEXUSOK ÉS ROSSZ TÁRSASÁGOK

Foglalkozási miliók és kapcsolathálózati erőforrások reflektív megközelítése komparatív háttérrel

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.27>

ABSZTRAKT

Az *International Social Survey Programme* (ISSP) 2017-es kapcsolathálózati modulja nagyszabású komparatív keretek közt első alkalommal alkalmazott foglalkozási pozíciógenerátort, annak egy tíztételes rövid változatát. A szociológiai kutatásokba az elmúlt évtizedben bevezetett reflektív bipartit metodológia egy új-szemponútú adaptálása a relációs erőforrások finomabb megragadását tette lehetővé a különböző foglalkozási ismeretségek eltérő pozíciós értékének figyelembevételével. A tanulmány kiemelten foglalkozik az alkalmazott eljárás és az ennek során kialakított mutatók tartalmi érvényességével, magyarázóképeségével és szerkezeti koherenciájával. Az új módszer révén inkluzívabb és inkább presztízorientált kapcsolati minták eltérő válfajainak vizsgálatára kerülhetett sor, a „negatív erőforrásokra”, a „nem annyira hasznos” társas miliók körvonalazására külön súlyt helyezve. Az eredmények plauzibilitásának tesztelésére a felvétel 30 országra kiterjedő komparatív adatbázisa adott lehetőséget. Az exploratív jellegű elemzések a kialakított milióváltozók jelentős, a személyes siker bizonyos összetevői esetében a hagyományos társadalmi-demográfiai tényezőkhöz mérhető befolyását jelezték. A presztízorientált mozzanatok szerepe Kelet-Közép-Európában és ezen belül Magyarországon különösen hangsúlyosnak bizonyult. Az egyéni szintű elemzéseket kiegészítő országszintű vizsgálódások számottevő összefüggésekre utaltak a hierarchikus jellegű kapcsolódási minták és a makroszintű társadalmi integráció olyan tényezői között, mint az askriptív vonatkozások befolyása a kapcsolati erőforrások alakulásában, a viszonyosságnormák kulturális hangsúlya, a strukturális és kulturális vonatkozások együttes szerepét jelezve a csoportközi kapcsolatok hasadásaiban.

Kulcsszavak: foglalkozási miliók, reflektív bipartit metodológia, kapcsolathálózati erőforrások, presztízorientáció, komparatív elemzés, társadalmi integráció

¹ ELTE Társadalomtudományi Kar.

GOOD CONNECTIONS AND BAD COMPANIES

A reflective approach to occupational milieus and social network resources in comparative perspective

ABSTRACT

The 2017 social network module of the International Social Survey Programme (ISSP) was the first in a large comparative project to deploy the occupational position generator in a short (ten-item) version. An adaptation of the so-called “reflective” metrics methodology related to the two-mode network approach, introduced into sociological research in the last decade, yields a novel opportunity for a more refined measurement of relational resources, with regard to the various positional values of various occupational ties. The paper lays special emphasis on the validity, discriminatory power and structural coherence of the novel application and the indices deployed thereby. The new methodology allows comparison of the role of inclusive and prestige-oriented types of connectedness, with special attention to „negative resources”, the symbolic implications of “less than useful” milieu ties. The results indicate a significant influence of these network variables, which in some regards are on a par with standard socio-demographic aspects. This applies first of all to the prestige-related measures, and particularly to the Eastern and Central European region, with Hungary standing out as a conspicuous case. Parallel country-based aggregate analyses indicate a correlation between the hierarchy-oriented attachment pattern and some macro-level integration aspects such as the weight of ascription aspects in the formation of network resources and the cultural prevalence of some patronage norms, pointing thereby to the interplay of structural and cultural aspects in the generation of gaps in intergroup contacts.

Keywords: occupational milieus, reflective bipartite methodology, social network resources, prestige orientation, comparative analysis, social integration

JÓ NEXUSOK ÉS ROSSZ TÁRSASÁGOK

FOGLALKOZÁSI MILIÓK ÉS KAPCSOLATHÁLÓZATI ERŐFORRÁSOK REFLEKTÍV MEGKÖZELÍTÉSE KOMPARATÍV HÁTTÉRREL

KONCEPTUÁLIS KIINDULÓPONTOK A FOGLALKOZÁSIMILIÓ-PRESZTÍZS ÚJ, REFLEKTÍV MEGKÖZELÍTÉSÉHEZ

A tanulmány a társadalmi tagolódás egy csoportközi kapcsolatokon alapuló makrointegrációs elgondolására épül. A foglalkozási miliók ismeretségi szálakon alapuló korábbi megközelítéseit olyan reflektív-duális network-elgondolásokkal, azoknak egy újabb területen való alkalmazásával finomítja, amelyek az elmúlt évtized aszimmetrikus viszonylatokat és kölcsönös strukturális-kulturális dinamikákat előtérbe helyező kapcsolathálózati fejleményei közt kerültek felszínre. Az egyes foglalkozások és az ezeket magukba foglaló tágabb kulturális-gazdasági miliók network-presztízs értékét emeli ki, és a nexusok gyakorlati hasznának, s a velük kapcsolatos szemléleti orientációknak a körvonalazására is alkalmas lehet. Az új típusú alkalmazás elsődlegesen módszertani fókusza mellett azok a tartalmi megállapítások sem mellékesek, amelyekre egy komparatív survey adatbázis 30 ország adatainak felhasználásával nyújtott lehetőséget. Az eredmények nem csak az alkalmazott megközelítés plauzibilis jellegének tesztelését szolgálták, de exploratív jelleggel meghatározott területi-történeti egységek, nagyobb európai és Európán kívüli régiók jellegzetességeit, a hierarchikus irányultság, paternalisztikus beállítódások jelenségvilágához tartozó vonásait is vázolták. S néhány olyan hazai sajátosságot is érintettek, amelyek a társadalmi rétegződés és struktúra vizsgálatának elmúlt évtizedbeli vitakérdéseire is több ponton kapcsolódnak, és további elemzéseknek lehetnek kiindulópontjai a jövőbeli kutatások során.

A társadalmi integráció egy kommunikatív felfogása, foglalkozási miliók, szimbolikus előnyök/hátrányok

A jelen kutatás konceptuális kiindulópontjai között kiemelt szerepet játszik a társadalmi integráció egy olyan makroszintű kommunikatív felfogása, amely a társadalmi nagycsoportok közti kapcsolatoknak, a csoportközi kommunikációnak kiemelt szerepet juttat. A mikro-, illetve mezoszintű beágyazottsággal szemben a hangsúly itt a kapcsolatok meglétén vagy hiányán, a különböző státusú társadalmi szegmensek közti összeköttetés jelenlétén vagy éppen ezek elkülönültségén, elszigetelődésén van.² Bár Peter Blau nem tartozott a network-irányzat szűkebben vett képviselői közé, de a csoportközi kapcsolatok természetes strukturális kereteinek, a csoportnagyság és-diverzitás szerepének kimunkálásával ebbe az irányba is úttörő lépéseket tett. Olyan társadalmi közegekben, ahol bizonyos foglalkozási csoportok nagy súllyal vannak jelen (például nagyvárosokban a szellemi, kistelepüléseken fizikai foglalkozások különböző szegmensei), a velük való személyes kontaktus akkor is nagy esélyű, ha különböző társadalmi választóvonalak nem is kedveznének ezeknek a kapcsolatoknak. Munkássága későbbi szakaszában (Blau 1995) már maga is hajlott e kulturális tényezők jelentőségének elismerésére.

² A rendszer- és a szociális integráció fogalmi megkülönböztetését tekintve, az adott makroszintű funkcionális értelemben kifejezetten szociálintegratív jellegű mozzanatról van szó.

Vizsgálódásunk nem utolsósorban arról is szól, hogy a foglalkozási csoportok kapcsolódási mintái hogyan törik át a „természetes” kereteket, a hasonlósági elvhez képest sok tekintetben más jelleggel a presztízs (vagy preferenciális társulási) tendencia érvényre jutásáról. Ha egy adott társadalomban a felfelé irányuló hierarchikus húzóerők kiemelt szerephez jutnak, ez az egyirányú orientáció a nagycsoportok szétszakadásának esélyét növeli, s ebben az értelemben a társadalmi integráció gyengülését valószínűsíti.

A társadalmi tagolódás egy meghatározó vonulata külsőleg meghatározott kategóriák szerint osztályozza vizsgálati tárgyait, és képez osztályokat, rétegeket vagy más társadalmi nagycsoportokat. Minél magától értődőbb egyes csoportok együvé tartozása és más csoportoktól való elkülönülése – „szabad szemmel” való azonosíthatóságuk –, annál indokoltabb a szóban forgó eljárás. Ezek a feltételek ma – legalábbis az európai kontextusok zömét tekintve – egészében véve kevésbé adóttak, mint évszázadokkal vagy akár évtizedekkel ezelőtt. Célszerű a hagyományos megközelítések eredményeit a tagolódás olyan vizsgálatával is szembevetni, amely a folyamatosan alakuló nagycsoportok körvonalait az alanyainak kapcsolódási mintái és személyes definíciói alapján kívánja feltárni. Ez utóbbi szemléletmód a nagycsoportok határvonalait nem annyira kiindulópontnak tekinti, mint inkább kutatási célpontnak. Egy ilyen platform számára az is kézenfekvő, hogy különböző típusú gyakorlatok, tevékenységi szférák esetében más és más társulási minták, sűrűsödési pontok rajzolódhatnak ki.

Nem kell teljesen elfogadnunk Grusky foglalkozási mikroosztály-elgondolását (pl. Grusky–Weeden 2001) ahhoz, hogy egyetértsünk egy-egy hivatás, munkafajta, foglalkozási ág társulási vonzasközpont szerepével. Az abban foglalt százvalahány egységénél akár több részlet, vagy inkább kevesebb foglalkozási csoportosulás ilyen jelentőségére is gondolhatunk. Ahogy Abbott (1993) a történeti és a kontextuális tényezők szerepére rávilágított a hivatások, szakmák differenciálódásának, esetleg egybekapcsolódásának és újrapozícionálódásának során, nehéz tartósan meghatározni egy-egy foglalkozás pontos helyét valamifajta kataszteren belül. De az egyes foglalkozások társulási szegmensei, sűrűsödési mezőnyei, a szélesebb társadalmi körök értelmében vett *foglalkozási* miliók és azok presztízsvizonyai szempontjából nem is a foglalkozások pontos száma és lehatárolása kulcselem. Egy új partner, közeli kapcsolat belépésekor tipikusan ma is az első kérdések egyike a családtagok, barátok részéről, „mit csinál, mivel foglalkozik” az illető. És nem is annyira a pontos szakmai, munkaköri megjelölésről van ilyenkor szó, hanem a képzettség és a végzett munka (nem csak egyszerű vagy bonyolult, önálló vagy végrehajtó, de még inkább a kétkezi vagy szellemi, izzadságos vagy komfortosabb) jellegéről, s nem utolsósorban arról a társas környezetről, amely az adott fajta tevékenységhez tipikusan járul. A „hozzád való”/„nem való hozzád” minősítés szempontjából itt többé-kevésbé közömbös, hogy például sofőrrel vagy esztergályosról, orvosról vagy ügyvédrel van szó. Ha a legtöbben nem is tudnák világosan definiálni azokat a kritériumokat, amelyek alapján ilyenkor ítélnek, többnyire mégis szinte automatikusan végzik el ezeket a besorolásokat a családi környezet és a személyes network rutinjai szerint kialakult implicit beidegződések alapján. A szóban forgó reflexszerű megnyilvánulások hátterében nem annyira a foglalkozások egyedi jellemzői, mint azok átfogóbb képei, mondhatnánk a foglalkozások hálózatáról alkotott kognitív térképek állnak.

A kutatás konceptuális keretében meghatározó kapcsolathálózati megközelítés néhány közvetlenül idevágó szála a társas erőforrások instrumentális jellegét, másik oldalon a társulási motivációk expresszív vonásait, szimbolikus tendenciáit, esetenként kohéziós szerepét emeli ki nagy hangsúllyal. A networkkutatásokon belül is önálló irányzattá vált társadalmi tőke konceptuális kifejtése az instrumentális és expresszív jellegű kapcsolódási válfajok, valamint a pozitív és negatív „hozamú” kontaktusokkal az analitikus eszköztár jelentős bővítését eredményezte. A jelen tanulmányom címében szereplő kifejezések, a „jó nexusok” és „rossz társaságok” is közvetlenül kapcsolódnak ezekhez az elméleti hangsúlyokhoz. Lin (2001) a *társadalmi tőke* vizsgálatában az instrumentális erőforrásoknak olyan értelmezését adja, ahol a „sokat érő” kapcsolatok mind a gyakorlati

cselekvés, mind a kutatói megfigyelés szempontjából értékesek. Portes (1998) a társadalmi tőke „sötét oldalait”, adott esetben az etnikailag zárt társas enklávék negatív kihatásait a társadalmi integráció egy magasabb szempontjából jeleníti meg. Podolny (2005) viszont a státuszversengés gyakorlati nézőpontját vezeti be a saját erőforrásokat „megemelő” rangos kapcsolatokkal szemben az inkább rejtgetetni való ismeretségi, rokoni szálak szimbolikus szerepének kiemelésével. Ez a kutatási irány hangsúlyosan emeli ki, hogy a közelségen, a „hasonló hasonlót vonz” premisszán alapuló *homofília elv* mellett a felfelé való pozitív (és inkább lefelé irányuló negatív) viszonyuláson alapuló *presztízszorientáció* is szerepet játszhat. Ez utóbbi alapján magas presztízssú kapcsolatokkal, jó nexusokkal rendelkezni, azokhoz igazodni „rendben van”, míg alacsony presztízssú foglalkozásokkal, a hozzájuk tartozó miliókkal kapcsolatba kerülni „nem hozzánk illő”, „rossz társaságot” jelent. Olyan szimbolikus jegekről, *státuszszignálokról* van itt szó, amelyeket csak részben fednek le a hagyományos presztízsranglisták, és több közük van például ahhoz, hogy a közgondolkodásban mi számít jó vagy rossz „partinak”, mi számít „menő” foglalkozásnak a kortárscsoportokban, vagy épp a szülők mivel büszkélkedhetnek a gyerekeik állását tekintve.

Ez utóbbi értelmezésben már a társadalmi tőkének az egyéni szintű összegződésen túlmenő emergens vonatkozásai is előtérbe kerülnek. A különböző szinten megragadott társadalmi tőkével, az egyéni és csoport-szintű vonatkozások szétválásával különösen hangsúlyosan foglalkozik Esser (2008). Ha a jelen vizsgálat módszertani apparátusa elsősorban egyéni szintű is, részben a foglalkozási miliók bizonyos vonásainak körvonalazásával, részben a megcélzott presztízszorientáció egyéni jellemzőinek országszintű aggregálásával maga is lépéseket tesz egy árnyaltabb elemzési keret irányában.

Ha nem is a tágabb foglalkozási miliók kapcsolathálózati megközelítése, de az egyes foglalkozások (képzettségi, munkaköri, pozíciós) jellegbeli különbözősége oldaláról az elmúlt évtized jelentős fejleménye Kitschelt és Rehm (2014) alapvetően politológiai fókuszú, de a horizontális szegmentálódás (előzményként lásd Oesch 2006) és a felfelé irányulás orientációs szerepét is magába foglaló tipológiája. Utóbbit az a kultúranropológiai indíttatású *grid/group* (s ebben a verzióban harmadik elemként *greed*) szemléleti séma *hierarchikus* jellegű *grid* mozzanata, és az annak megfelelő szervezetcusú (menedzseri stb.) munkakörök jelenítik meg, szemben a technikai fókuszú, másrészt a humán jellegű kapcsolatokra orientált értelmiségi és szolgáltatási munkakörökkel.

Foglalkozási miliók és a hálózati elemzés újabb trendjeiben rejlő lehetőségek

A foglalkozási miliók kapcsolathálózati megközelítése

A foglalkozásimilió-kutatás módszertani hátterét jelentő Lin-Dumin-féle (1986) pozíciógenerátoros megközelítés az eltelt évtizedek során számos kutatási program alapját képezte. A networkkutatásokon belüli népszerűsége viszonylag egyszerű szerkezetén és kivitelezhetőségén alapszik.³ A foglalkozási pozíciógenerátor alapján már erőteljesebb hangsúlyt helyezett az egyes kontaktusfajták „jó” vagy „rossz”, instrumentálisan hasznos vagy redundáns jellegére Hsung és Breiger (2010) tajvani cégek mintáján végzett kutatása.

Simmel (1890) egymást kölcsönösen konstituáló egyénekre és társadalmi köreikre vonatkozó klasszikus kifejtése sok tekintetben megelőlegezte a modern kapcsolathálózati megközelítés fontos elemeit. Breiger (1974) az elgondolást az egyén és csoport dualitás networkterminusaiban fejlesztette tovább. Ennek a potenciálnak a tartalmi és módszertani kibontására azonban csak az utóbbi évtizedekben került sor, s ennek az a fordulat is ösztönzést adott, amely a kapcsolathálózati elemzés hagyományos (nagyraoszt természetes szereplők viszonyára irányuló) egyelemű eszköztárhoz képest különböző típusú kapcsolódásokon (pl. események, intézmények, vélemények együttes előfordulásán) alapuló két(sőt több)elemű bipartit (tripartit stb.) technikák fokozatos tér-

³ Más technikákkal szembeni előnyeit és hátrányait részletesen elemezte van der Gaag (2005) és Verhaeghe–Li (2015).

hódításában öltött testet. Az ilyen eljárások révén a surveyfelvételek hagyományos eset/változó mátrixai is új értelmet, az esetek és a változók viszonyára kölcsönösen vonatkoztatott, egymást egyaránt inputként kezelő hálózatszerű értelmet nyernek (lásd e breigeri kutatási program alapján pl. Melamed et al. 2013). Ezekre a kísérletekre is építve dolgozott ki Lizardo (2018) egy kétszemponútú (bipartit) reflektív modellt⁴ a zenei ízlések típusainak egy újszerű körvonalazására.⁵ Míg a hagyományos megközelítések „elsőrendű” centralitás mutatói az egyének és a műfajok olyan jellemzőire építenek, mint egyik oldalon az *omnivor/univor* jelleg (széleskörű/válogató fogyasztás), másik oldalon a populáris/*niche* (népszerű/réteg) műfaj megkülönböztetése, addig a normál survey adatmátrix lehetőségeinek – egyfajta bipartit network jellegű – kiaknázásával itt egy „másodrendű” kiterjesztésre került sor. Ez az elemzés az egyéneket már nem egyszerűen a sok/kevés fogyasztás kategóriáival jellemezte, hanem – az adatbázis másodlagos mutatói révén – a populáris és a *niche* jellegű műfajok relatív hangsúlyával is. Majd egy következő lépésben már a műfajokra visszakapcsolva, s további iterációkkal finomítva az került fókuszba, hogy melyeknek mennyire *omnivor* vagy *univor* jellegű a közönsége.

Hogyan transzponálható mindez a foglalkozási kapcsolatokra, a maguk szintén meglévő szimbolikus-pozicionális elemeivel? A reflektív metodológia eset/változó jellegű bipartit network elvének adaptálása mellett, az *omnivor* centralitás helyére ekkor az *omninx* típusú nexusgazdagság lép. A pozíciógenerátoros kutatás hagyományos változatai esetében egy foglalkozás egységnyi, adott esetben tíz foglalkozás tízegységnyi erőforrást jelent. A reflektív eljárás esetében a foglalkozások egy közvetetten megállapított, származtatott súlyt nyernek. Ekkor a közvetítő lépcsőfok annak megállapítása, hogy az egyes foglalkozások ismeretségi köre mennyire kapcsolatgazdag vagy kapcsolatszegény eseteket foglal magába. Majd az egyéni centralitás szintjét az elért foglalkozási kapcsolatok pusztán kiterjedése mellett már az is meghatározza, hogy az elért foglalkozásoknak milyen a kapcsolatgazdagság szempontjából vett „helyiértéke”, súlya. Az elért foglalkozások alacsonyabb számát valamelyest az egyes foglalkozások magasabb pozíciója ellensúlyozhatja.

Ellentétben a foglalkozási pozíciógenerátoros kutatások eredeti változataival, nem kell külső forrásokhoz, így a foglalkozások időben gyakran messze visszanyúló, s esetenként nem is hazai forrású rangsoraihoz, presztízsmutatóihoz folyamodni a komplex indexek egyes fajtáinak előállításához; ilyen jellemzők endogén módon közvetlenül a vizsgálati adatbázisból nyerhetők. A reflektív metodológia lehetőségeinek kihasználásával a kapcsolati extenzitás mellett a presztízszorientáció csomópontjairól is képet kaphatunk.

Aszimmetrikus hálózati viszonylatok, patronázs, askriptív társadalmi kontextusok

A szociometria felől kiinduló kapcsolathálózati megközelítés hagyományos elemzési tárgyát természetes szereplők, egyének közti többé-kevésbé informális szimmetrikus viszonylatok képezték. Az elmúlt egy-két évtized egy másik jelentős hálózatelméleti irányváltása az aszimmetrikus kapcsolati szerkezetek, köztük a több formális köteléket is tartalmazó hierarchikus viszonylatok előtérbe kerülése, nem utolsósorban a hálózatelmélet történeti érdeklődésének megélénkülése és regionális perspektíváinak kibővülése nyomán. Fontos előzmény volt e vonulat kibontakozásához Pappi (1990[1981]) blokkmodellelemzése, amely (részben lesüllyedő) hagyományos és súlyában is erősödő, felívelő társadalmi szegmensek különböző típusú – mobilitási, házasodási,

4 Lizardo az alkalmazott reflektív metodológia közvetlen előzményeként Hidalgo és Hausmann (2009) közgazdasági kutatását jelöli meg.

5 Lee és szerzőtársai (2021) újabb munkája részben szintén erre a duális-reflektív metodológiára épül, a társadalmi tőke különböző válfajainak (Facebook kapcsolati és egyesületi adatok révén történő) feltérképezésével a jelen tárgyhoz némiképp közelebbi témakörben. A tanulmány a metodológia keletkezéstörténetének további fontos csomópontjaira világít rá Breiger és Mohr (2004) részéről az egyén-csoport dualitásnak a struktúra/kultúra viszonylatok felé tágitásával, Lee és Martin (2018) részéről a breigeri megközelítés eltérő elemzési szinteket, ezen belül a makroviszonylatokat is implikáló kiterjesztési fókusszal. És nem utolsósorban egy magyar szociológus, Kovács Boldizsár 2010-es tanulmányával, amely a kulturális orientációk, ízlésszerkezetek sor/oszlop jellegű endogén, iteratív elemzésével már megelőlegezte a duális-reflektív elgondolás alapvető irányát.

egyesülési – kapcsolatainak erős vagy gyenge belső kommunikáción alapuló, felfelé tekintő vagy inkább függetlenedő, esetenként lefelé is nyitott mintáit vázolta korabeli nyugatnémet vizsgálatok nyomán.

Az ország szintre vonatkozó aggregált elemzések közvetlen hivatkozási bázisát azok a részben történeti elemzéseken alapuló makroszociológiai vizsgálódások képezik, amelyek a patrónus-kliens viszonylatok, a viszonyosság jellegű patronázs kapcsolathálózati hátterének megvilágítására vállalkoztak (mint pl. Flap 1989, Eisensadt et al 1984). Ebbe a vonulatba illeszkedik a társadalmi tőke egy speciális viszonyossági változatának, a guanxi kínai jelenségkörének network szempontú körvonalazása (így Bian 2019).

Egy szélesebb konceptuális kitekintés keretében Parsons (1966) bináris sémái is ebben a sorban említhetők; mindenekelőtt az askriptív/teljesítmény dimenzió fog szerepet játszani a következő elemzések interpretációs háttereként. Az askriptív tényezők egyenlőtlenségekben játszott gyakorlati szerepére az univerzális értékek elvi prioritása mellett is hangsúlyosan utal Reskin (2003) és Ridgeway (2014). Részben ezekre a kulturális különbségekre vonatkozóan körvonalazta Luhmann (1995) a – széles értelemben felfogott – „Dél” egy olyan ideáltipikus mintázatát, amely a funkcionális differenciálódás világának univerzális szabályrendszerével szemben sok tekintetben továbbra is a személyes kapcsolatok, informális viszonyosság normatív rendjére épül. A politológiai vizsgálódások hagyományos terepe és konceptuális készlete szempontjából kevésbé frekvenciált kontextusokra irányul Kitschelt egy további újabb kutatási súlypontja is a klientelizmus jelenségvilágának orientációs implikációival (Kitschelt–Kselman 2013).

A regionális specifikumok konkrétabb támpontjait nyújtják azok a tipológiai kezdeményezések, amelyek tágabb földrajzi entitások, egyes országokon túlnyúló területi egységek történeti-politikai szempontok szerinti kategorizálására épültek. Esping-Andersen (1990) ezek sorában a szociálpolitika állami intézményrendszerének hármas (liberális/konzervatív/szociáldemokrata) elágazását vázolta a fejlett kapitalizmus főként európai területeire vonatkozóan, amelyek többé-kevésbé nagyobb regionális (angolszász/kontinentális/északi) egységeknek is megfeleltethetők. Ezekre az elgondolásokra is építve bővítette a területi modellt Holtmann (2012) egy olyan, szélesebb regionális tipológia irányába, amely már a déli specifikumoknak és az Európán kívüli világnak is nagyobb hangsúlyt adott. A következő elemzésekben alkalmazott hatelemű regionális tipológia legközvetlenebb módon ez utóbbi változathoz csatlakozik.⁶

⁶ A történeti-politikai közelségre is építő deduktív területi tipizálással szemben lehetséges egy a közvetlen adatforrásra építő, klaszterjellegű induktív lehetőség is. A jelen elemzések és nem utolsósorban az eredmények értelmezése szempontjából az előbbi változat tűnt célravezetőbb megoldásnak.

KÖZVETLEN KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK, MÓDSZEREK, ELEMZÉSI KERETEK

Előzmények

A kulturális-interakciós rétegződésről Angelusz Róberttel több évtizeden keresztül végzett vizsgálódásaink (lásd Angelusz–Tardos 1987, Tardos 1995⁷ a kezdeti alapvetésekről) egy olyan többdimenziós megközelítésből indultak ki, amely a tagolódás vertikális és horizontális metszeteinek, továbbá a kapcsolathálózati erőforrások kiemelt strukturális eleme mellett a tudásstílusok kulturális vonatkozásának is hangsúlyos szerepet juttatott. A miliómegközelítések más, befolyásos irányzataival szemben (lásd Berger 2008 áttekintését) ez a kutatási program fenntartotta a foglalkozás tényezőjének – a network- és a tudásstíluselem szempontjából is – kiemelt jelentőségét. A foglalkozási pozíciógenerátor kapcsolathálózati metodológiája és miliótagoltság irányú fejlesztése tovább erősítette ezt a konceptuális szálát (Angelusz–Tardos 2008, Tardos 2008, Kmetty et al 2018).

A Lin-Dumin-féle (1986) foglalkozási pozíciógenerátoros technika szűkebb kapcsolati körön túlmenő ismeretségek becslésére jött létre többnyire húsz-huszonöt foglalkozás bevonásával. Az egyes mutatóit tekintve, minél több ilyen kapcsolattal rendelkezik valaki, továbbá egy hierarchikus rangsor értelmében minél magasabb presztízsű kapcsolatokkal rendelkezik, és minél szélesebb a spektrum az elért legmagasabb és a legalacsonyabb presztízs szint között, annál nagyobbak az adott megközelítés szerinti kapcsolati erőforrások (Lin 2001). A Lin-féle változó apparátushoz képest kutatásaink a technika kiaknázása terén további irányokat vetettek fel.⁸ Egy alapvető fejlesztési irány az egyedi foglalkozásokon túli kapcsolati sűrűsödések, átfogóbb miliók, többváltozós modellek (faktor-, illetve klaszterelemzés) révén történő körvonalazása (példa erre Angelusz–Tardos 2008). Mindkét irányra épített, és a strukturális vonatkozásokat még hangsúlyosabban bővítette Kmetty és szerzőtársai (2018) a különböző miliók felé való nyitottság kiterjesztő és szűkítő, *omninx/uninx* tipológiájának bevezetésével.⁹ Jelen kutatás ezekre a korábbi tapasztalatokra is alapoz,¹⁰ azonban a kulturális orientációjú strukturális elemzéseknek már egy újabb kezdeményezésére támaszkodik.

7 A jelen emlékblokk szempontjából is érdemes felidézni, hogy a szóban forgó cikk közvetlen előzménye, a kapcsolathálózati megközelítés paradigmajellegéről tartott konferenciaelőadás azon a közzéadás, az akkori BKE-n rendezett jubileumi konferencián hangzott el, amely a képzés, ezen belül a társadalomtudományi képzés új irányairól szólt, s melynek szervezéséből Andorka Rudolf oroszlánrészt vállalt. A témát tekintve sem mellékes, hogy ha személy szerint nem is volt benne közvetlenül érdekelt, ő maga is érdeklődéssel tekintett az akkoriban felfutó network kérdéskör szélesebb kutatási potenciáljára.

8 Köztük olyan kiterjesztési irányokkal is, mint a foglalkozás helyett például a politikai nexusok, pártokhoz fűződő ismeretségi kapcsolatok pozíciógenerátoros vizsgálata (lásd Kmetty–Tardos 2022, szintén elsősorban módszertani fókusszal).

9 A jelen írásban kifejtett változó/egyénapalú új alkalmazás gondolatának egy csírája a szóban forgó tanulmányhoz kapcsolódik. Az egyik *Social Networks* bíráló vetette fel (szinte csak címszavakban) a pozíciógenerátoros technika egy ilyen fajta, kifejezettebben network jellegű – eljárás alkalmazásának lehetőségét. A survey adatmátrixok kezelésének megszokott változófókusz, s a szóban forgó elgondolás alapvetően másfajta jellege is magyarázhatja, hogy a felvetés akkor nem hagyott bennünk mélyebb nyomot – még ha hasonló irányú kezdeményezések az elmúlt évtizedből (így Breiger részéről) nem is voltak teljesen ismeretlenek. Csak a jelen tanulmányban kiemelt, nem sokkal később megjelent Lizardo (2018) tanulmány tudatosította a szóban forgó duális-reflektív megközelítés lényegét és az itt vizsgált témakörben is adódó tág felhasználási lehetőségeket.

10 Sőt, egy jóval messzebbre visszanyúló közvetlen előzményt is indokolt feleleveníteni, közvetlenül a foglalkozási networkpresztízs egy korai iteratív megközelítéséről még a Kulturális-interakciós rétegződéskutatás nyolcvanas évekbeli első hullámából (Angelusz–Tardos 2012 [1988]). Ebben az esetben még a névgenerátoros kapcsolathálózati megközelítés szerinti közeli kapcsolatok foglalkozási besorolásai szerepeltek az alapul szolgáló kételemű mátrix egyik oldalán, és a saját foglalkozás a másikon. A legközvetlenebb tartalmi-módszertani hasonlóságot annak figyelembevétele jelentette, hogy a számított mutatók mennyiségi (emlétséggyakorisági) változatával szemben a „minőségi networkpresztízs” oldalán az is szerepet kapott (a hálózati elemzés centralitás mutatói eigenvalue verziójához hasonló módon), hogy az említések kiinduló eredményei szerint mennyire frekvenciált foglalkozásokat képviselő válaszadóktól érkeztek a szóban forgó említések.

A Lin-féle megközelítés hagyományos alkalmazásai az elért foglalkozási pozíciók presztízsértékét többnyire külső, s a kialakításuk óta eltelt hosszabb időtartam miatt is sokszor kérdéses forrásokból (így a hetvenes évekbeli Treiman-féle nemzetközi foglalkozási presztízs skálaértékekből) tudták bevonni különböző indexek számára. Kmetty és szerzőtársai (2018) már kísérletet tettek egy belső alapú megoldásra, azonban az empirikus társadalomkutatásban Lizardo (2018) által meghonosított reflektív metodológia további lehetőségeket nyújtott ebbe az irányba a hálózati megközelítés kétoldalú eszköztárára építve. Jelen kutatás ezeket a kezdeményezéseket viszi tovább, a Lizardo-féle egyén/műfaj bipartit mozzanatot az egyén/foglalkozási kapcsolat irányába transzponálva a foglalkozási pozíciógenerátor eszköztár reflektív kiterjesztése során.

A szóban forgó kiterjesztés hozzáadott értéke valójában túlmegy az említett presztízsérték saját forrásokból történő endogén realizálásán; fontos tartalmi hozzájárulást is nyújthat a foglalkozási miliók dinamikájának presztízs-komponense, a hasonlósági elv érvényesülésével szemben az ismeretségi szálak, nexusok felfelé irányuló tendenciájának vizsgálatában. Bár az ismeretségek alakulásában meghatározóak a találkozásoknak véletlenszerűen esélyt adó térbeli környezeti adottságok és sok tekintetben a szociokulturális közelség, a homofília mechanizmusok részben érzelmi alapú spontán szerepe, azonban a társadalmi tőke kifejezetten tőke jellegű vonásaira is utalva, nem csekély a kapcsolati erőforrások instrumentális motívumainak jelentősége sem (Angelusz 2010).¹¹

Módszertani kiindulópontok: a reflektív milió-eligondolás alapelemei és adatforrásai

Vizsgálódásunk alapvető adatbázisa az ISSP 2017-es *Social networks, social support* modulja (kisebb-nagyobb módosításokkal a harmadik változat az 1986-os és 2001-es hullámokat követően), amelynek mintája harminc, főleg európai, de számos tengerentúli országot is magában foglal. Ha a szokásosnál rövidebb foglalkozási együttes alapján is, ilyen széles komparatív alapon első alkalommal került sor a foglalkozási pozíciógenerátoron alapuló megközelítés alkalmazására. Az adott esetben rövid, tíz tétel (Lin–Dumin 1986) pozíciógenerátoros modul országonként tíz-tíz különböző státusú, jellegű foglalkozási csoporttal kapcsolatos ismeretségből indult ki (az igazgatótól, ügyvédől a fodrászig, takarítóig). Az alkalmazott eljárás lényegében a kialakított presztízsorientált reflektív nexusdiverzitás-mutató az adatmátrix sorainak és oszlopainak együttes figyelembevételével nem csak azt mérte, hogy ki hányféle ismeretséggel rendelkezik, hanem azt is, hogy ezek az ismeretségek olyan foglalkozásokhoz kapcsolódnak-e, amelyek relatíve túl- vagy alulreprezentáltak az ismeretségi kapcsolatok alapján, s ezt a relatív súlyt (az egyes foglalkozások „helyiértékét”) iterálta tovább az index kialakítása során.

Az alkalmazás révén részben az ismeretségi szálakból tevődő (nexusdiverzitás jellegű) kapcsolati erőforrások egyéni értékei helyeződnek a presztízs-tényező (az egyes foglalkozások társulási „népszerűségét”) is figyelembe vevő új alapokra, hanem maguknak a foglalkozásoknak, illetve az azokat magukba foglaló tágabb milióknak az erőforrásértéke is, a pozíciógenerátoros foglalkozási tételek és a megkérdezettek együttes kapcsolati erőforrásainak kölcsönös egymásra vonatkoztatása, reflektív iterálása nyomán. S nem utolsósorban a hasonlósági és a presztízsrel viszonylagos érvényesüléséről is képet kaphatunk az elsőhöz közelebb álló egyszerű (az egyes foglalkozásokat azonos súllyal figyelembe vevő) nexusdiverzitás-mutató és annak reflektív változata, az ilyen összevetésen alapuló index kialakítása nyomán. Az egyéni szinten túl a komparatív vizsgálódás ország-szintű aggregált elemzése szempontjából is fontos kiterjesztésről van szó.

¹¹ A szóban forgó tanulmány anekdotikus felvezetése mindezt egy irodalmi részlettel példázza a múlt század első évtizedeinek hazai talajáról. Egy ilyen tekintetben előrelátó szülő – mintegy „atyai örökségként” évről évre más gimnáziumba íratta csemetéjét az ország más-más táján, de minden esetben nagylétszámú osztályba, hogy megsokszorozza a majdan hasznos kapcsolatainak (protekciónak) esélyét. De nem is kellett ilyen tapasztalatokért a távoli múltba visszamenni; a tanulmány szerzője a kilencvenes évek táján maga mesélte a sztorit, amikor egy rég nem látott egykori iskolatársa azzal a kérdéssel lepte meg – szinte közvetlenül a telefonos jelentkezés után nem sokat teketóriázva: „*Ne haragudj, mondd, te kiket ismeresz?*”

Az újszerű alkalmazáshoz kapcsolódó exploratív elemzések első szinten az eljárás és a kialakított mutatók plauzibilitását, a belső szerkezeti és külső összefüggések szempontjából vett *validitás tesztelését* szolgálják. Az új típusú presztízszorientált nexusváltozók kiemelt próbája az a magyarázóképeség, amelyet az életesélyek és személyes jóllét egyenlőtlenségét tekintve az általánosan alkalmazott társadalmi-demográfiai tényezőkhöz, s nem utolsósorban a foglalkozási nexus erőforrások pusztán extenzív változataihoz képest fel tud mutatni. A komparatív elemzések regionális eredményei kapcsán is elsődleges szempont, hogy az eredmények mennyire interpretálhatók különböző területi-történeti adottságairól való tudásunk és a hasonló tárgyú kapcsolathálózati, illetve rétegződési kutatások fényében.

A komparatív adatbázist egy speciális hazai modulnak az adott foglalkozási tételsorozatra vonatkozó további, a társas közelségre és észlelt presztízspozíciójára vonatkozó eredményei is kiegészítik, amely további elemekkel egészíti ki a foglalkozási miliók új elemzési eszköztára tartalmi érvényességének ellenőrzését.

Az elemzés súlyponti kérdései

Bár a kapcsolati erőforrások és a foglalkozási milióorientáció fontos tartalmi kérdései is napirendre kerülnek, a vizsgálódás exploratív jellege nem teszi lehetővé specifikus hipotézisek megfogalmazását. Megfogalmazhatók viszont olyan súlyponti kérdések, amelyekre vonatkozóan az elemzési eredmények az eljárás plauzibilitására, egészében tartalmi érvényére is jelzésértékűek.

- A foglalkozásalapú társas erőforrások inkluzív és inkább csak felfelé nyitott változatai között különbséget tévő új apparátus révén milyen eltérések figyelhetők meg ezeknek az alternatív változatoknak az outputjait, anyagi és szimbolikus eredményeit tekintve?
- Ha a foglalkozási pozíciógenerátor technikájának elsődleges terepét az aktuális foglalkozási szálakkal leginkább rendelkező aktív foglalkoztatott szegmensek képezik, alkalmazható-e ez az eljárás a népesség növekvő hányadát képező inaktív populációkra, netán azokra a társadalmi csoportokra vonatkozóan is, amelyek (képzettségi vagy egyéb okokból) egyáltalán nem rendelkeznek foglalkozással?
- Milyen kontextuális jellegzetességekre, szociokulturális vonásokra hívja fel a figyelmet a komparatív elemzés a foglalkozási miliók belső szerveződését és a hozzájuk kapcsolódó erőforrások eltérő változatait tekintve? Az eltérő (inkább inkluzív vagy presztízszorientált) változatok hangsúlya mennyire kapcsolódik tágabb regionális jellegzetességekhez? Megjelenik-e az askriptív csoportjellemzők szerepe, a viszonyossági normák, a patronázsattitűdök jellege az országszintű, illetve regionális összefüggésekben?
- Végül, de nem utolsósorban, milyen vonások jellemzik a magyar népeiséget a fenti szempontokból (az ISSP 2017 egy speciális hazai modulját, ezen belül a társadalmi közelség és presztízsrangsor kérdéssorozatait is bevonva)?

Adatok, változók, validitásvizsgálatok

A szóban forgó alkalmazási kísérletre az ISSP 2017-es kapcsolathálózati erőforrás modulja adott lehetőséget, amely a korábbi hullámok után első ízben vonta be a Lin–Dumin-féle foglalkozási pozíciógenerátort a felvétel eszköztárába. Az adatbázis kivételes értékét a technika alkalmazásának minden eddigig jelentősen meghaladó, 30 országot magában foglaló köre, s az ISSP vizsgálat egyéb kérdésköreinek számos komparatív lehetősége adja.

Igaz, a felvétel korlátjai sem jelentéktelenek.¹² Míg a korábbi, köztük hasonló jellegű hazai pozíciógenerátoros felvételek, ha nem is változatlan foglalkozási lista mellett, többnyire húsz-huszonöt tételre épültek, a 2017-es ISSP változat rövid verziója mindössze tíz foglalkozás ismeretségén alapult. Joye és szerzőtársai (2019) részletesen foglalkoztak azokkal a módszertani előkészületekkel, amelyekre e rövid lista kiválasztása épült; ennek során külön hangsúllyal estek latba a komparatív elemzés invarianciaszemponthoz különböző indexek országközi koherenciája céljából. A lista rövideje és az invariancia hangsúlya ugyanakkor nem tette lehetővé az egyedibb, kontextusonként is változó szerepű foglalkozások, például a nyilvánosságban intenzíven jelen lévő értelmiségi szerepkörök reprezentálását (a médiától a művészeti vagy a tudományos szféráig), amelyek a korábbi kutatások tapasztalatai szerint a menedzseri-szervezeti mezőnytől elkülönülő önálló foglalkozási miliót képviselnek, és az *omninet* jellegű társulási mintákhoz képest inkább *uninet* kapcsolódási válfajok fontos pillérei. E hátulütő másik oldalán a hierarchikus tengely szerinti differenciálódás nemzetközileg jól egybevezethető lehetősége jelenik meg. A különböző típusú miliók korábbi árnyaltabb elemzésével szemben ez a hierarchikus vonatkozás és a presztízs-jellegű felfelé orientálódás jelenséggel az, amelyet a következő elemzések előtérbe fognak helyezni.

A Függelék 1. melléklete tartalmazza a 2017-es ISSP pozíciógenerátoros kérdéssorozatának magyar változatát.¹³ A modul a tíz konkrét foglalkozásra vonatkozó ismeretségi kérdés mellett egy olyan kiegészítő kérdést is tartalmazott, amely az erős (családtag, rokon és közeli barát) és gyenge (egyéb ismerős), illetve egy másik szempontból a rokonsági és nem-rokonsági kontaktusok közti megkülönböztetést is lehetővé teszi. Bár ezeknek a különbségeknek az itt vizsgált kérdések szempontjából is kitüntetett szerepük van, a mostani vizsgálódás, illetve e tanulmány keretei között az idevágó elemzésekre egyelőre nem került sor. A jelen elemzés a feltárt foglalkozási ismeretségeket egészében véve a szűkebb hálózati tereumon, közvetlen magot képező szálon túlmenő ismeretségi kör részeként értelmezi.¹⁴

Az elemzés központi változóegyüttese a foglalkozási pozíciógenerátor nyers (alap-) és reflektív (súlyozott) feldolgozásából származó három indikátor. 1. A *nexusdiverzitás* (az egyszerűség kedvéért a további elemzések során több esetben csak ND) változója a klasszikus pozíciógenerátor mutatók (Lin 2001) közt kulcsszerepet játszó kapcsolati extenzitást jeleníti meg az elért foglalkozások számának összegzésével. 2. A *reflektív presztízs-extenzitás* (RPE) változója a Lizardo-féle eljárás adaptálása révén nyert súlyozott extenzitásváltozat – ahol az egyén/foglalkozás bipartit adatmátrix révén az egyes foglalkozások annak megfelelően kapnak 1-nél nagyobb vagy kisebb súlyokat, hogy az adatokból kirajzolódó ismeretségi körük mennyire gazdag vagy szegény foglalkozási kapcsolatokban; az első lépcsőben még az elsőként említett nexusdiverzitás mutatót alapul véve. Majd egy következő menetben már ezeket a módosult súlyokat figyelembe véve folyt tovább az összegzés az egyéni erőforrásokat, majd tovább már az utóbbiakra építő foglalkozási súlyokat tekintve. Az eljárás menetét egy fiktív példán a Függelék F1. ábrája illusztrálja. Míg a Lizardo-féle kutatásban nagyobb számú ismétlésre volt szükség a reflektív értékek beállításához, a jelen alkalmazás esetében már a második iteráció stabil értékeket eredmé-

12 Több korábbi pozíciógenerátoros felvételhez képest a kérdéssorozat lekérdezésének módjában sem jelentéktelen az eltérés.

Míg a korábbi esetekben, első menetben azoknak a foglalkozásoknak egy listáról történt kiválasztására került sor, amelyek esetében a válaszadó valamilyen ismeretségről beszámolt, addig az ISSP felvétel egy megadott tételrend szerint egyesével kérdezte végig az alapkérdést és ismeretség esetén a további kiegészítő kérdéseket. Bár ez a megoldás bizonyos kérdéskontextus- és sorrendhatásoknak nagyobb teret adhatott, a kapcsolati erőforrások szerkezetén alapvetően minden bizonnyal nem módosított.

13 Az ISSP 2017 magyar változata a TÁRKI égisze alatt Sik Endre vezetésével valósult meg. A kérdőív magyar verziójának, ezen belül a komparatív alapmodult kiegészítő speciális hazai kérdéssorozat kidolgozásában Albert Fruzsina, Dávid Bea, Kmetty Zoltán, Koltai Júlia és Szeitl Blanka mellett magam is közreműködtem.

14 Ahogy a vonatkozó kérdésszövegből kiténik, az „ismeretség” lehatárolásában a „legalább névről” ismerés kritériuma játszott szerepet.

nyezett. Fontos megjegyezni, hogy a szóban forgó eljárás az ISSP összehasonlító adatbázison országonként külön-külön (tehát az illető saját eloszlások alapján) folyt le.¹⁵ 3. A *reflektív presztízsdifferenciál* (RPD) változója a két előbbi mutató (RPE-ND) különbségeként¹⁶ a felfelé irányuló presztízszorientáció egyfajta nettó mutatója, a reflexív (RPE) mutatót is érintő nyers (ND) extenzitás befolyásától megszürt presztízprofil megjelenítéseként.

A presztízszorientáció mutatóinak *tartalmi validitás* vizsgálatában fontos szerep jut azoknak a pozíciógenerátor itemsorozat foglalkozási összetételére épülő *további kérdésegységeknek*, amelyek a 2017-es ISSP speciális moduljának felhasználásával a *hazai népességről* állnak rendelkezésre. Ezek egyike a „*társadalmi helyzetét, gondolkodásmódját, életvitelét tekintve magához közel/távol állónak*” hívószöveg révén csoportosított az egyes foglalkozásokat az észlelt közelség alapján, ezzel a *társas homofília*, s részben a miliőpresztízis jellegéről is képet nyújtva.¹⁷ A kiegészítő kérdéspár másik eleme egy hagyományos típusú *presztízsrangsor* körvonalazását tette lehetővé az illető tíz foglalkozásról, a „*megbecsültség, presztízis*” hívószavak révén. E kérdés érvényének külső ellenőrzéséhez jelentősen hozzájárult, hogy a felvételt nem sokkal megelőzően zajlott le a KSH 2015-es Mikrocenzus vizsgálata, amelynek egyik részmodulja – noha az egyes tételeket tekintve csak részben egybeeső, de a bevont 170 foglalkozás alapján nagyrészt egybevetethető módon – a presztízsrangsorra vonatkozóan aktuális összehasonlító támpontot nyújtott.

Az egyéni szintű reflektív változókra az *ország szintű* változók további együttese épül. Ezek sorában részben olyan *miliőpresztízis hatásmutatók* szerepelnek, mint a két reflexív presztízsindeks (RPE és RDE) szociokulturális tényezők együttesétől megszürt *nettó befolyása a személyes siker komplex mutatójára* (országokénti OLS lineáris, továbbá PLUM ordinális regresszioelemzések béta, illetve becslési együtthatóira építve). A reflektív jellemzők további ország szintű mutatója, a „*miliók közti távolság*” indexe az egyes foglalkozásokra vonatkozó reflektív értékek közti *szóródáson* alapul. És ezeknek a különböző típusú reflektív mutatóknak faktoriális együttese egy további *kombinált indexnek* is az alapja az ország szintű elemzések változói között.

Az ISSP felvétel kiterjedt témaszerkezetének köszönhetően a függő változók és az ország szinten értelmezhető kontextuális változók széles együttesének felhasználására nyílik lehetőség. A foglalkozási presztízszorientáció befolyását tekintve a következő elemzésekben a *személyes siker tényező együttese* jelenik meg kulcsszerpben a függő változók között. Ennek részletei: 1. az étellel való elégedettség és a személyes célmegvalósítás országokénti „*szubjektív jóllét*” faktorkombinációja, 2. az „*észlelt társadalmi státus*” részben Cantril-létra pozíción, részben a család anyagi helyzete ötfokú skálán való besorolásán alapuló ugyancsak országokénti faktoriális indexe. 3. A személyes erőforrások objektívebb válfajai felé közeledve a „*társasság*” mozzanatának a szabadidős, sport- és kulturális csoportokban való részvételen, barátokkal és ismerősökkel való összejöveteleken és a mindennapi kontaktusok előfordulásán alapuló faktoralapú kombinált mutatója, végül 4. *személyes kereset* (országalapon viszonyított) szintje. E négy részmozzanat faktoriális kombinációja pedig az elemzések első vonalában felhasznált függő változóként a „*személyes siker*” komplex indexét eredményezte.

¹⁵ A nexusdiverzitás alapmutatójának eloszlása egy mintabeli szűrést is indokolt a reflektív mutatók kiszámításakor. Mind a 0, mind a maximális 10 érték mellett felmerül a válaszadói torzítás, a kapcsolathány vagy éppen a kapcsolati bőség mechanikus kinyílvánítása. Az előbbi típusú válaszsorozat ugyan viszonylag ritkán, az utóbbi viszont nagyobb számban fordult elő. Bár nem zárható ki, hogy részben ezek a válaszok is valós pozíciót tükröztek, a skálaeloszlás, a több ország, köztük a magyar populáció esetében is kiugró 10-es érték a két végpont, a minimális és maximális (0 és 10) értékű válaszadói esetek kiszűrését indokolta a reflektív mutatók kiszámítása és a rájuk épülő elemzések során. (Ezzel a hazai minta esetében a mintegy ezerfős esetszám kb. 850 főre, míg a teljes ISSP mintát tekintve mintegy 44 ezerről kb. 38 ezer főre csökkent.)

¹⁶ E kivonás során az RPE mutatónak egy, az ND mutató a (0 és 10 értékektől megszürt) 1–9 skáláját közelítő kilencosztatú kategorizálására került sor.

¹⁷ A validitás tartalmi vonatkozásához módszertani oldalról járult hozzá, hogy – szemben a foglalkozási pozíciógenerátor modul ISSP-beli tételenkénti lekérdezésével – a szóban forgó kérdésegysétes listás kiválasztási lehetőséget nyújtott.

Elemzési keretek

A foglalkozási miliők újfajta reflektív megközelítése nyomán a vizsgálódás jelenlegi, tartalmi és szerkezeti validitásra irányuló (egy-egy outputtényező magyarozatát és szociodemográfiai háttértényezővel való összefüggést magában foglaló) exploratív fókusz aránylag egyszerű elemzési eszközök bevonását indokolja. Ezek sorában az átlagok és a korrelációs elemzések is szerepet játszanak a különböző mutatók és regionális jellegzetességeik bemutatásakor. Az összesen harminc országra kiterjedő országadatbázis az aggregált elemzések esetében csak egyszerűbb kétváltozós összefüggésvizsgálatokra adott lehetőséget.

Az egyéni szintű vizsgálatok során az alap szociodemográfiai tényezők¹⁸ hatását kontrolláló ordinális PLUM regresszió, illetve (különböző mérési szintű változókat is kezelő) *Optimal Scaling CATREG* regresszióanalízis, továbbá a foglalkozási miliők szerkezeti vizsgálatokhoz használt (*Ward*) hierarchikus klasztereljárások alkalmazására került sor.

Az *ország szintű változók* további mutatóinak kialakításakor is mód nyílt a fenti egyéni szintű többváltozós elemzések bizonyos adalékainak felhasználására. A már előzőleg említett presztízszorientációs indexek *ország szintű* verziói mellett az a mozzanat is szerepet kapott ennek során, hogy az askriptív tényezők (nem, életkor, lakóhely, nemzeti-etnikai háttér) együttese országonként külön-külön tekintve mekkora magyarázatot eredményez a „személyes siker” komplex indexét illetően.¹⁹ Az *askriptív tényezők befolyásának* indexe mellett egy további kulturális-kontextuális változó bevonására is sor került az ISSP modul szélesebb kérdésgyűjtésének felhasználásával. A viszonyossági láncolatra utaló *patronázs jelleg* ország szintű mutatója részben a társas kapcsolatok instrumentális hangsúlyának („hasznát majd lehessen venni”), részben a szívességek közvetlen viszonzása kötelezettségének kérdéspárjára épült (a szóban forgó gyakorlatok országonkénti előfordulása alapján, szintén faktorkombináció révén).

Érinteni kell az egyéni szintű elemzéseknek az országos populációkon túlmenő, részben a teljes ISSP kumulált mintájára, részben a nagyobb földrajzi-politikai szegmensekre épülő gyakorlatát. A konceptuális keretek kapcsán már szó esett a regionális szegmentáció kereteiről, itt elegendő néhány további részlet. Holtmann (2012), majd az ezzel sok tekintetben egybeeső Kmetty és Tardos (2017) komparatív keretében összesen hat, ezen belül négy európai régió megkülönböztetésére került sor: északi (skandináv), nyugat-, dél- (mediterrán), kelet-európai, továbbá a nem-európai területek közül az OECD-tag és a feltörekvő országegyüttesek alapján.²⁰ Az utóbbiak az európai területi egységekhez képest kétségkívül heterogénebb, de az eredmények alapján így is jellegzetes specifikumokkal rendelkező országhalmazok. Néhány globálisabb elemzés esetében azonban a még átfogóbb központi/nem-központi megkülönböztetésre kerül sor (általános fejlettségi mutatók alapján az északi, nyugat-európai és nem-európai OECD területeket az előbbi, a másik három nagy régiót az utóbbi közt számításba véve).

18 Rutinként a nem, az életkor, a lakóhely, a nemzeti-etnikai származás, a keresői aktivitás, az iskolai végzettség és a (3 kategóriás) foglalkozás tényezőit kontrollváltozóként felhasználva.

19 E tényezőcsoport elemei közt az életkort egy országonként meghatározott ötösztatú skála, a települést egy ötkategóriás változó, az iskolai végzettséget az elvégzett iskolai évek száma és a végzettségi fokozat országonkénti faktorkombinációja és ennek alapján képzett ötösztatú skála, a foglalkozást az ISCO08 alapján képzett háromkategóriás (menedzser-értelmiségi, rutin szellemi-szolgáltatási, fizikai) változó képviseli.

20 A konkrét részleteket az egyszerűség kedvéért az ISSP anyagban is alkalmazott országjelölésekkel kifejezve: északi (DK, FI, IS, SE), nyugat-európai (AT, CH, DE, FR, GB), mediterrán (CR, ES, IL, SI), kelet-európai (CZ, HU, LT, RU, SK), nem-európai OECD-tag (AU, JP, NZ, MX, US) feltörekvő (CN, PH, SR, TH, TW, SR, ZA).

EREDMÉNYEK

A foglalkozásimilió-erőforrások reflektív mutatói. Az alapadatok néhány komparatív vonása.

A miliópresztízs reflektív transzformációja már alaperedményeiben is olyan vonásokat jelenít meg, amelyekre a struktúrafeltáró elemzések komplexebb sorozata épülhet. Az 1a. táblázat fő panelje az ISSP pozíciógenerátor tíz foglalkozásának reflektív értékeit tartalmazza, ahol az 1 alatti és 1 fölötti adatok a foglalkozási miliók több és kevesebb erőforrást koncentrááló mezőnyeit is jelzik. A táblázat komparatív adalékot is tartalmaz a hazai eredmények mellett a teljes ISSP mintára és a hat regionális egységre vonatkozó értékekkel. A tíz foglalkozási súly mellett két eloszlási mutató is megjelenik: 1. a tíz súlyérték közti szóródás (SD) 2. a teljes ISSP-minta mellett valamennyi regionális egységben a súlyértéket tekintve kiemelkedő három, nagyrészt menedzsment-csúcspozíciókkal – vállalatigazgató, hr-es (személyzetis) és ügyvéd – kapcsolatos foglalkozási nexus összesített reflektív súlyértékének a teljes együttesen belüli részaránya. Minél magasabbak ezek a mutatók, a miliók közt annál nagyobb távolságra, erőteljesebb polarizációra utalnak.

Míg a fenti mutatókat közvetlenül az egyéni szintű elemzések eredményezték, az 1a. alaptáblázatot követő 1b. kiegészítő tábla eredményei már ország-, illetve regionális szintű adatokra épülnek. Ezek részben a reflektív súlyértékek ISSP szintű koherenciáját jelzik a regionális jellemzőkkel való összefüggések, részben a hazai értékegyüttes koherenciáját az ISSP teljes mintája és az egyes régiók vonatkozó adatsorai alapján.

1a. táblázat. A tíz PG-foglalkozás reflexív súlyértéke és polarizációs mutatói

	ISSP, összes	Északi	Ny-Európa	Mediter-rán	K-Európa	Nem-eur OECD	Nem-eur felzárk.	Magy.o.
sofőr_refl2	0,965	0,994	0,983	0,992	0,937	0,978	0,929	0,927
igazgató_refl2	1,048	0,990	1,034	1,050	1,060	1,042	1,086	1,077
takarító_refl2	0,984	1,017	0,981	0,963	0,970	1,007	0,970	0,912
fodrász_refl2	0,937	0,983	0,952	0,933	0,940	0,945	0,895	0,887
hr-es_refl2	1,067	1,017	1,058	1,080	1,069	1,053	1,105	1,054
ügyvéd_refl2	1,042	1,007	1,025	1,002	1,055	1,027	1,099	1,058
autószerelő_refl2	0,966	0,998	0,969	0,965	0,952	0,962	0,954	0,945
ápoló_refl2	0,946	0,932	0,954	0,958	0,947	0,924	0,954	0,936
rendőrtiszt_refl2	1,019	1,045	1,031	1,019	1,026	1,026	0,988	1,069
középiskolai tanár_refl2	0,946	0,961	0,956	0,966	0,967	0,957	0,903	1,021
SD (10 tétel)	,058	,039	,043	,049	,058	,050	,089	,074
top_részese-dés (igazg_hr_ügyvéd)	,318	,304	,313	,315	,321	,314	,332	,323

1b. táblázat.

Az ISSP teljes és regionális reflektívpresztízs-súlyértékeinek a magyar értékekkel való összefüggése

	ISSP, összes	Északi	Nyugat-Európa	Mediterr.	Kelet-Európa	Nem-eur OECD	Nem-eur felzárk.	Magyarország
Pearson korreláció az ISSP értékekkel	1	,605	,980**	,913**	,964**	,954**	,956**	,797**
Pearson korreláció a magyar értékekkel	,797**	,360	,799**	,793**	,888**	,734*	,733*	1

**0,01 *0,05 szinten szignifikáns

Ahogy az alaptáblázatból is kiderül, az egyes foglalkozások reflektív súlyértékeinek mintázata az ISSP népesség egészét tekintve több-kevesebb hasonlóságot mutat, a már említett topfoglalkozások csaknem kivétel nélküli 1 fölötti és a többi foglalkozás nagyrészt 1 alatti adataival. Ezt a viszonylagos egységet a kiegészítő 1b. táblázat felső sorai, a két kivétellel végig 0,9 fölötti korrelációk is megerősítik (jegyezzük meg, a magas értékekhez persze hozzájárul, hogy az ISSP teljes minta tartalmazza az egyes részpopulációk adatait). A két kivétel közül pregnánsabb a szignifikáns összefüggés hiánya az észak-európai mintázattal, amelynek esetében a leginkább viszonylagos a különböző foglalkozási miliók presztízs-súly szerinti elkülönülése. Bár a magyar eset rajzolatával is gyengébb az összefüggés, mint a további régiókkal, azért még a szignifikáns kapcsolatok mezőnyébe tartozik. Ha jobban szemügyre vesszük az alaptáblázat magyar részleteit, a fő eltérés a teljes minta és a különböző régiók adatsorozataihoz képest a hagyományos értelemben egyértelműen a szellemi foglalkozások (a menedzsment jellegű topfoglalkozások mellett a rendőrtiszt és a középiskolai tanár) teljes elkülönülésében jelenik meg a hagyományos fizikai és a fizikai-szellemi határmezsgyén megjelenő szolgáltatási foglalkozásoktól. Érdeemes hozzáfűzni, hogy részletesebb adatok alapján az ISSP-felvételben szereplő további 29 ország közül nem volt olyan, ahol az öt-öt foglalkozás ilyen fajta elkülönülése ehhez hasonló módon jelent volna meg.

A magyar mintázat hasonlóságairól és eltéréseiről további részleteket nyújt az 1b. táblázat vonatkozó korrelációs sora és az 1a. táblázat polarizációs mutatói. Nem meglepő módon a legerősebb a kelet-európai mintázattal való összefüggés, de aránylag szoros a kapcsolat a nyugat- és dél-európai adatsorokkal is. A fentiek után nem meglepetés a skandináv régióhoz képesti eltérés sem, bár ez még pregnánsabb, mint a teljes ISSP minta esetében. (Itt is érdemes hozzáfűzni részletesebb adatok alapján, hogy a nyugat-európai és a nem-európai OECD-országok szóban forgó mintázata viszont szignifikánsan függ össze az észak-európai adatsorral is.) Ami a polarizációs vonatkozásokat illeti, a magyar mutatók mindkét esetben magasabbak, mint az ISSP minta egészében, illetve egy kivétellel a különböző régiókat tekintve. A szóban forgó kivétel a nem-európai feltörekvő országokkal kapcsolatos, s ez a jellegzetesség még további részletekkel fog kiegészülni az országszintű elemzések askriptív és viszonyossági háttérével.

Milió-erőforrások és személyes siker, a reflektív változók diszkriminatív képessége

Az elemzések következő sora már a foglalkozási nexusdiverzitás és a miliópresztízs-orientáció szerepére irányul a személyes siker anyagi és szimbolikus tényezőit illetően. Itt részben az kerül előtérbe, hogy a foglalkozási pozíciógenerátorra épülő miliótényező-együttes milyen szintű magyarázatra képes a szóban forgó komplex indexet tekintve, részben az, hogy ezen belül milyen az inkább inkluzív nexusdiverzitás és milyen a felfelé orientálódást tükröző két változó, a reflektívpresztízs-extenditás (RPE) és a nettó jellegű reflektívpresztízs-differenciál (RPD) befolyása. A 2. táblázatban szintén az általános áttekintést szolgálja, hogy a hazai adatokat részben az

ISSP teljes mintájával, részben a regionális szempontból legközelebb álló kelet-közép-európai adatokkal veti egybe. A többváltozós regressziós modellek a háromelemű milióváltozó-együttes mellett kontrollként a jelen vizsgálat általánosan használt társadalmi-demográfiai tényezőegyüttesét (négy askriptív és három inkább teljesítményjellegű változót) vonták be. A táblázat a milió-változócsoport eredményeit emeli ki.

2. táblázat. Foglalkozási nexusdiverzitás és miliópresztízs-változók a személyes siker indexének magyarázatában* (ISSP 2017 alapminta, kelet-európai és magyar populáció; IBM/SPSS 25 PLUM Ordinális regresszió)

	Modell 1 szociodemográfiai alapváltozók*	Modell 2 milióváltozók			Modell 3 teljes (szociodemográfiai, plusz milióváltozók, az utóbbi értékek feltüntetésével)				
	Nagelkerke p. R2		Wald	sig	Nagelkerke p. R2		Wald	sig	Nagelkerke p. R2
ISSP, összes n=31249	,199	ND (nexusdiverz)	,649	,421	,068	ND (nexusdiverz)	,096	,756	,225
		RPE (refl_pr_ext)	247,78	,000		RPE (refl_pr_ext)	102,934	,000	
		RPD (refl_pr_diff)	51,27	,000		RPD (refl_pr_diff)	4,350	,037	
Kelet-Európa n=5045	,343	ND (nexusdiverz)	2,42	,120	,118	ND (nexusdiverz)	2,577	,108	,376
		RPE (refl_pr_ext)	49,78	,000		RPE (refl_pr_ext)	27,323	,000	
		RPD (refl_pr_diff)	75,16	,000		RPD (refl_pr_diff)	16,755	,000	
Magyar. n=785	,322	ND (nexusdiverz)	2,37	,124	,135	ND (nexusdiverz)	5,732	,017	,392
		RPE (refl_pr_ext)	,01	,911		RPE (refl_pr_ext)	,891	,345	
		RPD (refl_pr_diff)	30,28	,000		RPD (refl_pr_diff)	13,818	,000	

* A nem, életkor, település, nemzeti-etnikai származás, keresői aktivitás, iskolai végzettség, foglalkozás.

Elsőként az összes magyarázatra (pseudo R2) vonatkozó oszlopokat vehetjük szemügyre. Világos, hogy a személyes siker meghatározásában az alapvető szociokulturális tényezők és – mint részletesebb adatok jelzik – ezen belül főleg az iskolai végzettség, továbbá a foglalkozás játszanak elsődleges szerepet, azonban jelentős a milió-tényezőcsoport szerepe is. Ez nem csak a vonatkozó tényezőkre épülő modell önálló hatásaként figyelhető meg, hanem a mindkét tényezőcsoportot tartalmazó teljes modell esetében is: a miliótényezők a teljes és a részpopulációk esetében 3-tól 7 százalékpontig terjedő mértékben növelik az összes magyarázatot. További részletek jelzik: az, hogy valaki milyen foglalkozási milióhoz kapcsolódik, az askriptív – nem, életkor, lakóhelyi stb. – adottságok együtteséhez mérhetően befolyásolja a személyes sikert. Az adatokból az is világosan kitűnik, hogy a kelet-közép-európai és ezen belül nem utolsósorban a magyar népesség esetében nem csak az alapvető háttérjellemzők hatnak erősebben a személyes sikerre s az ilyen alapú szociokulturális egyenlőtlenség kialakulására, hanem a foglalkozásimilió-tényezőcsoport is. S ezen belül a magyar populáció esetében még számottevőbbek az utóbbi értékek.

Ami az egyes foglalkozásimilió-változók viszonylagos szerepét illeti, az ISSP teljes mintájában meghatározóbb a reflektív mozzanatok, a presztízorientációs, különösen az extenzitás (RPE) változó szerepe, mint a nexusdiverzitásé. A kelet-európai régió esetében hasonló a helyzet, azzal az eltéréssel, hogy a tisztított presztíz-sprofil (RPD) index szerepe is már az előbbiéhez hasonló. A magyar népesség esetében pedig ez utóbbi, felfelé orientálódást leginkább kifejező mozzanat válik leginkább meghatározóvá a személyes siker magyarázatában.²¹

A Függelék F2. táblája fontos részletekkel egészíti ki a fentieket a teljes ISSP-mintát tekintve a válaszadók különböző foglalkozási-aktivitási jellemzőire vonatkozóan. Kitűnik belőle, hogy a foglalkozásimilió-tényezők szerepe egyes foglalkozási csoportokon belül vizsgálódva nem tűnik el, továbbra is szignifikáns összefüggésekkel jelenik meg. Figyelmet érdemel, hogy akár a tényezőcsoport magyarázó ereje, akár a felfelé orientálódás nettó (RPD) változójának szerepe a főleg fizikai tevékenységeket tartalmazó alsó foglalkozási szinten erőteljesebb, mint a felsőbb szinteken. Nem kevésbé jelentős tapasztalat, hogy a foglalkozási milió tényezőinek magyarázó szerepe nem merül ki az aktív szegmensekben, hanem az inaktív népességben közel hasonló befolyással jelenik meg.²² Sőt annak a teljes ISSP-mintán belül nem csekély nagyságú csoport esetében is, akik egyáltalán nem rendelkeztek foglalkozással.

Ha a személyes siker komplex mutatója kitüntetett jelentőségű is a vizsgált összefüggések általános áttekintése szempontjából, a személyes siker részkomponenseivel kapcsolatos magyarázószerep sem érdektelen. A Függelék F4. táblázatában ezek a részletek vehetők jobban szemügyre. Megfigyelhető, hogy a miliótényezők könnyen értelmezhető módon a legnagyobb mértékben a társasság tényezőjére hatnak, és vélhetően ezzel is kapcsolatban a szubjektív jóllét fokára. Ennél mérsékeltebb a befolyás a személyes siker olyan objektívebb tényezőire, mint a kereseti szint és az észlelt társadalmi státus ezzel jelentősen összefüggő jellemzője. A társasság és személyes jóllét ugyanakkor két olyan, jelentős részben expresszív mozzanat a komponensek között, ahol a nexusdiverzitás kiterjesztőbb (inkább *omninox*) eleme már jelentősebb befolyással rendelkezik. A nexusdiverzitás ilyen szerepe jellemzőbb a központi, mint a perifériálisabb régiók esetében, ahol a személyes siker valamennyi összetevőjét a felfelé irányuló miliómozgások befolyásolják inkább. A miliópresztíz tényezőinek az erőforráshiányos körülmények közt megfigyelhető kiemelt szerepe az alsóbb foglalkozási szinten tapasztalt tendenciával rokonítható.

A milió-erőforrások társadalmi-demográfiai háttere

A fentiek fényében külön figyelmet érdemel, hogy a különböző társadalmi-demográfiai, szociokulturális tényezők milyen szerepet játszanak maguknak a foglalkozásimilió-tényezőknek a kondicionálásában, mely státuszintek, erőforrások befolyása különösen pregnáns. A Függelék F3. táblázata az ISSP teljes mintája alapján a három miliótényezőről ad globális képet. Világosan kirajzolódik a státustényezők, így az iskolázottság meghatározó szerepe a miliótényezők szintjét tekintve, ha e tényezők, illetve az askriptív mozzanatok befolyása nem is azonos az egyes vonatkozásokban. A kapcsolati extenzitás elemei, különösen a nexusdiverzitás tekintetében, a keresői aktivitás és az ezzel sokban összefüggő életkor jut erősebb szerephez (a karrierpálya adott szakaszán az aktív keresők több foglalkozási nexussal rendelkeznek). Gyengül ez a befolyás a felfelé irányulás nettó (RPD) milióeleme esetében, ahol a foglalkozási pozíció és az askriptív tényezők közül a nem és a lakóhely szerepe nő

²¹ Ha a magyar esetben kivételesen magas is a szóban forgó RPD-befolyás, részletesebb országadatok szerint nem egyedülálló. Sajátos módon olyan közeli eseteken kívül, mint a szlovák és a horvát népesség, a brit esetben is a felfelé való milióorientáció kitüntetett szerepét tapasztalhatjuk. Egy a jelenlegitől eltérő témaspecifikus országkaszterezés szempontjából is elgondolkodtató a szóban forgó csoportosulás.

²² Ez a mozzanat tartalmi és módszertani jelentőséggel is bír a növekvő létszámú inaktív népesség adott témájú kutathatósága tekintetében.

meg. Általában véve inkább a férfiak és a városban élők felülreprezentáltak a miliőpresztízs-tényező magas fokát tekintve. Érdekes ez utóbbi tényező társadalmi hátterét regionális szegmensekre és a magyar népességre vonatkozóan külön is vizsgálni (3. táblázat).

3. táblázat. Társadalmi-demográfiai tényezők szerepe a felfelé irányuló foglalkozásimiliő-orientáció (RPD) meghatározásában
(ISSP 2017 teljes minta, átfogóbb régiók és a magyar népesség; Optimal Scaling CATREG, beta, Importance)

		Centrum régiók (Észak_Ny-Eu_NemEur-OECD)			Nem-centrum régiók (Dél_K-Eu_NemEur-felzárk.)			Magyarország		
		Beta	Sig	Imp	Beta	Sig	Imp	Beta	Sig	Imp
Askriptív változók	nem (nő+)	-,073	,000	,170	-,070	,000	,067	-,132	,000	,136
	kor (5 kat, nomin)	,060	,000	,131	,033	,000	-,009	,109	,002	,137
	település (falu+)	-,027	,000	,050	-,066	,000	,138	,080	,034	,006
	etnik._származ.	,021	,045	,017	,017	,026	,007	-,028	,546	,011
Aktivitás vált.	kereső aktivitás	,043	,001	,083	,021	,052	,017	-,038	,744	-,040
	isk. végz. (5 kat)	,072	,000	,313	,151	,000	,570	,206	,000	,479
	foglalk. (3 kat)	,067	,000	,236	,075	,000	,210	,138	,001	,272
	adj R2	,024			,050			,106		
	N	15200			15407			789		

Nem csak a szóban forgó miliőtényező erősebb társadalmi-demográfiai meghatározottsága, de ezen belül az iskolázottság nagyobb szerepe is szembeűnik a centrumtól kijebb eső földrajzi-politikai egységeken belül. Egybevetve az adott miliőtényező jelentősebb sikerbefolyásáról való előbbi tapasztalatokkal, ez még inkább aláhúzza a képzettségi mozzanat hangsúlyát az alsóbb pozíciókról történő felfelé orientálódás, kapcsolati szálakon keresztüli felzárkózás tendenciáját tekintve.²³ A magyar mintázat e tekintetben hasonló, de az askriptív tényezőcsoport, köztük az életkor és a nem hangsúlyos szerepe is figyelmet érdemel. A magasabb értékek itt is a férfiakhoz kapcsolódnak, azonban a nemek szerinti összefüggés itt különösen erős. Az életkor szerepét egy fordított U-hoz hasonló görbe írja le a részletesebb elemzések szerint. Míg az életpálya első szakaszaiban nő, a nyugdíjas évekre jelentősen, jóval a népesség átlaga alá esik vissza ez a fajta miliőorientáció. Ha első látásra például a nyugdíjas népesség bizonyos homogenizálódását tekintve természetesnek tűnhet is az életpálya késői szakaszának ilyen befolyása, a nemzetközi tapasztalatok ezt nem húzzák alá (részletesebb elemzések szerint az ISSP-minta egészében nem figyelhetünk meg ilyen csökkenést, sőt a nem-centrum régiókban valamelyest még erősödik is ez a fajta miliőorientáció az idősebb életkori csoportokban).

²³ Bár az iskolai végzettség egészében véve a teljesítményjellegű tényezőcsoporthoz kapcsolható, ebben az összefüggésben sem mellékesek azok a részben askriptív vonások, amelyek a végzettségi fokozatokhoz, diplomajellegű szimbolikus elemekhez kapcsolódnak (lásd pl. Collins (2019 [1979])).

Miliőpresztízs és szociokulturális kontextus – országszintű elemzések

Az elemzések utolsó szakaszában az országszint bevonása részben az egyéni szintű eredményekhez és sok tekintetben a fenti tapasztalatokhoz kapcsolódik. A miliőváltozók aggregált változóinak oldalán részben azok az adalékok nyújtottak elemzési inputot, amelyek az egyes (ND, RPE, RPD) válfajoknak a személyes sikerre való befolyásának vizsgálatából (becslési, ill. béta mutatókon keresztül) álltak rendelkezésre. A miliók közti távolság egy további indexének alapadatait az elemzéseket indító 1a. táblázatban bemutatott eloszlási mutatók országszintű értékei szolgáltatták. A kulturális-kontextuális változók között az „askriptív tényezők befolyása” mutatójának alapját ezeknek a (nem, életkor stb.) változóknak egyéni szinten a személyes sikerre való hatása, országonként együttes magyarázószerepe adta. Míg a „patronázsjelleg” indexe a vonatkozó ISSP-kérdéspáros országonkénti alapmegoszlásaira épült. A 4. táblázatban megjelenő eredmények egyszerű korrelációs elemzéseken alapulnak.

4. táblázat. A foglalkozási miliő országszintű aggregált mutatói és kulturális-kontextuális jellemzők közti összefüggések (Pearson's R)

		Hagyományos	Reflektív alapú aggregált (ország) miliő indexek			
		ND nexusdiverzitás	RPE (refl_pr_ext)	RPD (refl_pr_diff)	Miliók közti távolság	Kombinált reflektív presztízs-index
kulturális-kontextuális jellemzők		befolyása a személyes sikerre				
askriptív tényezők befolyása a személyes sikerre (aggregált/ország index)	P Corr	-,063	,096	,467**	,421*	,463*
	Sig. (2-t)	,739	,616	,009	,020	,010
	N	30	30	30	30	30
patronázsjelleg (aggregált/ország index)	P Corr	,282	,371*	,247	,591**	,552**
	Sig. (2-t)	,131	,043	,187	,001	,002
	N	30	30	30	30	30

**0,01 *0,05 szinten szignifikáns

Míg a nexusdiverzitás inkluzív jellegű kapcsolati mintája sem az askriptív befolyás, sem a patronázsjelleg kontextuális tényezőivel nem korrelál, szignifikáns kapcsolatok figyelhetők meg a reflektív miliőpresztízs országszintű változóit és még inkább a miliók közti távolság polarizációs mutatóját tekintve (4. táblázat). Ez utóbbiak komplex aggregált indexe kompakt módon jeleníti meg a szóban forgó összefüggéseket. Indokolt közelebről vizsgálni ezeknek a mutatóknak a regionális rajzolatát is. Az 5. táblázat négy országszintű jellemző (a miliőváltozók közül a nexusdiverzitás mellett a presztízs mutatók kombinált indexe) átfogó régiók szerinti átlagértékeit mutatja be, a kelet-közép-európai és a magyar eredményeket külön is kiemelve.

5. táblázat. A foglalkozásimilió- és kulturális-kontextuális tényezők országszintű mutatóinak regionális jellemzői, a magyar adatok kiemelésével (átlagértékek)

	Aggregált miliójellemzők		Kulturális-kontextuális jellemzők	
	nexusdiverzitás befolyása	Kombinált reflektívpresztízs-index	askriptív tényezők befolyása a személyes sikerre	patronázsjelleg
Centrum régiók (Észak_Ny-Eu_NemEur-OECD)	-0,30	-0,58	-0,64	-0,77
Nem-centrum régiók (Dél_K-Eu_NemEur-felzárk.)	0,26	0,50	0,56	0,64
összesen	0,00	0,00	0,00	0,00
F	2,42	11,96	16,20	48,41
sig	,131	.002	,000	,000
Kelet-Közép-Európa	0,28	0,78	1,13	0,11
Magyarország	1,08	1,43	0,32	0,51

A miliójellemzők közül a reflektívpresztízs-mutató, továbbá az askriptív tényezők befolyása és a patronázsjelleg esetében egyaránt a nem centrumhelyzetű régiók emelkednek ki a vizsgált jellemzők alapján. A korábbiakban (1a. táblázat) már bemutatott adatok szerint különösen erőteljes ez a szétválás a hierarchikus orientációra közvetlenül utaló miliótávolság eloszlási mutatóit tekintve. Az utóbbi területi egységeken belül a kelet-európai és a magyar adatok is pregnánsan jelenítik meg ezeket a tendenciákat. Ugyanakkor színesíti a hazai eset általános rajzolatát a nexusdiverzitásnak a nemzetközi átlag fölötti értéke.²⁴

Hazai jellegzetességek, a tartalmi érvényesség további vizsgálata

A foglalkozási miliók szerkezeti sajátosságait és hazai sajátosságait azonban más oldalról is indokolt szemügyre venni. A következőkben azoknak a klaszterelemzéseknek az eredményei kerülnek sorra, amelyek a pozíciógenerátoros vizsgálatba bevont tíz foglalkozás csoportosulását és szétválásait rajzolják ki konkrétan már a reflektív verzió alapján. Az 1. ábra felső modulja a hazai rajzolatot²⁵ az ISSP teljes mintájával veti egybe. (A Függelék F2. ábrája pedig a vizsgálatban megkülönböztetett hat régióra mutatja be ezeket a klaszterjellemzőket.) Már az 1. ábra anyaga is él azzal a lehetőséggel, amelyet az ISSP 2017 speciális magyar modulja rejt magában az eredményeknek egy más megközelítésből való ellenőrzését illetően. Az 1. ábra alsó panelje azt a két klaszterrajzolatot mutatja be, amely a speciális hazai kérdésegységnek részben a tíz foglalkozás személyes közelségére, részben ezek rangsorolására vonatkozó két tétel sorozatra épülnek.

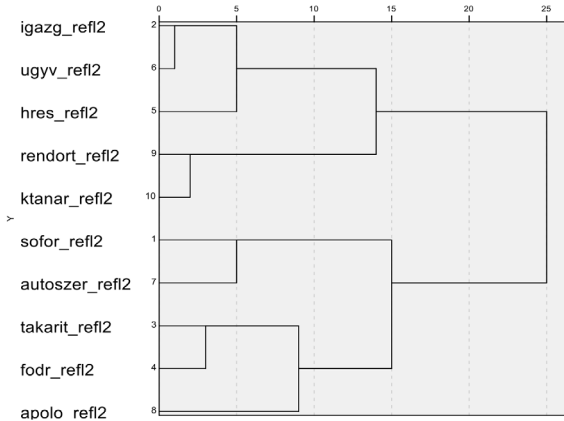
A klaszterrajzolatok megerősítik az előző elemzések komparatív adalékait a hazai miliószerződésnek a nemzetközi mintázatokhoz képest megfigyelhető szerkezeti különbségeiről. Ahogy a Függelék F2. ábrájából kitűnik, valamennyi regionális esetben három nagyobb milióelem különül el egymástól: az első menetben leváló menedzseri/értelmiségi blokk mellett egy szolgáltatási/szellemi (tanár, ápoló, rendőrtiszt) és egy fizikai/

24 Hozzá kell tenni, hogy a szóban forgó érték a nem-centrum régiókban is valamelyest átlagon felüli. Ahogy a kapcsolathálózati erőforrások kutatásai visszatérően megállapították, a rurális térségekben némiképp extenzívebbek az adott lakóhelyi szinten elérhető társadalmi kapcsolatok, és ezekben a régiókban még viszonylag magas az ilyen kistelepüléseken élők részaránya

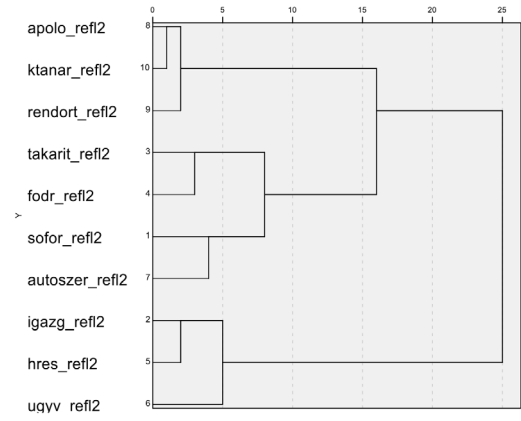
25 Említést érdemel, hogy a nyers pozíciógenerátoros adatokra épülő hazai klaszterrajzolat hasonló szerkezetet mutat, mint a reflektív változat

1. ábra. Foglalkozásimilió-klaszterrajzolatok a tíz PG foglalkozás reflektált verziója alapján (az ISSP 2017 alapvizsgálat és a speciális magyar modul felhasználásával; IBM/SPSS25 HICLUS, Ward, Z-vált.)

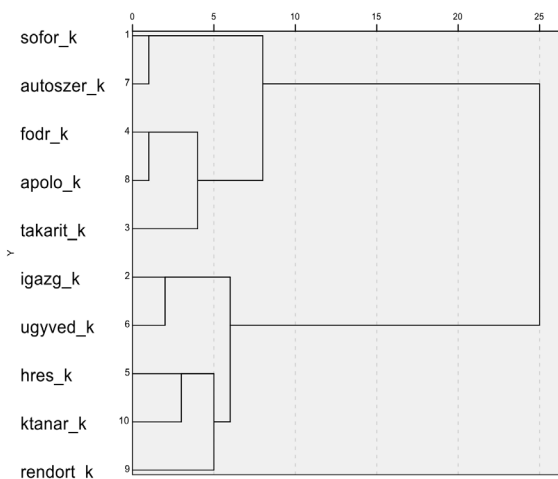
PG reflektív – magyar

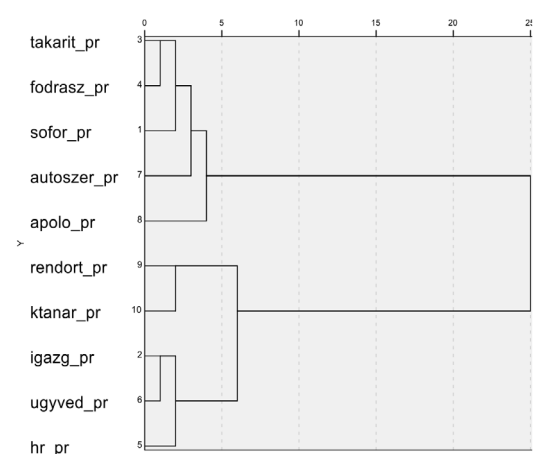
PG reflektív – ISSP, teljes

PG közelség – magyar

PG presztízsrangsor – magyar

szolgáltatási (autószerelő, sofőr, fodrász, takarító) blokk.²⁶ Itt világosan rajzolódik ki a felső és alsó presztízsmezőny között egy szellemi/szolgáltatási foglalkozási milió, amely ugyanakkor a jellegében fizikai alsó mezőnytől sem különül el élesen. A magyar mintázat viszont valamennyi megfigyelt vonatkozásban kétszintű, ahol a fenti közbülső mezőny részben a menedzsment-értelmiségi, részben a fizikai/szolgáltatási milióba tagolódik be egy szellemi-fizikai jellegű elhatárolódás alapján. Ezen az alapvető kettős szerkezeten belül egy további kettős tagoltság jelenik meg mindkét szinten belül: a szellemi mezőnyben egy további felső/alsó, míg a fizikai zónában, részben ezt is megjelenítve, egy nemek szerinti elkülönülés (a tipikusan férfi autószerelő és sofőr ismeretségi klaszterrel szemben egy főként női – fodrász, ápoló, takarító – foglalkozásokhoz kapcsolódó milió). A reflektívpozíció-generátoros megközelítés mellett a foglalkozási közelségre/távolságra épülő mintázat ugyanezt a kétszer kettős modellt jeleníti meg, és nagyrészt hasonló a presztízsrangsorolásra épülő rajzolat is.

²⁶ Mindez jól értelmezhető a Kitschelt és Rehm (2014) által foglalkozási skillerekre és intézményi beágyazottságra alapozott tipológia oldaláról (*grid*, illetve szervezeti hangsúly a menedzsmentimilió-zóna, a humán interakciós vonás kitértetett szerepe a közbülső szolgáltatási mezőny esetében).

A hazai milióblokkosodás további részleteit hozza felszínre a PG-foglalkozások ismeretségi és közelségi adatainak – két különböző szempont alapján a tíz foglalkozásra épülő – bipartit korrelációs mátrixa, illetve a 6a. alaptáblázatot kiegészítve a blokksűrűség és távolság jellemzőinek 6b. táblázata.

6a. táblázat. A reflektív PG-értékek és az észlelt közelség korrelációinak egy blokksémája (az ISSP 2017 speciális magyar moduljának felhasználásával; Kendall's tau_b korrelációs szignifikanciaszint)

		Mennyire közeli									
		igazgató	ügyvéd	hr-es	köz. tanár	rendőrt.	autószer.	sofőr	ápoló	fodrász	takarító
pozíció generátor, reflektív	igazgató_refl	+++	+++	+++	+++				-		
	ügyvéd_refl	+++	+++	+++	++						
	hr-es_srefl	++	++	+++	+						
	középisk. tanár_refl	+	++	++	+++						
	rendőrtiszt_refl			+	+	+++				-	
	autószerelő_refl		+		+	+++	+++	+++		++	
	sofőr_refl						+++	+++		++	+++
	ápoló_refl						+++	+	+++	+++	+++
	fodrász_refl						+		+++	+++	
	takarító_refl							+++	+++	+++	+++

+++ 0,001 ++ 0,01 + 0,05 szinten szignifikáns

6b. táblázat

A foglalkozási ismeretség/közelség mátrix blokksűrűsége és a blokkok közti (E-I) kapcsolat értékek

		A (szellemi) blokk	B (fizikai) blokk
sűrűségmátrix	A blokk	0.800	0.000
	B blokk	0.120	0.760
E-I (külső-belső kapcsolat) index	teljes mátrix	-0.854	

A szignifikáns kapcsolatokról kirajzolódó blokkok meglehetősen élességgel szétváló mintázatot jelenítenek meg az öt-öt nagyrészt szellemi, illetve fizikai foglalkozás oldalán. Ezt az elhatárolódást a 6b. táblázat kompakt mutatói is jól érzékeltetik: közel 1 sűrűségi értékekkel az egyes blokkokon belül, és 0 vagy 0 közeli értékekkel a blokkok között (illetve igen magas negatív E-I, külső/belső kapcsolati értékkel a csoportközi viszonylatok kifejezéseként). Voltaképpen csak egy-egy tétel „lóg ki” bizonyos fókig a két oldalon. Bár a rendőrtiszt ismeretségi köre a többi tételnél csak lazábban kapcsolódik a szellemi blokkhoz (s ezen belül is inkább kifelé, mint befelé irányuló kapcsolódások mutatkoznak), viszont ez esetben is jelen van a másik bloktól való elhatárolódás, ahogy a pozitív kapcsolódások teljes hiánya jelzi (sőt egy szignifikáns negatív korreláció is megjelenik; ez utóbbi jellegzetesség az igazgatói milió esetében is megfigyelhető). A fizikai blokkon belül legmagasabb presztízsű autószerelői tételnél fordul elő szignifikáns kapcsolaton alapuló pozitív irányulás a másik oldal irányába. Bár ez utóbbit akár a csoportközi érintkezés egy közvetítő láncszemeként is értelmezhetnénk, azonban ez az orientáció is egyoldalú, viszonzás nélküli a szellemi blokk foglalkozási miliói részéről.

A reflektívpozíció-generátoros megközelítés érvényéhez további adalékot nyújtanak a hagyományos presztízsrangsorolással való összevetést is tartalmazó eredmények a Függelék F1a. és F1b. ikertáblázatában, ahol a 2015-ös KSH Mikrocenzus presztízsmoduljának részben azonos foglalkozásokra vonatkozó, részben (közeli kategóriákból) származtatott adatsora is szerepet kap. Külön figyelmet érdemelnek a három forrás közti egybeesés mértékéről való adatok az F1b. táblarészben. (Akár lineáris, akár rangkorrelációs eredmények alapján) a reflektívpresztíz-adatsor igen magas, 0,9 közeli értékeket mutat mind a kiegészítő presztízsrangsor-modul, mind a KSH presztízsvizsgálat vonatkozó adatsorával.²⁷ Az érvényesség pozitív jellemzőit tovább erősíti a két hagyományos presztízsrangsor, az ISSP magyar modulja és a KSH Mikrocenzus közti csaknem teljes egybeesés, 1-hez közeli korreláció.

Ez utóbbi hagyományos jellegű foglalkozásipresztíz-kérdésmodul bevonása további lehetőséget nyújtott a reflektívpresztíz-eljárás tartalmi érvényességének vizsgálatára, a fenti 6a. és 6b. táblázatok korrelációs és hálózati jellegű elemzéseivel hasonló módon. Bár a rangsorolási változók eltérő jellegével összefüggésben az előzőhöz képest itt kevesebb a szignifikáns pozitív kapcsolat a fent jelzett szellemi és fizikai blokkokon belül, nem kevésbé érdekesek az egyes blokkok elemei közötti taszítást jelző (itt nagyobb számú) negatív összefüggések. A csak pozitív kapcsolatokon alapuló fenti E-I indexeken kívül itt a negatív összefüggések bevonására is sor került egy másik E-I index verzióban.²⁸ Az egyes foglalkozások presztízsrangsorbeli pozíciójára vonatkozóan az egyszerű rangsorértékek mellett egy, az adott foglalkozások népességén belüli pozícióját is figyelembe vevő relatív mutató is szerepelt az elemzésekben. Az utóbbi eredmények különös figyelmet érdemelnek a foglalkozási pozíciógenerátor egyszerű és reflektív változatainak együttes vizsgálatakor. Bár az előbbi esetben több a (pozitív vagy negatív irányú) szignifikáns összefüggés, de ezek blokkok szerinti – ha nem is véletlenszerű – rendeződése jóval kevésbé követi a hierarchikuspresztíz-logikát, ahogy ezt az ezekre vonatkozóan is kiszámított E-I indexek alakulása is jelzi.²⁹

ÖSSZEGZŐ KITEKINTÉS

A 2017-es ISSP-felvétel foglalkozásipozíció-generátoros rövid modulja a foglalkozási miliók főként vertikális jellegű vizsgálatára nyújtott lehetőséget. Az újonnan alkalmazott reflektív eljárás ugyanakkor az inkább inkluzív és az erősebben presztízorientált minták világosabb elkülönítését tette lehetővé. Az egyéni erőforrások és a foglalkozási miliók kölcsönhatását a hálózati kutatások kétoldalú megközelítésével iteratív módon egymásra vetítő kutatási kezdeményezések jelentős metodológiai és tartalmi potenciált rejtenek magukban. A kutatás jelenlegi fázisában feltárt összefüggések nagyrészt plauzibilisek a korábbi kutatások tapasztalatai, illetve a bevont regionális egységek történeti, fejlettségi és kulturális jellemzői szempontjából. Egyben több vonatkozásban is további elemzési csomópontokat vetnek fel, már specifikusabb kérdések, hipotézisek talaján.

27 A negatív korrelációs értékek az ISSP reflektív presztíz adatsorának a másik két adatsorral ellenkező (a magasabb értékkel növekvő) irányból adódnak.

28 Mégpedig oly módon, hogy a blokkok közötti negatív értékek hozzáadódtak a blokkokon belüli negatív értékek előfordulásához, míg a blokkokon belüli negatív értékek levonásra kerültek.

29 Az index értéke az egyszerű változat esetében éppen 0 (mind a két verzióban), míg a reflektív változat esetében -0,500, illetve -0,666 a csak pozitív, illetve a negatív összefüggéseket is figyelembe vevő verziónál. (Érdeemes megjegyezni, hogy a társadalmi hasonlóság modulját tartalmazó 6a. és 6b. elemzések egyszerű tételekből kiinduló megfelelője esetében az eltérések nem ilyen pregnánsak, ha valamivel ott is nagyobbak a reflektív változat esetében a negatív előjelű E-I értékek.) Figyelemreméltó részlet az anyagi és a szimbolikus beágyazottság szétválása szempontjából, hogy míg a középiskolai tanár miliókomponense a társadalmi hasonlóság tételeivel való összefüggések szempontjából a szellemi blokkba való erős integráltság jellemzőit, a hagyományos presztízsrangsor különböző válfajai szempontjából egyaránt a fizikai blokk elemeitől való társadalmi távolságot jelezte a szignifikáns negatív korrelációk formájában.

Ha a foglalkozási milió tényezőcsoportja az eredmények szerint el is marad a hagyományos rétegződési jellemzők szerepétől, azonban számottevő, az askriptív (nem, kor, lakóhely stb.) tényezők együtteséhez mérhető befolyást gyakorol a személyes siker jellemzőire. Az elemzések elsősorban a hierarchikusan kondicionált, presztízorientált kapcsolódási jellemzők magyarázóerejét emelték ki a nexusdiverzitás inkluzívabb válfajával szemben. Különösen megfigyelhető volt ez a tendencia az alsóbb foglalkozási státusszintek képviselői és a nagyobb regionális egységeken belül a központi régiókhöz képest kevesebb erőforrással rendelkező régiók (Európán belül különösen a kelet-közép-európai régió) esetében. A társaság és a személyes jóllét ugyanakkor két olyan, jelentős részben expresszív mozzanat a komponensek között, ahol a nexusdiverzitás (inkább *omninet* jellegű) kiterjesztőbb eleme jelentősebb befolyással rendelkezik. A nexusdiverzitás hangsúlyosabb a központi, mint a perifériálisabb régiók esetében, ahol a személyes siker valamennyi összetevője esetében a felfelé irányuló miliómozzanatok játszanak jelentősebb szerepet.

A tradicionális intézményi struktúrák és kulturális minták szerepét kidomborították az egyéniről ország-szintre transzponáló aggregált elemzések. A kirajzolódott kontextuális szindróma szerint az askriptív tényezőknek a személyes sikerben játszott szerepe és a kapcsolathálózatok terén érvényesülő erőteljes viszonyossági elv, patronázsjelleg is szorosan kapcsolódik össze a felfelé irányulás miliótényezőivel. A nem-központi régiók olyan földrajzi-történeti egységeihez hasonlóan, mint Kelet-Közép-Európa és Európán kívül a feltörekvő országok, a magyar eredményekben különösen hangsúlyosan jelennek meg ezek a jellegzetességek.

A hazai adatok továbbá pregnánsan jelenítettek meg egy, a komparatív összevetések és egy speciális magyar modul szerint belső koherenciája alapján is átütő, a komparatív eredmények alapján kivételes szerkezeti tendenciát. Az adott foglalkozások miliókapcsolódásaiból általánosan kirajzolódó hármastagolás helyett esetünkben visszatérően egy kettős blokkosodás rajzolódott ki, ahol a szolgáltatási milió közbülső alkotóelemei az alapvetően szellemi, illetve fizikai jellegű foglalkozási miliókban oldódtak fel. Mindez összecseng a hazai középrétegek erőtlenségéről és az utóbbi időkben is bekövetkezett gyengüléséről való tapasztalatokkal. A felfelé orientálódás erős tendenciájáról, valamint az askriptív tényezők és a viszonyossági normák hangsúlyával kapcsolatos összefüggésekről való kutatási eredmények ugyanakkor minden bizonnyal nem függetlenek azokról a további kutatási megállapításoktól, amelyek a kulturális és egyéb átörökítési mechanizmusok nemzetközileg is szembetűnő társadalmi korlátjairól szólnak.³⁰

A jelen tanulmány elsődleges módszertani fókusza és exploratív jellege az adott keretek közt nem teszi lehetővé, hogy az eredmények kapcsán felmerülő kérdések tartalmi implikációiban jobban elmélyedjünk. E tekintetben azonban legalább érinteni kell a közelmúltban a középrétegek, a polgárosodás kérdésköréről folyt vitát (a közvetlen összefüggésben lásd Huszár–Berger 2020, Harcsa 2020, Éber 2021), amely hangsúlyosan reflektált az elmúlt évtized – külön-külön megközelítések alapján, de gyakorlatilag egybehangzóan – a társadalmi közép hazai gyengeségét és jelentőségvesztését diagnosztizáló kutatási megállapításaira (Kolosi–Posch 2014, Tóth 2016, Róbert 2015, Sik–Szeitl 2016, Kovách et al. 2016). A vitában egy Angelusz Róberttel több mint két évtizede néhány pontban összefoglalt cikkünk (Angelusz–Tardos 1998) is felidéződött, amely egyebek közt a középrétegesedés és polgárosodás hazai folyamatainak bizonyos különválására hívta fel a figyelmet. Bár ez a konceptuális vázlat még nem szólt különböző típusú erőforrásokról és miliókról, későbbi vagy részben folyamatban lévő kutatási irányainkat megelőlegezte, amikor kiemelten szólt a középrétegek és a polgárság történeti válfajairól (mint *Besitz-*, ill. *Bildungsbürger*, régi és új középosztály), továbbá a vertikális elem (így a közbülső pozíció strukturális implikációi) mellett a horizontális elem (skillek, funkcionális szerep szerint eltérő

30 A közbülső társadalmi pozíciók gyengülésére és a reprodukciós egyenlőtlenségekre vonatkozó hazai kutatási eredmények egy közelmúltbeli összefoglalását lásd Éber (2020).

válfajok) differenciált megjelenítését szorgalmazta. A törékeny hazai középrétegesedésre vonatkozó észrevételeinket későbbi eredményeink is visszaigazolták, csakúgy, mint a fenti kutatási megállapítások, ha a következő évtizedek társadalmi-gazdasági átalakulásai mindezt sok tekintetben új megvilágításba is helyezték. Az említett vita e kérdéskörhöz több fontos mozzanattal járult hozzá. A teljesség igénye nélkül ilyen gondolatok fogalmazódtak meg a jelentős középrétegek és a polgári jelleg hosszabb távon egymást feltételező szerepéről, a középosztály, közbülső társadalmi rétegek belső feszültségeket magában rejtő ellentmondásos strukturális pozíciójáról, a hagyományos beágyazottság és a konjunkturális hatások, válságérzékenység szerinti rétegzettségéről s nem utolsósorban a történetileg változóan realizálódott autonóm platform kritikus tényezőjéről.³¹ Lényeges szempontként merült fel a normatív kiindulópontokkal kapcsolatos körütekintő alapállás is, ha például a nemzetközi etalonok reális meghatározására, s nem utolsósorban az útfüggő struktúrák szem előtt tartására gondolunk. A jelen kutatásnak a sok tekintetben atavisztikusan útfüggő presztízsvezérelt hierarchikus orientációra, paternalisztikus szemléleti jegyekre vonatkozó megállapításai maguk is további kutatásokra, a strukturális-kulturális kontextusok mélyebb feltárására ösztönöznek.³²

Ahogy a tanulmányban is szó esett róla, a vizsgálati anyag bővelkedik az adott keretek közt egyelőre nem kihasznált lehetőségekkel. Ilyenek rejlenek akár csak a pozíciógenerátoros modult tekintve az erős és gyenge, rokonsági és nem rokonsági foglalkozási szálakról meglévő adatokban. A speciális magyar modul kiegészítő kérdéseinek felhasználásával sor került ugyan blokkszerkezeti vizsgálódásra, de erre a networkmetodológia kifejezettebb eszközei is módot adhatnak (így az egyes miliőcsoportok felfelé és lefelé irányuló kontaktusait illetően).³³ Bár a jelen kutatás konceptuális kiindulásában és metodológiai megközelítésében alapvetően kapcsolathálózati szempontú volt, a további vizsgálódások során célszerűnek tűnik az adatkezelés és -elemzés networkeszköztárát teljesebben bevonni.³⁴ A miliőválfajok és a presztízsorientáció árnyaltabb vizsgálata érdekében célszerűnek látszik a reflektív bipartit metodológia további alkalmazásakor a foglalkozáspozíció-generátor teljesebb változataihoz is visszatérni. Az ország szintű elemzésekhez a kontextuális tényezők között további konceptuális elemek kapcsolhatók be a tagolódási ismérvek összekapcsolódását jellemző strukturális konszolidáció, továbbá a közgondolkodás szubjektívebb elemeire épülő, azok szorosabb vagy lazább összefüggését kifejező entrópia-mutatók bevonásával. De kézenfekvő a presztízsorientáció kapcsolata a szubjektív mobilitás nemzetközileg is háttérbe szorult kutatási irányával³⁵ és persze a presztízs téma némiképp megelevenedett kutatási területével is.³⁶ Nem kérdés, a presztízs és a mobilitás kérdésköre is számos szálon függ össze egymással.³⁷ Folyamatban lévő párhuzamos kutatások a reflektív miliő-megközelítés érvényességét és tartalmi hozamát is új szálakkal erősíthetik meg a paternalisztikus orientációk egyéb elemeivel, klientelistikus gyakorlatokkal való összefüggések,

31 E tekintetben sem mellékes a középrétegek és a polgári jelleg fogalmi differenciálása. Míg funkcionális értelemben az előbbihez inkább egyfajta stabilizáló szerep, az utóbbihoz (főleg annak kulturális szegmenseihez) inkább kritikai jellegű dinamikus szerep kapcsolható. Figyelemreméltó kutatási adalék (lásd Sik–Szeitl 2016), hogy a több kritérium szerint is „polgárjellegű” szegmens hazai jellemzői között inkább az elégedettség hangsúlya jelent meg, míg e szerepkörhöz elvben magasabb igényszintek és ezzel kapcsolatos kritikusabb attitűdök társulhatnak.

32 A prekapitalista járadékszerű privilégiumok kitüntetett gazdasági-társadalmi szerepére, a járadékavadász gyakorlatok hangsúlyos jelenlétére vonatkozóan lásd Mihályi–Szelényi (2019).

33 Lásd Pappi (1990) nagyobb társadalmi blokkok különböző szempontú kapcsolódásait illetően.

34 Így például a reflektívpozíció-generátoros eljárás gyakorlati megoldása is stílszerűbb volna, és további elemzési potenciált is nyújtana az SPSS helyett a kifejezett kapcsolathálózatelemzési apparátusok bevonásával. Ez az adott elemszámok mellett egyelőre túl nagy feladatnak tűnt, azonban a nagy adatbázisok kezelésére is képes újabb szoftvercsomagok (pl. Pajek) megjelenése nyomán nem kilátástalan elképzelés.

35 A társadalmi helyzet észlelt változására vonatkozóan a közelmúltból lásd Huszár–Záhonyi (2018).

36 Lásd KSH Mikrocenzus 2016, vagy az elismerés konceptuális szempontjából Huszár (2014), Tardos (2015).

37 Lásd Harcsa–Kulcsár (1986), Andorka (1995) ezeknek a témáknak együttes vizsgálatára.

s nem utolsósorban a strukturális-kulturális konszolidáció/interszekció kidolgozottabb mutatóinak oldaláról. A történelmi hagyományok és a mindennapi gyakorlatok hazai kontextusában is közvetlen jelentések fűződnek a „jó nexusok” és a mellékesnek, netán hátrányosnak tekintett, „rossz társaságok” különféle megnyilvánulásaihoz. A tanulmányban kifejtett elgondolások újabb eszközöket nyújthatnak ezeknek a szerteágazó jelenségeknek az empirikus kutatásához.

HIVATKOZÁSOK

- Abbott, A. (1993) *The Sociology of Work and Occupations*. *Annual Review of Sociology*, 19, 187–209. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.19.080193.001155>
- Andorka R. (1995) *Homo socio-oeconomicus. A közgazdaságtan és a szociológia társadalmi emberképe*. Budapest: MTA.
- Angelusz R. (2010) Tőke vagy erőforrás. Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez. *Szociológiai Szemle*, (3), 147–166.
- Angelusz R. – Tardos R. (1987) Kulturális-kommunikációs rétegződés. *Szociológia*, (2), 209–231.
- Angelusz R. – Tardos R. (1998) Középrétegesedés és polgárosodás – fogalmi dilemmák. *Szociológiai Szemle*, 18(4), 113–117.
- Angelusz R. – Tardos R. (2008) Assessing Social Capital and Attainment Dynamics – Position Generator Applications in Hungary, 1987–2003. In Lin, N. – Erickson, B. H. (szerk.) *Social Capital*. Oxford: Oxford University Press, 394–420.
- Angelusz R. – Tardos R. (2012 [1988]). A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium. 55–73.
- Berger V. (2008) Életstílus-és miliókutatók a német szociológiában: a hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika*, (64–65), 115–130.
- Bian, Y. (2019) *Guanxi: How China Works*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Blau, P. M. (1994) *Structural Context of Opportunities*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.1177/000169939503800213>
- Breiger, R. (1974) The Duality of Persons and Groups. *Social Forces*, (2) Special Issue, 181–190.
- Breiger, R. L. – Mohr, J. W. (2004) Institutional logics from the aggregation of organizational networks: Operational procedures for the analysis of counted data. *Computational & Mathematical Organization Theory*, 10(1), 17–43.
- Collins, R. (2019[1979]) *The Credential Society*. New York: Columbia University Press.
- Eisenstadt, S. – Roniger, L. M. (1984) *Patron, clients and friends. Interpersonal relations and the structure of trust in society*. Cambridge: CUP.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Esser, H. (2008) The Two Meanings of Social Capital. In Castiglione, D. (szerk.) *The Handbook of Social Capital*. Oxford: Oxford University Press, 22–49.
- Flap, H. (1989) Patronage: an institution in its own rights. In Hechter, M. – Opp, K.-D. – Wippler, R. (szerk.) *Social Institutions*. New York: Aldine de Gruyter, 225–243.
- Éber M. Á. (2020) *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Éber M. Á. (2021). A középosztály mint akarat és képzet. A középosztály normatív és leíró koncepciójának kritikája. *Politikatudományi Szemle*, 30(1), 129–141.
- Grusky, D.B. – Weeden K. A. (2001) Decomposition Without Death: A Research Agenda for a New Class Analysis. *Acta Sociologica*, (44), 203–218. <https://doi.org/10.1177/000169930104400301>
- Harcza I. (2020). Kérdések és kételyek a normatív társadalmi modell(ek) kapcsán. Középrétegek többféle megközelítésben (Vitairat). *Politikatudományi Szemle*, 29(3), 131–152.
- Harcza I. – Kulcsár R. (1986) Társadalmi mobilitás és presztízs. *Társadalomstatistikai Közlemények*. Budapest: KSH.
- Hidalgo, C. A. – Hausmann, R. (2009) The building blocks of economic complexity. *PNAS*, (26) 10570–10575; <https://doi.org/10.1073/pnas.0900943106>
- Holtmann, D. – Buchheister, C. – Görl, T. – Mutz, M. – Schuster, A. (2012) *Die Sozialstruktur der Bundesrepublik Deutschland im internationalen Vergleich*. Potsdam: Universitätsverlag.
- Hsung, R. M. – Breiger, R. (2010) Position generators, affiliations and the institutional logics of social capital: a study of Taiwan firms and individuals. In Hsung, R.M. – Lin, N. – Breiger, R. (szerk.) *Contexts of social capital*. New York, NY: Routledge, 3–21.
- Huszár Á. (2014) Osztály és elismerés: A magyar társadalom elismerési viszonyairól. *Replika*, (88), 81–109.
- Huszár Á. – Záhonyi M. (2018) A szubjektív mobilitás változása Magyarországon. *Demográfia*, (1), 5–27. <https://doi.org/10.21543/Dem.61.1.1>
- Huszár Á. – Berger V. (2022) The new Hungarian middle class? *International Journal of Sociology*, (52) 370–396. <https://doi.org/10.1080/00207659.2022.2064093>
- Joye, D. – Sapin, M. – Wolf, C. (2019) *Measuring Social Networks and Social Resources: An Exploratory ISSP Survey around the World*. (GESIS-Schriftenreihe, 22). Köln: GESIS. <https://doi.org/10.21241/ssor.62256>

- Kitschelt, H. – Rehm, P. (2014) Occupations as a site of political preference formation. *Comparative Political Studies*, 47(12), 1670–1706.
- Kitschelt, H. – Kselman, D. M. (2013) Economic development, democratic experience, and political parties' linkage strategies. *Comparative political studies*, 46(11), 1453–1484.
- Kmetty Z. – Tardos R. (2017) Diverging patterns of satisfaction across Europe. *Comparative Sociology*, 16(6), 746–770. <https://doi.org/10.1163/15691330-12341442>
- Kmetty Z. – Tardos R. – Albert F. – Dávid B. (2018) Mapping social milieus and cohesion patterns between 1997 and 2014. Exploiting the potential of the occupational position generator. *Social Networks*, (55), 116–129. <https://doi.org/10.1016/j.socnet.2018.05.007>
- Kolosi T. – Posch K. (2014) Osztály és társadalomkép. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport, 2014* Budapest: TÁRKI. 139–156.
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmodelljei. *Szociológiai Szemle*, (3), 4–27.
- Kovács B. (2010) A generalized model of relational similarity. *Social Networks*, 32(3), 197–211.
- KSH (2018) *Mikrocenzus 2016. 13. kötet A foglalkozások presztízse*. Budapest: KSH.
- Lee, M. – Martin, J. L. (2018) Doorway to the dharma of duality. *Poetics*, (68), 18–30.
- Lee, M. – Herdağdelen, A. – Park, M. – Martin, J. L. (2021) Measuring Mohr social capital. *Poetics*, (88), 101596.
- Lin, N. (2001) *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lin, N. – Dumin, M. (1986) Access to occupations through social ties. *Social Networks*, (8), 365–385. [https://doi.org/10.1016/0378-8733\(86\)90003-1](https://doi.org/10.1016/0378-8733(86)90003-1)
- Lizardo, O. (2018) The mutual specification of genres and audiences: Reflective two-mode centralities in person-to-culture data. *Poetics*, (68, June), 52–71. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2018.04.003>
- Luhmann, N. (1995) Kausalität im Süden. *Soziale Systeme*, 1(1), 7–28. https://doi.org/10.1007/978-3-658-21742-6_85
- Melamed, D. – Breiger, R. L. – Schoon, E. (2013) The Duality of Clusters and Statistical Interactions. *Sociological Methods & Research*, (1), 41–59. <https://doi.org/10.1177/0049124112464870>
- Mihályi P. – Szelényi I. (2019). *Rent-seekers, profits, wages and inequality*. Springer International Publishing.
- Mützel, S. – R. L. Breiger (2020) Duality beyond persons and groups: Culture and Affiliation. In Light R. – Moo, J. (szerk.) *The Oxford Handbook of Social Networks*, 392–413.
- Oesch, D. (2006). *Redrawing the class map: Stratification and institutions in Britain, Germany, Sweden and Switzerland*. Basingstoke: Palgrave Macmillan,
- Pappi, F. U. (1990 [1981]) A kispolgárság és az új középosztály: A közép- és alacsonyabb differenciálódása és homogenizációja a nyugatnémet társadalomban. (Ford.: Atkári János) In Angelusz R. - Tardos R. (szerk.) *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: MKI. 92–110.
- Parsons, T. (1966) *Societies. Englewood Cliffs*. N. J.: Prentice-Hall.
- Podolny, J.M. (2005) *Status Signals*. Princeton: Princeton University Press.
- Portes, A. (1998) Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology* (24), 1–24. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.1>
- Reskin, B. F. (2003) Including Mechanisms in our Models of Ascriptive Inequality. *American Sociological Review* (68 Febr.), 1–21. <https://doi.org/10.2307/3088900>
- Ridgeway, C. L. (2014) Why Status Matters for Inequality. *American Sociological Review*, (1), 1–16. <https://doi.org/10.1177/0003122413515997>
- Róbert P. (2015) Osztály-és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika*, 92(3–4), 77–93.
- Sik E. – Szeitl B. (2016) Polgárság a mai Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport, 2016*, Budapest: TÁRKI, 113–129.
- Simmel, G. (1890) Über soziale Differenzierung. *Soziologische und psychologische Untersuchungen, 5. Kap.: Über die Kreuzung sozialer Kreise*. Leipzig: Duncker & Humblot, 100–116.
- Tardos R. (1995) Kapcsolathálózati megközelítés: új paradigma? *Szociológiai Szemle*, (4), 73–80.
- Tardos R. (2008) Foglalkozás, milió, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég*, (4), 5–50.
- Tardos R. (2015) Elismerés, presztíz, kizárás, társadalmi tőke. *Replika*, (3–4), 59–76.

- Tóth I. Gy. (2016) Középosztály(ok) Magyarországon és Európában. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.). *Társadalmi Riport, 2016*, Budapest: TÁRKI, 75–97.
- van der Gaag, M.P.J. (2005) *Measurement of Individual Social Capital*. Groningen: ICS.
- Verhaeghe, P.-P. – Li, Y. (2015) The position generator approach to social capital research. In Li, Y. (szerk.) *Handbook of Research Methods and Applications in Social Capital*. Cheltenham: Elgar. 166–186.

FÜGGELÉK

I. MELLÉKLETEK

F1. Melléklet. Az alapul szolgáló ISSP 2017 foglalkozásipozíció-generátoros kérdésközpont magyar változata

Most különböző foglalkozásokat, munkaköröket fogok felsorolni Önnek. Kérem, hogy a +#. VÁLASZLAP+ segítségével mondja meg, hogy családtagjai/rokonai között, barátai vagy más ismerőse körében ismer-e

Ha több ilyen személyt is ismer, kérem, azzal kapcsolatban válaszoljon, aki a legközelebb áll Önhöz.

	Családtagjai/rokonai között	Közeli barátai között	Más körből/egyéb ismerős	Nem ismer ilyet	NT	
a. sofőr	1	2	3	4	9	X
b. (vállalat)igazgató	1	2	3	4	9	X
c. takarító	1	2	3	4	9	X
d. fodrász	1	2	3	4	9	X
e. személyzetis (hr-es)	1	2	3	4	9	X
f. ügyvéd	1	2	3	4	9	X
g. autószerelő	1	2	3	4	9	X
h. ápoló, nővér	1	2	3	4	9	X
i. rendőrtiszt	1	2	3	4	9	X
j. középiskolai tanár	1	2	3	4	9	X

II. ÁBRÁK

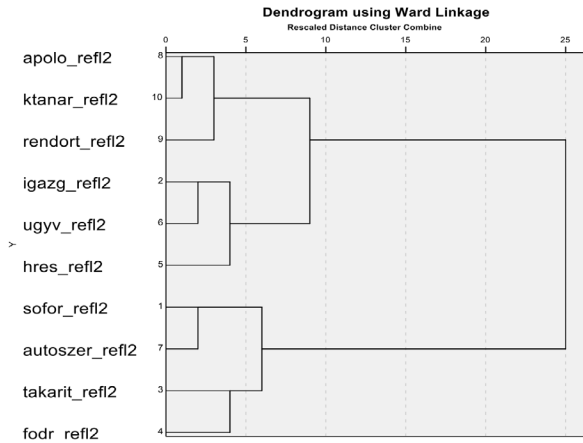
F1. ábra. A bipartit reflektív metodológia egy illusztratív sémája

	A foglalk	B foglalk	C foglalk	D foglalk	E foglalk	F foglalk	G foglalk	H foglalk	I foglalk	J foglalk	Nexus diverzitás (egyszerű összegzés)	Reflektív millió_prestízs extenzitás (prestízs értékekkel súlyozott összegzés) 0 lépés	Reflektív millió_prestízs extenzitás - 1. iteráció
1. válaszadó	1	1			1	1	1	1	1	1	8	205 (8,09, átkalibrált érték)	207,1
2. válaszadó		1		1	1	1	1	1	1	1	8	196 (7,73)	etc
3. válaszadó	1	1	1	1		1		1	1		6	173 (6,82)	
4. válaszadó	1			1		1	1	1	1		6	155(6,11)	
5. válaszadó	1	1	1		1						4	94 (3,71)	
6. válaszadó	1		1		1					1	4	89 (3,51)	
az elért foglalkozások száma	5	4	3	3	4	4	3	4	4	3			
reflektált foglalkozási presztízs érték - 0 lépés	28	25	15	20	25	28	22	28	28	20			
reflektált foglalkozási presztízs érték -1.iter.	28,27	28,24	14,04	20,66	23,04	28,75	21,93	28,75	28,75	19,33			
reflektált foglalkozási presztízs érték -2.iter.	stb.												

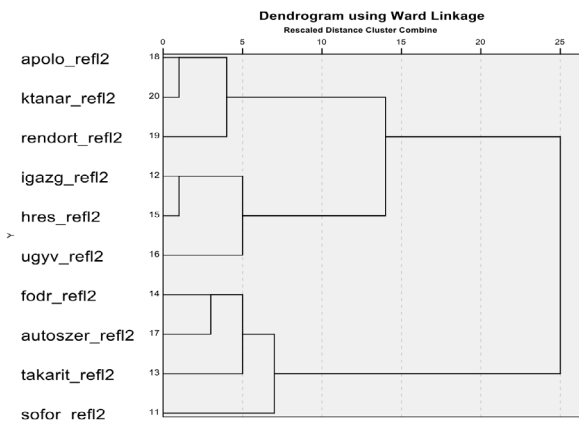
F2. ábra

Foglalkozásimilió-klaszterrajzolatok a tíz PG-foglalkozás reflektált verziója alapján régiók szerint (ISSP 2017; IBM/SPSS 25 Hiclus, Ward, Z-vált)

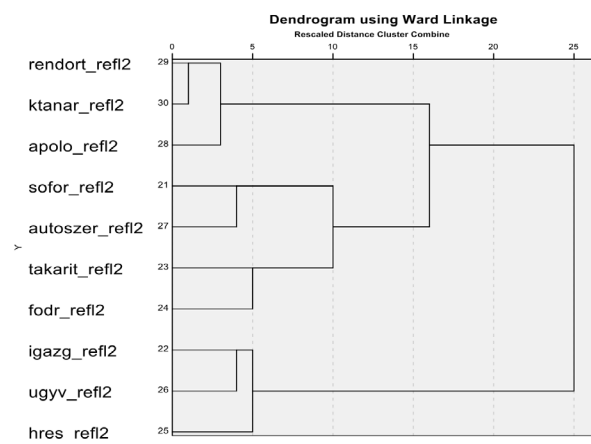
Észak-európai

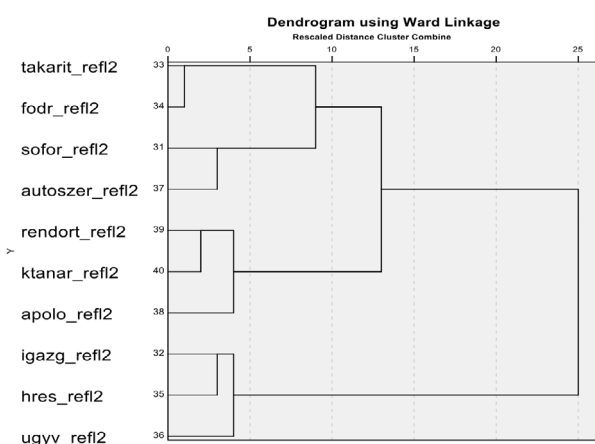
Nyugat-európai

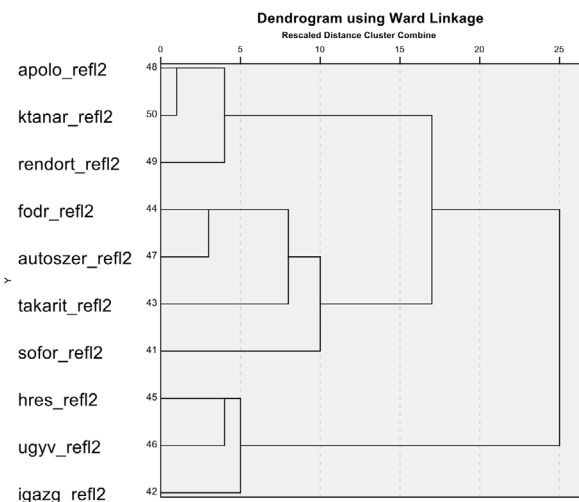
Dél-európai

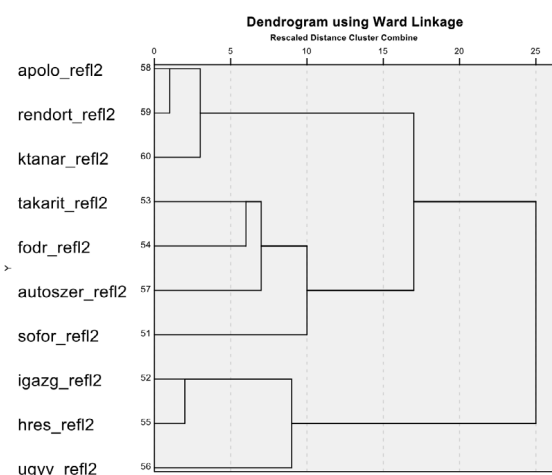
Kelet-európai

nem-európai OECD

nem-európai, feltörekvő

III. TÁBLÁZATOK

F1a. táblázat. A pozíciógenerátoros foglalkozások reflektív súlyértéke, az ISSP speciális magyar moduljának presztízsrangsorátlaga és a 2016-os KSH Mikrocenzus foglalkozási presztízis moduljának rangsorértékei

	ISSP 2017 PG_refl_ext magyar	ISSP 2017 magyar modul presztízsrangsor	KSH 2016 Mikrocenzus presztízsrangsor
sofőr	0,927	7,29	9,85 ³⁸
(vállalat) igazgató	1,077	2,47	3,48 ³⁹
takarító	0,912	8,84	12,47
fodrász	0,887	6,76	9,83
személyzetis, hr-es	1,054	4,76	5,40 ⁴⁰
ügyvéd	1,058	2,72	4,03
autószerelő	0,945	5,94	8,08
ápoló, nővér	0,936	6,30	8,78 ⁴¹
rendőrtiszt	1,069	4,59	5,71 ⁴²
középiskolai tanár	1,021	4,59	5,38 ⁴³

F1b. táblázat
A tíz pozíciógenerátoros foglalkozás különböző rangsorértékei közti korreláció
(Pearson r , ill. Spearman ρ)

		ISSP 2017 PG_refl_ext (magyar)	ISSP magyar modul presztízsrangsor	KSH 2016 Mikrocen- zus presztízsrangsor
ISSP PG_refl2 (magyar)	Pearson Correlation	1	-,880**	-,923**
	Sig.		,001	,000
	N	10	10	10
ISSP magyar modul presztízsrangsor	Spearman/Pearson Corr.	-,924**	1	,983**
	Sig. (2-tailed)	,000		,000
	N	10	10	10
KSH 2016 Mikrocen- zus presztízsrangsor	Spearman's rho Corr	-,879**	,979**	1
	Sig.	,001	,000	
	N	10	10	10

38 Teherautó-, buszsofőr

39 Gyárigazgató, kórházigazgató

40 Főkönyvelő, marketingmenedzser

41 Védőnő, szociális gondozó, bölcsődei gondozó, dajka

42 Rendőrfőkapitány, rendőr, katonatiszt

43 Középiskolai magyar-, kémia tanár

F2. táblázat. A foglalkozásimilió-tényezők szerepe a személyes siker komplex mutatójának meghatározásában különböző foglalkozási csoportokon belül (PLUM Ordinális regresszió, Wald, Nagelkerke pseudo R²)

	Modell 1 szocio- demo- gráfiai alapvál- tozók	Modell 2 milióváltozók			Modell 3 teljes (szociodemogr. plusz milióváltozók, az utóbbi értékek feltüntetéseivel)				
	Nagel- kerke p. R2		Wald	sig	Nagel- kerke p. R2		Wald	sig	Nagel- kerke p. R2
fizikai n=9020	,121	ND (nexusdi- verz)	3,017	,082	,060	ND (nexus- diverz)	,910	,340	,155
		RPE (refl_pr_ ext)	35,611	,000		RPE (refl_ pr_ext)	25,042	,000	
		RPD (refl_pr_ diff)	15,323	,000		RPD (refl_ pr_diff)	11,341	,001	
rutin nem-fi- zikai n=12063	,130	ND (nexusdi- verz)	,895	,344	,052	ND (nexus- diverz)	,904	,342	,152
		RPE (refl_pr_ ext)	83,717	,000		RPE (refl_ pr_ext)	51,605	,000	
		RPD (refl_pr_ diff)	3,940	,047		RPD (refl_ pr_diff)	,042	,838	
menedzser, értelmiségi n=7494	,104	ND (nexusdi- verz)	,982	,322	,040	ND (nexus- diverz)	,038	,846	,130
		RPE (refl_pr_ ext)	42,123	,000		RPE (refl_ pr_ext)	25,193	,000	
		RPD (refl_pr_ diff)	3,133	,077		RPD (refl_ pr_diff)	,244	,622	
inaktív n=10412	,111	ND (nexusdi- verz)	1,031	,310	,041	ND (nexus- diverz)	,002	,962	,132
		RPE (refl_pr_ ext)	52,289	,000		RPE (refl_ pr_ext)	103,578	,000	
		RPD (refl_pr_ diff)	11,368	,001		RPD (refl_ pr_diff)	5,467	,019	
fogl. nélküli n=4680	,099	ND (nexusdi- verz)	,762	,383	,050	ND (nexus- diverz)	2,192	,139	,124
		RPE (refl_pr_ ext)	31,233	,000		RPE (refl_ pr_ext)	37,541	,000	
		RPD (refl_pr_ diff)	6,198	,013		RPD (refl_ pr_diff)	4,068	,044	

F3. táblázat
Társadalmi-demográfiai tényezők szerepe a foglalkozási miliő mutatóinak meghatározásában
(ISSP 2017 teljes minta, Optimal Scaling CATREG, beta, Importance)

		ISSP teljes minta								
		ND nexusdiverzitás			RPE reflektívpresztízs-extenzitás			RPD reflektívpresztízs- differenciál		
		Beta	Sig	Imp	Beta	Sig	Imp	Beta	Sig	Imp
Aszkriptív változók	nem (nő+)	-,051	,000	,026	-,062	,000	,037	-,072	,000	,102
	kor (5 kat, nomin)	,081	,000	,198	,072	,000	,152	,044	,000	,028
	település (falu+)	,059	,000	,022	,027	,000	-,005	-,046	,000	,095
	etnik._származ.	-,019	,004	,003	-,011	,048	,000	,029	,000	,029
Aktivitás vált.	kereső aktivitás	,089	,000	,229	,087	,000	,198	,033	,000	,041
	isk. végz. (5 cat)	,130	,000	,377	,147	,000	,442	,109	,000	,438
	foglalk. (3 cat)	,077	,000	,146	,086	,000	,176	,081	,000	,267
	adj R2	,064			,069			,047		
	N	33395			30609			30259		

F4. táblázat. A foglalkozásimiliő-tényezők szerepe a személyes tényező részelemeinek meghatározásában az ISSP teljes mintájában és egyes területi szegmenseiben*
(Optimal Scaling CATREG, beta, Importance)

		szubjektív jóllét			észlelt társadalmi státus			társasság			személyes jövedelem		
		Beta	Sig	Imp	Beta	Sig	Imp	Beta	Sig	Imp	Beta	Sig	Imp
ISSP, összes	ND (nexus-diverz)	,048	,004	,148	-,040	,001	-,034	,047	,001	,062	-,020	,362	-,012
	RPE (refl_pr_ext)	,036	,040	,120	,106	,000	,118	,169	,000	,237	,114	,000	,083
	RPD (refl_pr_diff)	,026	,001	,053	,021	,001	,018	-,024	,000	,011	,025	,136	,010
	adj R2 (all var.)	,035			,133			,199			,306		
	N	29697			27137			29397			26474		
Centrum régiók (Észak_Ny-Eu_NemEur-OECD)	ND (nexus-diverz)	,112	,000	,353	-,014	,543	-,007	,092	,000	,136	-,011	,696	-,005
	RPE (refl_pr_ext)	-,034	,438	-,097	,070	,000	,058	,138	,000	,207	,088	,000	,048
	RPD (refl_pr_diff)	,021	,172	,029	-,004	,841	-,001	-,037	,000	-,013	-,011	,491	-,002
	adj R2 (all var.)	,031			,130			,166			,341		
	N	14732			12201			14566			13518		
Nem-centrum régiók (Dél_K-Eu_NemEur-felzárk.)	ND (nexus-diverz)	-,021	,622	-,041	-,072	,000	-,065	-,013	,710	-,014	-,027	,258	-,018
	RPE (refl_pr_ext)	,101	,000	,253	,146	,000	,184	,217	,000	,274	,131	,000	,115
	RPD (refl_pr_diff)	,031	,008	,052	,033	,000	,033	-,017	,142	-,009	,055	,000	,038
	adj R2 (all var.)	,058			,144			,242			,296		
	N	14964			14935			14829			12955		
Magyarország	ND (nexus-diverz)	,207	,247	,186	,243	,002	,192	-,012	,988	-,008	-,054	,722	-,015
	RPE (refl_pr_ext)	-,174	,420	-,147	-,192	,031	-,135	,174	,119	,149	,072	,920	,037
	RPD (refl_pr_diff)	,147	,000	,170	,156	,000	,142	,044	,558	,034	,065	,522	,040
	adj R2 (all var.)	,171			,250			,325			,387		
	N	790			780			784			584		

* A nem, életkor, település, nemzeti-etnikai származás, keresői aktivitás, iskolai végzettség, foglalkozás tényezőit is bevonva.

SZILÁGYI ZSOLT¹

STRUKTÚRÁK HATÁSA AZ ELITEKRE KECSKEMÉTEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.62>

ABSZTRAKT

Tanulmányomban röviden azt vizsgálom, hogy a 20. század első felében a különböző (táji, regionális, gazdasági és társadalmi) struktúrák hogyan hatottak a kecskeméti elitekre, hogyan befolyásolták az elitcsoportok működését. A táji adottságok egy mezőváros esetében, mint amilyen Kecskemét is volt, hatványozottan érvényesültek. A kedvező termelési feltételek, a megfelelő piaci-értékesítési lehetőségek és az agrártársadalom előnyös szerkezete, alapját képezte a helyi gazdasági porsperitásnak, kivált a két világháború között. Az 1929. évi közigazgatási reform jelentős változást idézett elő a helyi elitek szerkezetében, viszont ez csak átmeneti jellegű maradt (például Nyíregyházával szemben). Ugyanakkor a sajátos helyi agrárgazdaság, amely elsősorban exportra termelt, hatalmas mértékű fizikai munkaerőt foglalkoztatott, így egyfelől jelentős volt a bevándorlás a város területére, másfelől alacsony maradt a helyi munkanélküliségi ráta a világgazdasági válság ellenére is az 1930-as évek első felében. A nagykereskedők, az exportőrtörök jelentős számban zsidó vallásúak voltak, akik a város kereskedelmét, gazdaságát működtették. Az 1930-as évek második felében azonban a látványosan szélsőjobboldali irányba tolódó országos és helyi politika (vö. zsidótörvények) ellenére, az említett struktúrák miatt a helyi zsidó közösség tagjai viszonylagosan védett helyzetben maradhattak egészen 1943-ig.

Kulcsszavak: elit, multifunkcionális elit, társadalmi struktúra, társadalomtörténet, Kecskemét

THE EFFECT OF STRUCTURES ON THE ELITES IN KECSKEMÉT BETWEEN THE TWO WORLD WARS

ABSTRACT

The objective of my research is to examine how diverse (geographical, economic and social) structures impacted the elite social strata of Kecskemét and what influence was exerted on the functioning of the elite classes. The geographical attributes were primarily dominant for country towns. The preferential production conditions, the suitable market-sales opportunities and the beneficial structure of the agricultural community all provided a basis for local economic prosperity during the Interwar years. The public administration reform of 1929 induced a significant alteration in the structure of the local elite strata, which remained temporary in Kecskemét (in contrast with Nyíregyháza). However, the unique local agricultural economy, which produced goods primarily for export, employed a vast physical workforce, resulting in a remarkable wave of immigration into the city's environs and also a low rate of local unemployment despite the effects of recession in the first half of the 1930s. The wholesalers, and the exporters who operated the city's trade and commerce, were mainly of Jewish origin. Despite the fact that politics in Hungary and in the local area had shifted towards the extreme right during the second half of the 1930s, the local Jewish community members remained relatively intact until 1943, due to the above mentioned conditions.

Keywords: elite, multifunctional elite, social structure, social history, Kecskemét

¹ Debreceni Egyetem, BTK, Történelmi Intézet.

² A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport keretében készült.

STRUKTÚRÁK HATÁSA AZ ELITEKRE KECSKEMÉTEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

BEVEZETÉS

Lehet az elitről úgy írni, hogy az eseményekből összeálló szekvenciák ágensi tapasztalatait vizsgáljuk, esetleg úgy, hogy azokat a struktúrákat keressük és elemezzük, amelyek a múltbéli érzékelése előtt többnyire rejtve maradtak, mégis hatással voltak rájuk (Gyáni 2020). Mi végre kutatni ez utóbbiakat, ha az érintetteknek sok esetben még csak fogalmuk sem volt ezek létezéséről, még kevésbé működéséről? A struktúrák varázsa, túl az említett ambivalencián, számomra abban (is) áll, hogy utólag olyan *kontrafaktuális perspektívát* nyithat a jelenben történő értelmezések előtt, amely a struktúrák utólagos érzékelése közben közelebb vihet bennünket a megértéshez; – jelen esetben az elitcsoportok képződésének és működésének összetettebb megismeréséhez – akkor is, ha ezek a struktúrák *a ma megismerhető formájukban* nem léteztek az egykori tudatokban. Kétségtelen, hogy ezek a szerkezetek utólagos konstrukciók, és hogy sok esetben pusztán a történészek fejében léteznek, viszont az is egyértelmű, hogy nyomozhatók, így valóságosak. Annyira mindenképp, hogy felkutatásukkal és összefüggésbe helyezésükkel az elit leírható (igaz, nem elbeszélhető).

Milyen lehetséges keretek között képzelhető el ma a két világháború között működő kecskeméti elit? Miben volt más karakterű, mint a többi vidéki nagyvárosi elit? S végül a sajátos vonások felismerését, megértését miként segíti elő a különféle struktúrák vizsgálata? Nem mindről számolhatok be, hiszen ebben saját korlátaim is akadályoznak. Így csak néhányukról szólok.

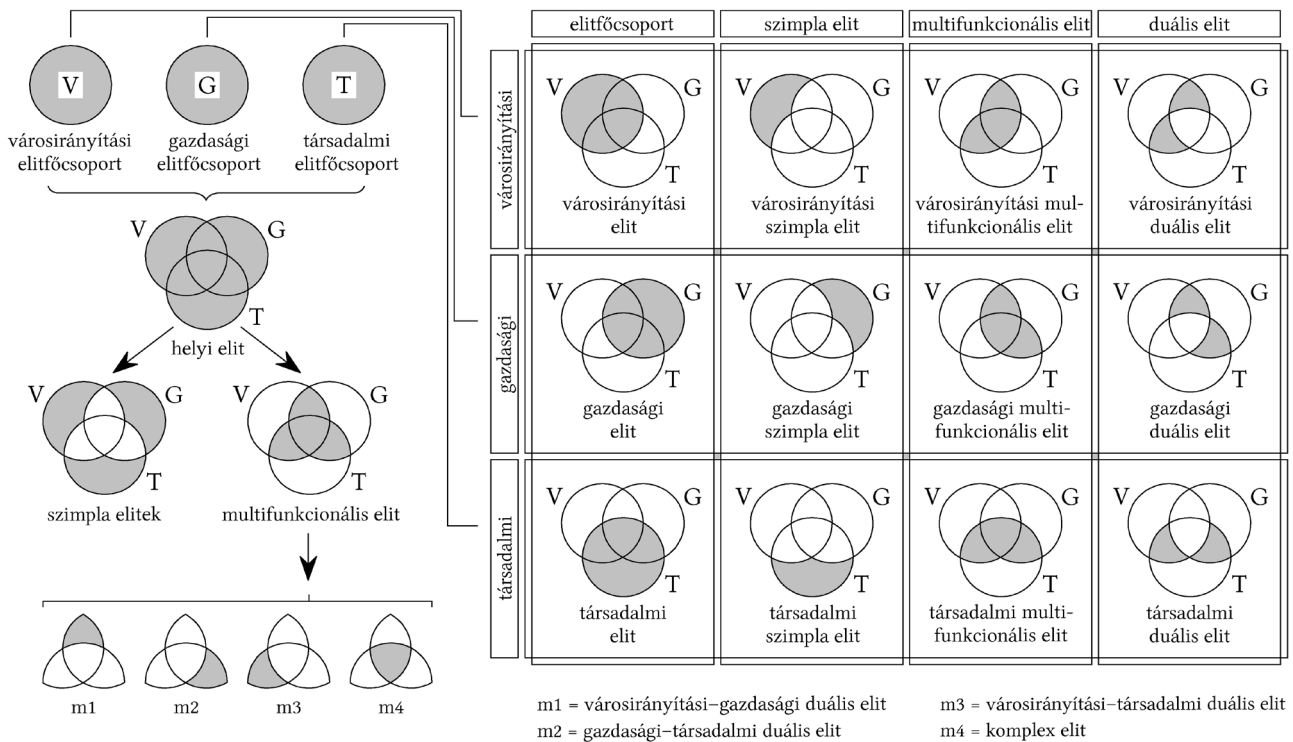
ÉRTELMEZÉSI KERETEK: VÁROSI ELIT, MULTIFUNKCIONÁLIS ELIT

Helyi (hatalmi) eliten az adott település, ez esetben Kecskemét törvényhatósági jogú város ama társadalmi csoportját értem, amely a helyi szinten rendelkezésre álló *humán s anyagi tőke* mentén épül fel, s e tőkék révén magas *formális* vagy *informális pozíciókat* birtokol, ennek megfelelően *formális* és *informális hatalommal* is bír. Helyi viszonylatban gyakorol befolyást a helyi közösség egésze vagy egy része fölött (bővebben: Szilágyi 2017b). Funkcióját tekintve elvileg három másik elitcsoportra bontható: a *városirányítási elitre* (amely a törvényhatósági bizottság választott és virilis³ képviselőiből tevődik össze), a *gazdasági elitre* (amely a helyi vagyoni-jövedelmi elitből, azaz a legtöbb adót fizetők listáján szereplőkből, valamint a helyi gazdasági intézmények, szervezetek felső pozícióinak birtokosaiból áll) s végül a társadalmi elitre (azokra, akik kiemelkedő szerepet töltek be a város társadalmi újratermelésének folyamatában).⁴ E három elitfőcsoport újabb, kisebb csoportokra tagolható az összefonódások (halmazmetszetek) révén (1. ábra). Ezeket a metszéspontokban kialakuló csoportokat összefoglaló néven, mivel funkciójuk alapján egyszerre legalább két elitfőcsoporthoz

3 A virilisek azok a törvényhatósági bizottságba kerülő képviselők, akiket a vagyonuk-jövedelmük után helyi viszonylatban a legtöbbet adózók közé sorolt az adóhatóság. Kecskeméten 1929 előtt 114, azután 60 virilis tagja lehetett a képviselő-testületnek (1929. évi XXX. tc. 3. §, A-kimutás). Bővebben: Szilágyi 2017b:37–39, a virilisjegyzékek forráskritikáját lásd uo. 114–115.

4 Ilyenek voltak az egyházak helyi vezetői és a körükük szerveződő döntéshozói apparátus, vagy egy-egy tanintézmény igazgatója, igazgatósága, de ide sorolhatók a művészek, az írók, az egykor magas tisztséget betöltők, akik a helyi társadalmi közélet megbecsült tagjai voltak.

1. ábra. A helyi elit funkciók szerinti struktúrája

Forrás: saját szerkesztés.

sorolhatók, *multifunkcionális elitnek* nevezem. Az elitnek ez a speciális csoportja egyfelől többrétű, összetett funkciókkal jellemezhető, másfelől – éppen funkcionális tekintetben – ennek a csoportnak adódott talán a legtöbb alkalma arra, hogy sűrűbb kapcsolatban álljon a helyiekkel, hogy az intézményeken keresztül, ha nem is feltétlenül gyakrabban, de mindenképpen összetettebb formában érintkezzen a városi társadalom legkülönbébb köreivel. Ez az összetett funkció összetett kapcsolathálót is sejtet, így a multifunkcionális elit több (és nem nagyobb) befolyással bírt.

A kecskeméti multifunkcionális elit az 1920-as évek derekán 244 fővel, az 1930-as évek közepén már csak 218 fővel alkotta a városi elit igen jelentős részét, mintegy 37–44%-át (1. táblázat). Ennek a speciális elitnek négy, viszonylag jól körvonalazható mikrocsoportja konstruálható meg utólag. Ebből három csoport egyszerre két-két elitfunkcióval, egy pedig mindhárommal rendelkezett. Az előbbieket *duális elitcsoportoknak*, az utóbbit *komplex elitnek* nevezem.

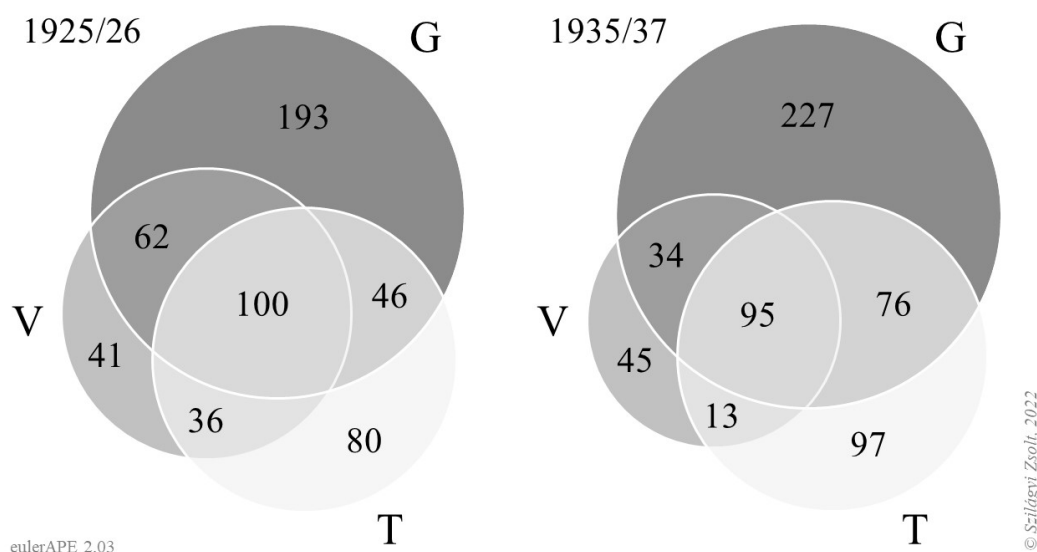
Össességében a kecskeméti elit lélekszáma nagyjából 550–600 fő körül alakult, ami a két világháború közötti helyi társadalomnak alig 0,8%-át jelentette. Ebből a városirányítási elit létszáma 239 főről 187 főre, közel 22%-kal csökkent a vizsgált időszakban, miközben a gazdasági elit 401 főről 432 főre, közel 8%-kal emelkedett csakúgy, mint a társadalmi elit, amely 262 főről 281 főre, mintegy 7%-kal bővült. Az 1920-as évek közepén a városirányítási elit 42%-a egyszerre rendelkezett mindhárom (komplex) elitfunkcióval. Egy évtizeddel később ez az arány 51%-ra emelkedett, mivel a közigazgatási törvény (1929. évi XXX. tc.) Kecskemét esetében a választott és a virilis képviselők számát közel felére csökkentette, miközben a tisztviselők, valamint az érdekképviselő és a szakszerűség jogán felvételt nyert képviselők megerősödését biztosította. Mindent egybevetve az 1920-as évek közepén a városirányítási elit 83%-a a multifunkcionális elithez sorolható, amely arány egy évtizeddel később, az említett közigazgatási reform hatására, 76%-ra csökkent.

1. táblázat. A kecskeméti elitcsoportok lélekszáma a két világháború között

	1925/26		1935/37	
	fő	%	fő	%
Városirányítási elit				
városirányítási szimpla elit	41	17,2	45	24,1
városirányítási–gazdasági duális elit	62	25,9	34	18,2
városirányítási–társadalmi duális elit	36	15,1	13	7,0
komplex elit	100	41,8	95	50,8
összesen	239	100,0	187	100,0
Gazdasági elit				
gazdasági szimpla elit	193	48,1	227	52,5
városirányítási–gazdasági duális elit	62	15,5	34	7,9
gazdasági–társadalmi duális elit	46	11,5	76	17,6
komplex elit	100	24,9	95	22,0
összesen	401	100,0	432	100,0
Társadalmi elit				
társadalmi szimpla elit	80	30,5	97	34,5
városirányítási–társadalmi duális elit	36	13,7	13	4,6
gazdasági–társadalmi duális elit	46	17,6	76	27,0
komplex elit	100	38,2	95	33,8
összesen	262	100,0	281	100,0
Kecskeméti (városi) elit				
városirányítási szimpla elit	41	7,3	45	7,7
gazdasági szimpla elit	193	34,6	227	38,7
társadalmi szimpla elit	80	14,3	97	16,5
multifunkcionális elit	244	43,7	218	37,1
városirányítási–gazdasági duális elit	62	11,1	34	5,8
városirányítási–társadalmi duális elit	36	6,5	13	2,2
gazdasági–társadalmi duális elit	46	8,2	76	12,9
komplex elit	100	17,9	95	16,2
összesen	558	100,0	587	100,0

Forrás: Szilágyi 2017b:128–129.

2. ábra. A városi elit szerkezete Kecskeméten a két világháború között, területarányos Euler diagramon ábrázolva, abszolút számban kifejezve (fő)

Forrás: Szilágyi 2017b:129, saját újraserkesztés.
Megjegyzés: G) gazdasági elit, T) társadalmi elit, V) városirányítási elit

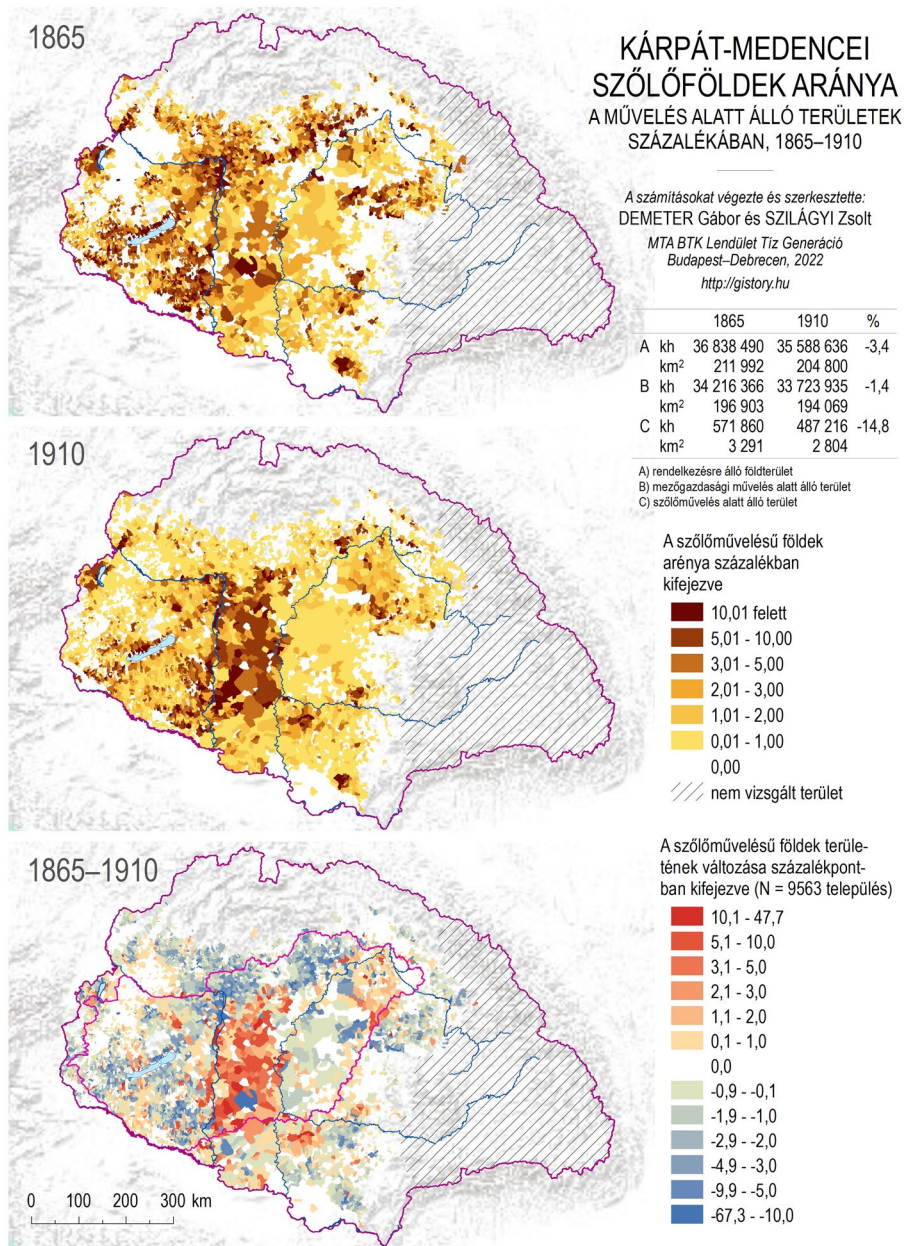
„KÖRNYEZET” MINT STRUKTÚRA?

A Duna–Tisza köze egyik látványos jellemzője volt még a 19. században is, hogy kiterjedt homokterületek, több helyen futóhomokvidékek tarkították a tájat, ami egyszerre okozott előnytelen és előnyös helyzetet is. Előnytelen volt, mert a széljárástól függően a mozgásban lévő homok nehezítette a lakosság gazdálkodását, közlekedését; és előnyös, mert a gyenge minőségű homoktalajokhoz való alkalmazkodás egyik következménye a szőlős- és gyümölcsöskertek kialakítása, művelése lett. A homoki kertek mikroklímája, a homok albedó tulajdonsága (fényvisszaverő képessége) ráadásul különösen ízletes gyümölcsök termesztését tette lehetővé, ami versenyképesebb árut jelentett a piacok forgatagában (Szilágyi 2012).

Ez a sajátos tájszerkezet további lehetőségeket nyitott meg a differenciált táji gazdálkodás előtt, amikor az első szőlőgyökértetűvel fertőzött területek megjelentek a 19. század hatvanas-hetvenes éveiben előbb Nyugat-, majd Közép-Európa szerte, beleértve a Kárpát-medencét is (Szilágyi 2021). A kártevő idővel az összes borvidéken, de még az Alföldön is elterjedt, hatalmas összefüggő területeket megfertőzve ezzel (Horváth 1894). Az Alföld ennek hatására két részre különült: egy fertőzéstől mentes Duna–Tisza közti illetve nyírségi részre, valamint egy erősen fertőzött közép- és dél-tiszántúli vidékre. Az érintetlen területek az Alföld homokvidékei voltak, ahol a homoktalajok immunisnak bizonyultak a szőlőgyökértetű-fertőzéssel szemben.⁵ Ennek a megosztottságnak markáns gazdasági és társadalmi következményei lettek a 20. század elejére: ebben az átmeneti időszakban a Duna–Tisza közti városok gazdasági előnyhöz jutottak a tiszántúli központokkal szemben (3. ábra). Ez a rövid előny elegendő volt ahhoz, hogy e vidéken az alföldi gazdaságszerkezet-váltás felgyorsuljon. A folyamatot az is elősegítette, hogy a főváros lakosság száma ebben az időben robbanásszerűen, közel félmillió fővel gyarapodott

⁵ A többi alföldi részen azért is terjedhetett el a fertőzés, mert azokon a vidékeken nem homoktalajok voltak jellemzők, és mert a paraszti gazdaságokban többnyire megtalálhatók voltak a gyengébb terméshozamú szőlőtőkék, amelyek saját fogyasztásra szánt borok előállítását szolgálták. S végül azért is, mert e szántóföldi kultúrák művelését a közeli, fertőzött hegyvidékről érkező szezonális munkaerő biztosította.

3. ábra A szőlőföldek részesedése a megművelt területekből, 1865–1910

Forrás: Demeter (2020:170, 236. vö. 254), saját szerkesztés.

(Népszámlálás 1871, 1902).⁶ Ezzel együtt a budapestiek élelmiszerszükséglete is kétszeresére-háromszorosára emelkedett, amelynek kielégítése jelentős részben a Duna–Tisza közü (paraszti) gazdaságokra hárult. A táj nagyobb városai körül elhelyezkedő tanyák sokasága ekkor tért át az intenzív kertkultúrára (Szilágyi 2020). Ennek az lett a következménye, hogy a városokhoz közelebb fekvő tanyák tulajdonosai-bérlői, a közép- és kisbirtokos parasztság számottevő része jelentősen eladósodott (Szilágyi 2017b). A gazdaságok üzemszerkezetének átalakításához sem a városi kishaszonbérlőknek, sem az említett gazdáknak nem volt elegendő tőkéje, ezért önerőből e zöldéges-gyümölcsös kertek kialakítása – a legtöbb esetben – lehetetlen vállalkozás lett volna hitelfelvétel nélkül.

Az eladósodásban is mérhető vállalkozói kedv növekedése (terjedése) mellett a gazdaság szerkezet-változást az is gyorsította a Duna–Tisza közén, hogy a korábbi homokmozgáshoz kötődő természetes tájtalakulás és

⁶ Budapest (Pest, Buda és Óbuda) lakossága 1870 és 1900 között 280 ezerről 732 ezer főre emelkedett.

antropogén tájtalakítás, azaz a határhasználat gyökeres megváltozása (a nagyállattartó gazdálkodás felhagyása) további előnyt jelentett egy olyan helyzetben, amikor a hegyvidéki szőlőterületek fertőzöttsége miatt a szőlőművelés és bortermelés súlypontja ideiglenesen áthelyeződött az immunis homokterületekre. Ez a lehetőség bár látszólag fennállt a Nyírség homokvidékén is, ám ehhez még további tényezők hiányoztak. Egyrészt a táj erősen piacközponthiányos régió volt (Szilágyi 2017a), közelében nem feküdt Budapesthez fogható, dinamikusan növekvő lakossággal, bővülő felvásárlópiaccal rendelkező centrum. Másrészt azért sem dinamizálódhatott a Nyírség gazdasága, mert a táj *humántőke-erőforrása* (a lakosság képességei-készségei: például iskolázottsága, egészségügyi állapota stb.) a Duna–Tisza közivel szemben kedvezőtlenebb volt (Szilágyi 2015, 2018a, 2018c; a humán tőke fogalmához lásd: T. Kiss 2012).

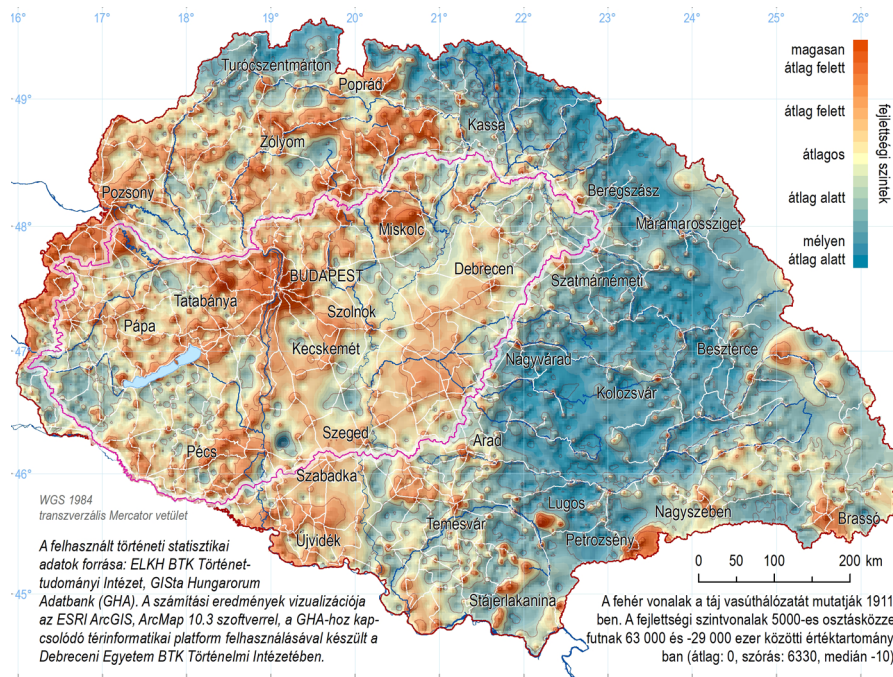
A Duna–Tisza közén az évszázadok óta tartó szőlőtelepítés és gyümölcsfaültetés lassú folyamata, kivált a Háromváros (Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét) vidékén, felgyorsult a 19. század utolsó harmadában. Kecskemét város vezetése földvásárlással tovább növelte a település külterületét. A szőlőtelepítéshez kiválóan alkalmas homokföldek pedig annak ellenére is olcsók maradtak, hogy a hegyvidéki szőlőpusztulás valamelyest felhajtotta az árukat. A városnak megérte felvásárolni, majd saját lakossága számára felparcellázni ezeket a területeket. Ebből a városnak további bevétele származott, miközben a társadalom számára vagyonosodási lehetőséget biztosított, s felgyorsult a paraszti társadalom átalakulása (polgárosodása) is. A gyenge minőségű talajokon kibontakozó zöldség-gyümölcs termesztés hozzájárult előbb a közeli piacok, majd a századfordulón már a távoli exportpiacok ellátásához is (Konkoly Thege 1935, Balásfalvi Kiss 1939). E távolsági kereskedelem gyökeresen formálta át a Háromváros gazdaságát, társadalmát – sajátos útját adva ezzel az alföldi urbanizációnak.

A Duna–Tisza közeli városok gazdasági fejlődésének alapja a tanyák és a mezővárosi központok közti kapcsolat volt. Tulajdonképpen *a 19. század utolsó harmadában (a vasútfejlesztés és a vízszabályozás mellett) a tanyák jelentették a gazdasági modernitást az Alföldön*. A megváltozó határhasználat, az áruszállítás forradalmával és az exportpiacok megnyílásával a tőkefelhalmozás folyamata (is) felgyorsult a régióban. Mindez nem csak a vagyonosodásra és a fogyasztói szokások megváltozására volt hatással. Olyan közeg jött létre ezekben a városokban, ahol különböző kultúrák, vallások jól megfértek egymás mellett még a két világháború közötti időszakban is. Kétségtelen, hogy a Duna–Tisza köze hosszú évtizedekig gazdasági centrumterületnek minősült (4. ábra, vö. Szilágyi 2016). Ennek megfelelően a humántőke-erőforrás kifejezetten magas volt, ráadásul élénk vándormozgalom jellemezte. Ez lett az Alföld egyik vándorlási célterülete a 20. század első felében, sőt azután is megmaradt ilyen vidéknek, amikor az 1920-as évektől alapjaiban változott meg az alföldi vándormozgalom struktúrája (Szilágyi 2018b).

Kecskemét népességnövekedése, humántőke-erőforrásának gyarapodása, a vasúthálózatban elfoglalt előnyös forgalmi helyzete és a közeli főváros növekvő élelmiszerszükséglete mind kedvező hatással voltak a város gazdaságára, amely ezek ellenére is törekeny maradt, mindenekelőtt a szélsőséges időjárással szemben. Ilyen krízishelyzet állt elő például 1896-ban, 1929-ben és 1935-ben is (Meteorológiai Évkönyv 1920–1941; MNL BKML IV-1910-I, 3. dob. Nr. 14 809/1935, 167/1935; Kecskeméti Közlöny Naptára 1936). Az utóbb említett évben a korabeli jégkárfelemérések alapján a gazdák negyede a csőd szélére jutott (MNL BKML IV-1910-a, 69. dob. Nr. 108/el./1935, 64/el./1935; Mezőgazdaság üzemi adatai 1941).⁷ Az „elemi csapások esztendeje”, ahogy 1935-öt a helyi sajtó nevezte, minden bizonnyal nagyobb kihívás volt Kecskeméten, mint maga a világgazdasági válság. Ugyanis a történetek miatt a családok 30–40%-a súlyos anyagi helyzetbe került (MNL BKML IV-1905, 6. dob.

⁷ Ha az 1935. évi üzemstatistikai összeírás alapján a gazdák számát 10353 főnek vesszük, akkor ebből a mintegy 2500 gazda 24,2%-os arányt képviselt. Az egyéni bejelentések ugyanakkor bizonyítják, hogy a károsultak aránya ennél jóval magasabb volt. A gazdák háromnegyede (7781 fő) közéjük tartozott.

4. ábra. A Kárpát-medence fejlettségi domborzata, 1910

Forrás: Szilágyi 2022:117, saját számítás és szerkesztés.

Nr. 35 460/1935; IV-1910-a, 69. dob. Nr. 108/el.n./1935; Népszámlálás 1934).⁸ A következő év azonban bőséges termést hozott, amivel a munkások, napszámosok helyzete is lényegesen javult (MNL BKML, IX-234-b, 2. dob.). Érthető, hogy a kecskeméti lakosság tudatában és a város reprezentációjában miért olyan lényeges elem a 20. század első felében a földrajzi környezet. Horváth Ödön, a helyi elit egyik tagja ezzel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy a „homoktalaj és a szárazságra hajló klíma biztosítja a kecskeméti gyümölcs utánozhatatlan zamatát” (Horváth 1933:148). Az, hogy a város társadalmának fele közvetlenül kötődött az őstermeléshez, és hogy a helyi elit még az 1930-as években is jelentős méretű földvagyonnal rendelkezett, mind csak tovább erősítette és folyamatosan reprodukálta az említett tudatot. A táj, a város környezete, Theodore Hershberg (1978) gondolatával élve, nemcsak színpadként állt a helyi társadalom, például az elit alatt, és díszletként mögötte, hanem azt számos elemében formálta is.

⁸ A város lakossága az 1935. évi helyi felmérés alapján 82289 fő volt. Az 1935 novemberében kelt polgármesteri jelentésben a 2500 gazda mellett 10 ezer családtagot – a napszámos- és cselédrétegek nélkül –, együttesen 12500 rászorulót említenek. A gazdacselédek és a mezőgazdasági napszámosok száma az eltartottakkal együtt 1930-ban 21720 fő volt. A „külön meg nem nevezett napszámosok”, akik többnyire az iparban vállaltak munkát, szintén eltartottjaikkal együtt 954-en voltak. A két helyi konzervgyár munkásainak és azok eltartottjainak száma 416 fő volt. Összesen 12500+21720+954+416=35590 fő. Ennyire tehető maximálisan azoknak a száma, akiket az 1935. évi válság közelebről érintett, ami a lakosság 43 százalékát teszi ki. Ennél mindenképpen kevesebb lehetett azoknak az aránya, akikre valóban súlyosan hatott a helyi, időjárásból fakadó gazdasági depresszió.

ELIT MINT STRUKTÚRA

Az említett fontosabb (környezeti) struktúrák hatással voltak a helyi társadalom, így az elit karakterére is, mely hatások jól tükröződtek például a foglalkozásszerkezeti mintázatban. Kecskemét keresőinek több mint fele a primer, hatoda a szekunder, míg ötöde a terciér szektorban dolgozott a két világháború között (Szilágyi 2017b). Ráadásul a helyi ipar szorosan kapcsolódott az agráriumhoz, mivel a helyi iparvállalatok döntő része az agrárárak feldolgozására épült (malomipar, konzervipar, vágóhíd, jéggyár stb., bővebben: Hlbocsányi 2019). A nyilvánvaló, ám lassú foglalkozásszerkezeti átrétegződés ellenére az említett arányok a vizsgált időszakban lényegesen nem változtak. Jól látszik, hogy a nagyobb vállalkozások elsősorban a kereskedelmi, exportkereskedelmi tevékenységekhez kötődtek. Az áruszállítás mint szolgáltatás, valamint a város törvényhatósági rangja – mint közigazgatási szerepkör – nagyban hozzájárult a tercializációs folyamatok felgyorsulásához; és mindez lenyomatot hagyott az elit összetételén is (Timár 1990). Amíg a földbirtokos, gazdálkodó, bérlő rétegek aránya 30%-ról 24%-ra és a kereskedők 13%-ról 8%-ra csökkent a multifunkcionális elitben, addig az iparosoké (a kisebb mozgásoktól eltekintve) 7–8% körül stagnált. Ezzel egyidőben viszont az értelmiségiek és a tisztviselők aránya 47%-ról 58%-ra emelkedett (2. táblázat). Jelezve a városirányítás növekvő centralizációját: a bürokratizálódást és a professzionalizálódást.

2. táblázat. A multifunkcionális elit foglalkozásszerkezete, 1925–1935 (%)

Foglalkozás	1921	1925	1929	1934	1939
földbirtokos, gazdálkodó, bérlő	30,4	27,4	27,4	25,8	24,3
házbirtokos, magánzó	0,7	1,9	0,9	1,3	1,1
kereskedő	12,2	13,5	11,7	8,1	8,6
iparos, vendéglős	6,8	8,8	7,6	8,5	8,1
értelmiségi	29,1	25,6	32,7	34,3	36,8
tisztviselő	19,6	21,4	18,8	21,6	21,1
egyéb	1,4	1,4	0,9	0,4	0,0
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Szilágyi 2017b:277

Közelebbről vizsgálva elmondható, hogy a különböző funkciójú elitcsoportokban eltérő folyamatok játszódtak le. Amíg az 1920-as években a földbirtokosok száma a „zöldség-gyümölcs konjunktúra” hatására több mint háromszorosára emelkedett a gazdasági (kifejezetten a vagyoni-jövedelmi) elitben, addig a közigazgatási reform miatt a városirányítási elitben csaknem a felére csökkent. Ráadásul az utóbbi esetben ennél összetettebb folyamatról van szó. A földbirtokosok aránya valóban visszaesett (33-ról 24%-ra), csak hogy 1940-re ismét 30% fölé emelkedett (3. táblázat). Ennek hátterében egyértelműen az állt, hogy a választóiknak köszönhetően a pozíciójuk látványosan javult 1934-ben – az átmenetileg, 1929-ben megerősödő – értelmiségiekkel szemben. Igazolható tehát, hogy az 1930-as évek első felében a gazdasági válságot megtapasztaló kecskeméti választók bizalma (ismét) a gazdák felé fordult, mivel a városirányítási elit gazdáinak a többsége választott (és nem virilis) jogcímen került a helyi törvényhatósági testületbe. Továbbá megfigyelhető még, hogy a városirányítási duális elitek földbirtokos, gazdálkodó tagjainak háromnegyede virilis, negyede pedig választott képviselő volt.⁹ Mindez arra mutat rá, hogy a multifunkcionális elitpozíció megszerzésében és megtartásában a gazdák körében mégiscsak nagyobb szerepet játszott a földvagyon, mint a saját kapcsolati tőkéjük. Ezért a helyzetük

⁹ 1925-ben a nevezett két duális elitben és a komplex elitben a földbirtokosok-gazdálkodók száma 57 fő, 1935-ben már csak 37 fő volt.

Közülük 1925-ben 41 fő virilis, 16 fő választott volt. 1935-ben 28 fő volt virilis és 9 választott. Arányuk lényegében nem változott.

összehasonlíthatatlanul stabilabb volt, mint más társaiké. Az adójegyzékek alapján az is egyértelmű, hogy az értelmiségiek kevésbé vették ki a részüket az 1920-as évek második felében a helyi gazdasági fellendülés okozta vagyonosodásból. Ennek nyilvánvaló magyarázata, hogy e réteg csak mérsékelten volt vállalkozásorientált. Megfigyelhető, hogy az 1930-as évek közepére a közigazgatási reform ellenére arányuk a városirányítási elitben visszarendeződött az 1920-as évekbeli (alacsonyabb) szintre. Ennek lehetséges oka, hogy a törvényhatósági bizottság egyre kevésbé játszott szerepet a város ügyeinek érdemi megvitatásában, inkább csak egy mechanikusan, az előterjesztett kérdésekben gépiesen szavazó testülettel redukálódott (vö. Takács 2006). A város ügyei iránti érdeklődésüket az értelmiségiek mindinkább elveszítették, és a közgyűlési jelenléti ívek alapján úgy tűnik, ebben a „színhátékban” már jelentős részük nem kívánt szerepet vállalni.

3. táblázat. A városirányítási és a vagyoni-jövedelmi elit foglalkozásszerkezete, 1921–1940 (%)

Foglalkozás	városirányítási elit					vagyoni-jövedelmi elit				
	1921	1925	1930	1935	1940	1921	1924	1928	1933	1938
földbirtokos	32,9	32,5	23,5	27,6	30,4	30,7	36,0	36,9	31,6	26,3
házbirtokos	0,4	1,6	0,6	0,5	0,6	0,0	0,9	4,8	7,3	3,8
kereskedő	13,6	12,3	3,9	5,4	5,3	24,6	19,3	16,7	12,3	16,9
iparos	11,1	10,3	10,6	11,4	9,9	11,4	12,3	10,9	7,9	15,5
értelmiségi	22,6	21,0	33,0	25,9	25,7	26,3	26,3	18,4	24,7	25,8
tisztviselő	15,6	21,0	24,6	26,5	19,3	6,1	5,3	12,3	16,1	11,7
egyéb	3,7	1,2	3,9	2,7	8,8	0,9	0,0	0,0	0,0	0,0
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Szilágyi 2017b:279.

A kecskeméti multifunkcionális (gazdasági) vagyoni-jövedelmi elitnek, de a város teljes vagyoni-jövedelmi elitjének is, helyi mércével mérve csupán néhány, alig egy-másfél tucat valóban tehető tagja volt, akik kétezer pengőnél is többet adóztak (4. táblázat). A többség azonban félezer és kétezer pengő közötti összegben fizetett adót az 1930-as években. Vajon más városok viszonylatában ez a „kecskeméti gazdagság” mit jelenthetett? Az összehasonlítás egyelőre csak Szeged és Győr esetében végezhető el. Ebből kitűnik, hogy Kecskemét eltörpül Szegedhez képest, ahol a kétezer pengőnél többet adózók száma közel hétszer akkora volt 1933-ban, köztük olyanokkal, akik tízezer pengőnél is többet fizettek. Kecskeméten nemhogy ekkora, de még csak hasonló méretű tőkekoncentráció sem fordult elő. Nem volt olyan, aki ötezer pengőnél többet adózott volna az 1930-as években (Szilágyi 2017b). Noha Szeged is és Győr is hiányos funkciókkal rendelkező regionális központ volt a két háború között (Beluszky–Győri 2005), miközben Kecskemét csak hiányos funkciójú megyeközpont szintű városnak bizonyult, úgy tűnik, hogy a győri és a kecskeméti vagyoni-jövedelmi elit felső része között a szakadék már lényegesen kisebb volt, mint Szegeden. Sőt, egészen meglepő, hogy az 1933 és 1938 között lejátszódó folyamatok következtében Kecskemét nemcsak utolérte, hanem meg is előzte Győrt. Amíg Szeged és Győr vagyoni-jövedelmi elitjének vizsgált csoportja harmadával-felével csökkent, addig Kecskeméten kétszeresére nőtt. Ez, túl az adatkezelési különbségeken, alighanem azzal magyarázható, hogy mind Győr, mind Szeged kiemelkedő jelentőségű iparral rendelkezett, amelyre a gazdasági válság kifejezetten kedvezőtlenül hatott. Mivel Kecskemét nem rendelkezett a másik két városhoz mérhető ipari tevékenységgel, így rá a válság e vonatkozásban nem is lehetett hasonló méretű hatással. Más jellegű következményekkel járt: gazdasági profilját a zöldség- és gyümölcskereskedelem adta, ami a válság ellenére is exportképes áru maradt, s a gazdasági depresszió ellenére is gazdasági prosperitást biztosított a városban.

Tény, hogy ebből a lokális konjunktúrából a helyi kereskedőtársadalom hatalmas hasznot húzott. Többen is rendkívüli gyorsasággal emelkedtek a vagyoni-jövedelmi elitbe. A kétezer pengő felett adózók közül 1933-ban még csak 5-en, 1938-ban már 18-an foglalkoztak kereskedelemmel, ebből 6 személy kimondottan gyümölcske-

4. táblázat. A szegedi, a győri és a kecskeméti vagyoni-jövedelmi elit szerkezeti változása a 2000 pengőnél többet adózók körében, 1933–1938 (fő)

Éves adó (pengő)	Szeged		Győr		Kecskemét	
	1933	1938	1933	1938	1933	1938
10001 felett	8	3	–	–	–	–
9001–10000	1	1	–	–	–	–
8001–9000	6	1	–	–	–	–
7001–8000	9	3	–	–	–	–
6001–7000	4	5	2	–	–	–
5001–6000	7	6	1	1	–	–
4001–5000	13	6	8	2	1	1
3001–4000	26	12	18	11	4	12
2001–3000	50	45	27	13	13	22
Összesen	124	82	56	27	18	35
Összesen (2001–5000)	89	63	53	26	18	35

Forrás: Tamasi 2001:109–115, 127–133, Szakál 2002:435–438, Szilágyi 2017b:299.

reskedőnek minősült. Közülük az 53 éves Balázs Jenőnek közel 13 ezer pengős földvagyonra, egy kisebb értékű belvárosi háza (1500 pengő) s több mint 70 ezer pengőnyi árbevétele volt 1939-ben. Ezek után 3588 pengő adót kellett fizetnie. Hozzá hasonlóan szintén nagy összeget, 3263 pengőt adózott a 46 éves Kovács Ferenc is, akinek ugyanebben az évben több mint 50 ezer pengőnyi bevétele származott a gyümölcskereskedelemből. Emellett rendelkezett még egy nagyértékű belvárosi ingatlannal (23 ezer pengő) és közel 30 ezer pengő értékben egy 51 kat. hold méretű birtokkal, amelynek több mint harmada szőlő volt (MNL BKML, IV-1905, 6. doboz, Nr. 9/ig.vál./1939, vö. KNC 1940).

STRUKTÚRÁK KÖLCSÖNHATÁSA

Kecskeméten a 20. század elejére országos viszonylatban kedvező birtokstruktúra alakult ki: a törpebirtokosok aránya alacsonyabb, a kis- és középbirtokosoké viszont lényegesen magasabb volt (Szilágyi 2012). A helyi társadalom egyik sajátos vonását a vizsgált időszakban a gazdálkodók és a kereskedők gazdasági szimbiózisa adta. A „zöldség-gyümölcs konjunktúrának”, az exportpiacnak köszönhetően a gazdasági válság éveiben is mindössze 8%, az országos értéknek csupán negyede volt a munkanélküliek aránya Kecskeméten (Szilágyi 2017b). Pedig a város más gazdasági potenciállal, mint a termőföld, a generációkon át felhalmozódott piacképes agrárgazdasági szakismeret, vagy az olcsó mezőgazdasági munkaerő, nem rendelkezett. Következésképp *a föld volt a helyi társadalomban a mobilitás legfőbb záloga*. Ennek birtokában esély volt nemcsak a jobb anyagi körülmények megteremtésére, de a kecskeméti társadalomban való felemelkedésre is. Az érvényesülés tradicionális útja, eszköze itt a birtok maradt. Tisztában volt ezzel például az (átfedések leszámítása után) összesen 368 fős multifunkcionális elit is, amelynek meglepően nagy része, mintegy 62%-a (229 fő) rendelkezett valamekkora földvagyonnal 1926 és 1937 között. Az 1920-as évek második felében a kedvező konjunktúris hatás következtében sokan fektették megtakarításaikat földingatlanba. Ekkor a vagyoni-jövedelmi elit kezében felhalmozódó szőlőföldek területe legalább 17%-kal, míg az egyéb földeké legalább 23%-kal emelkedett (5. táblázat). A gazdasági válság éve alatt ez a folyamat „kettévált”. Amíg a szőlőföldek továbbra is egyre nagyobb mértékben kerültek az említett elit tulajdonába, legalább 51%-kal gyarapítva szőlőföldvagyonuk területét, addig az általuk

birtokolt egyéb földek területe nem vagy csak alig változott (legfeljebb enyhén, 4–5%-kal zsugorodott). Bár a válság utáni években is jellemző maradt a szőlőföldek felvásárlása vagy a már meglévő ingatlanok egy részének szőlővé történő átalakítása, mégis megfigyelhető, hogy a növekedés üteme jelentősen (35%-ra) visszaesett, csak hogy még így is a válság előtti érték kétszerese maradt. Alighanem ezt a folyamatot érezte Erdei Ferenc, amikor Kecskeméten járva megfogalmazta: „*akik igazgatói a város életének, [...] birtokos urak vagy tisztviselő népek, mind hozzá vannak nőve a homokhoz. Ember ilyet nem lát másutt az országban. Szőlősgazda, polgármester, tanár, ügyvéd, ha maguk közt vannak, kollégák, akiknek egyforma gondja a szőlő és a gyümölcsös kert*” – majd hozzátette: „*a városi vezetőréteg nem is vesz be addig idegent, amíg szőlősgazda nem lesz belőle*” (Erdei 1937:79–80). Hasonlóan látta a helyzetet évekkel korábban a közigazdász végzettségű Wolf István is, amikor sommásan megállapította, hogy „*Jelszó itt a föld. Akinek nincs valamelyes ingatlana, nem is veszik sokba. A kecskeméti nép valósággal össze van forrva a talajjal; lelkülete, testi mivolta, élete folyása, alkotása mind szervesen függnek össze a talajjal, melyből és a melyben él, boldogul. Ez avatja szentté a rögöt és tartja éberen a hozzá való ragaszkodás érzetét. Ez [a] mozgatója egész társadalmi életének*” (Wolf 1926:25). Ez adta a reményt a földnélküliek számára és ebben látta a városvezetés is a jövőt, ami élesen kiütöközött az általuk képviselt föld-birtok-politikában, amelynek központi eleme hosszú éveken át a parcellázás volt. Alkalmazásával, a növekvő földínség csillapításával az elit levezethette az első világháború alatt és után felgyülemelő szociális feszültségek javát. A városvezetés mintegy 9–10 ezer katasztrális hold földet osztott ki a helyi lakosság körében 1920 és 1937 között (Balásfalvi Kiss 1939).

5. táblázat. A kecskeméti vagyoni-jövedelmi elit (N=652) földvagyonának változása, 1926–1937 (kat. hold)

	1926	1930	1934	1937
	Szőlőföldek*			
kat. hold	1056,4	1237,9	1868,3	2527,8
egy főre jutó átlagos birtokméret	5,1	6,1	9,8	10,2
birtokos (fő)	207	204	191	249
birtokos (%)	31,7	31,3	29,3	38,2
	Földbirtok szőlő nélkül**			
kat. hold	18918,0	23334,8	22243,5	21022,6
egy főre jutó átlagos birtokméret	84,8	86,4	81,2	74,8
birtokos (fő)	223	270	274	281
birtokos (%)	34,2	41,4	42,0	43,1
	Változás volumene (%) és üteme			
	1926–1930	1930–1934	1934–1937	
szőlőföldek területe	117,2	150,9	135,3	
földbirtok területe szőlő nélkül	123,3	95,3	94,5	

Forrás: MNL BKML, IV-1905, 4–6. dob. A legtöbb adót fizető th. bizottsági tagoknak 1926. évre összeállított névjegyzéke. A törvényhatósági legtöbb adót fizető választók [végleges] névjegyzéke, 1929. szeptember 21. A legtöbb adófizetők 1934. évi [1935. évre érvényes] névjegyzéke, 1934. október 22. Az 1935. évre megállapított legtöbb adófizetőknek névjegyzéke, a városi adóhivatal által. 1934. augusztus 21. A legtöbb adófizetők ideiglen[es] névjegyzékének összeállítása és közszemlére tétele. 1939. szeptember 23. Továbbá: KNC 1927, 1930, 1935, 1938.

* 1926-ban minden szőlőt, 1930-ban, 1934-ben és 1937-ben csak az 1 kat. hold feletti szőlőföldet írták össze.

** 1926-ban és 1930-ban csak a 4 kat. hold feletti, 1934-ben csak a 8 kat. hold feletti, míg 1937-ben csak az 5 kat. hold feletti birtokokat írták össze.

Érzelhető, hogy az elitcsoportok és nem elit rétegek között az egyensúlyi állapot az 1930-as évek elején megbillent. Többek között azért, mert a városi vezetőréteg összetétele a többször említett közigazgatási reform következtében jelentősen megváltozott. Már nem a földbirtokosok, gazdálkodók közül került ki csaknem fele a városatyáknak, mint a századfordulón (Gábor 2006), hanem többségüket az értelmiségiek és a tisztviselők adták (3. táblázat).¹⁰ Ennélfogva a korábban földtulajdonra épülő városirányítási elit súlyát, tekintélyét veszítette. Amikor ennek első jele a gazdasági válság éveiben nyilvánvalóvá lett, a visszarendeződés folyamata is rövidesen megkezdődött. Az ingatlanárak mélyrepülését kihasználó, földvagyonát gyarapító értelmiségi és tisztviselői réteggel szemben tovább erősödött az amúgy is meglévő bizalmatlanság. Ahogy azt akkortájt megfogalmazták: a kecskeméti paraszt „*a pantallós embert nem becsüli sokra, sőt lenézi, oka, hogy az értelmiség nem gazdálkodik*” (Wolf 1926:26). Ezek után a következő, 1934. évi választások eredményeként már negyedével-ötödével több birtokos és gazdálkodó ülhetett vissza a törvényhatósági bizottságba (számuk 42 főről 51 főre emelkedett).

A fokozatos jobbrtolódásnak azonban ez sem állhatta útját, jóllehet e változás lendületét képes volt jelentősen fékezni a visszarendeződés. A gazdák városirányítási eliten belüli aránya volt a biztosíték arra, hogy a döntések mögött megjelenhessen az az értékrend, amellyel a város társadalmának nagyobbik fele hagyományosan azonosult, ami egyben az elit helyi legitimitását is adta, erősítette. A földbirtokra épülő struktúra, „életforma” volt az, ami az egész helyi elitet mélyen a kecskeméti társadalomba ágyazta. Ez a beágyazottság gátolta meg jó ideig, a felsőbb kormányzati szándékkal szemben, az elit eltávolodását a helyi értékektől. Az 1930-as években megfigyelhető jobbrtolódás következménye, a zsidóellenesség (Gyáni 2010), még a háborús évek elején is csak mérsékelt volt Kecskeméten. Rendkívüli szerepet játszott ebben, hogy a terménykereskedelem, kiváltképp a helyi exporttevékenység a zsidó nagykereskedők kezében volt (Szilágyi 2014). Eszerint a zsidók ellen fogatosított lépések egyet jelentettek volna a helyi piac összeomlásával. Éppen ezért megfogalmazható, hogy a kertkultúrára épülő gyümölcsexport nemcsak a munkanélküliséggel szemben bizonyult hatékony eszköznek, hanem a helyi zsidó közösség fölé is védőernyőt borított egészen az 1940-es évek első harmadáig.

A Kecskeméti Ügyvédi Kamara például az első zsidótörvény (1938) megjelenését követő években, a körülmények dacára, hatékonyan védte a zsidó vallású tagjait. Annak ellenére változatlan, 22 fő maradt a zsidók száma a kamarában, hogy 1941-ig több mint tizedével csökkent a bejegyzett ügyvédek száma (Nagy 2007, KNC 1940). A kollégák magatartása ebben a helyzetben inkább a hivatástudatról, az összetartozás-tudatról, a baráti kapcsolatokról tanúskodik, s nem a felekezeti ellentétről, széthúzásról. Ez tükröződött a hétköznapiakban is, amikor a közkedvelt belvárosi Beretvás Szálló kávézójában asztaltársaságaiban „*nem voltak éles határok, hogy zsidó vagy nem zsidó, [ez] inkább emberi [...], vagy szakmai kapcsolatok kérdése*” volt – ahogyan azt a kortárs, Kádár István, saját tapasztalata alapján megfogalmazta. Az ügyvédek, legyenek zsidók, nem zsidók, „*egy helyen, egy asztalhoz ültek a kávéházban, mert a szakma összehozta őket, vagy ugyanez volt jellemző az orvosokra*” is (Kádár interjú 2007). Ezzel kapcsolatban jellemző, hogy például a fővárosival szemben a Kecskeméti Orvosi Kamara – a korlátozó intézkedések ellenére – további zsidó orvosokat vett fel soraiba 1938 és 1940 között (Szilágyi 2012).

Mivel a zsidók elleni intézkedések későbbi felvállalása az elit részéről akarva-akaratlanul is a helyi gazdasági érdekek elleni lépésnek minősült, a társadalom elitkövető magatartása egyszerűen abbamaradt. A városirányítási elit ezzel az „elmozdulással” tulajdonképpen feloldotta az 1940-es évek első-második harmadának fordulóján a helyi társadalomba eresztett gyökereit.

*

¹⁰ A gazdálkodók, földbirtokosok aránya a városirányítási elitben 1872-ben 44, 1880-ban 33, 1890-ben 44, 1900-ben 46, 1910-ben 40, 1921-ben 33, 1930-ban 24 és 1940-ben 30%-ra tehető.

A helyi elit kutatásakor abból az előfeltevésből indultam ki, hogy a tágan értelmezett – például fizikai, gazdasági vagy társadalmi – környezet mint struktúra az elitnek mind a szerkezetét, mind a lehetséges mozgásterét jelentősen, de nem alapvetően befolyásolta. A struktúrák vizsgálata pusztán egy lehetőség az elit lokális kontextusban történő értelmezéséhez. Ezek az évszázadok folyamán kialakult szerkezetek, egyben keretek (amelyekben az „élet folyása” helyileg zajlott) kétségtelenül visszatükröződtek az elitben is.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (MNL BKML)

IV-1910-I. A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok (1075–1964, 1990). Kecskemét Város Polgármesteri Hivatalának iratai (1872–1950, 1958). Különkezelt iratok és nyilvántartások (1933–1944, 1958).

IV-1910-a. A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok (1075–1964, 1990). Kecskemét Város Polgármesteri Hivatalának iratai (1872–1950, 1958). Elnöki iratok (1872–1937, 1944).

IV-1905. A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok (1075–1964, 1990). Kecskemét Város Igazoló Választmányának iratai (1872–1944).

IX-234-b. Testületek (1557–1963, 1984). Duna–Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara iratai (1922–1948). Szakosztályok iratai (1922–1944).

XV-7. Gyűjtemények (1334–2008, 2009). Kecskemét városra vonatkozó történeti adatok gyűjteménye (1700–1994).

Wolf I. (1926) Kecskemét hj város monográfiája. Doktori értekezés, kéziratban. Lelőhely: MNL BKML, XV-7, Nr. 8.

Szóbeli forrás

Kádár István interjú (2007) *Kádár István: Személyes interjú*. (Miskei zsidó kereskedőcsaládba született Krausz István néven, 1921-ben. 1929 és 1948 között élt Kecskeméten.) Készítette: Szilágyi Zs., Budapest, 2007. június 5. (A szerző tulajdonában.)

Nyomtatott források

A Kecskeméti Közlöny Naptára (1936) Kecskemét: Kecskeméti Közlöny Nyomda és Lapkiadóvállalat.

KNC (1927) *Kecskemét törvényhatósági jogú város teljes cím- és névtára az 1927-ik közönséges évre*. Kecskemét: Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomdarészvénytársaság.

KNC (1930) *Kecskemét Törvényhatósági jogú város teljes polgári név és címtára, 1930–1931*. Kecskemét: Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomdarészvénytársaság.

KNC (1935) *Kecskemét törvényhatósági jogú város teljes név- és címtára az 1935. közönséges évre*. Kecskemét: Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomdarészvénytársaság.

KNC (1938) *Kecskemét törvényhatósági jogú város teljes polgári név- és címtára az 1938. évre*. Kecskemét: Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda Rt.

KNC (1940) *Kecskemét törvényhatósági jogú város polgári név és címtára az 1940–41. évre*. Kecskemét: Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda Rt.

Meteorológiai Évkönyv (1920–1941) *Magyar Királyi Országos Meteorológiai és Földmágnességi Intézet évkönyve*. 50–70. kötetek. Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság.

Mezőgazdaság üzemi adatai 1941. *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben a gazdaságok (üzemek) nagysága szerint*. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

Népszámlálás (1871) *A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Pest: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Athenaeum.

Népszámlálás (1902) *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség általános leírása községeinkint*. Budapest: Magyar királyi Központi Statisztikai Hivatal, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság.

Népszámlálás (1934) *Népszámlálás*. II. rész. *Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok*. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

HIVATKOZÁSOK

Balásfalvi Kiss B. (1939) *Kecskemét multja és jelene*. Kecskemét: K. n.

Beluszky P. – Győri R. (2005) *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.

Demeter G. (szerk.) (2020) *Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910)*. Budapest–Debrecen: k. n.

Erdei F. (1937) *Futóhomok. A Duna–Tiszaköz földje és népe*. Budapest: Athenaeum.

- Gábor I. (2006) *A kecskeméti iparosság a dualizmus korában*. Kecskemét: Kecskemét Monográfia Szerkesztősége.
- Gyáni G. (2010) A magyar polgári elitek értékrendszere és regionális változatai. *Tér és Társadalom*, 24(2), 5–16.
- Gyáni G. (2020) *A történelmi tudás*. Budapest: Osiris.
- Hershberg, Th. (1978) The New Urban History. Toward an Interdisciplinary History of the City. *Journal of Urban History*, 5(1), 3–40. <https://doi.org/10.1177/009614427800500101>
- Hlbocsányi N. (2019) A cégek világának kialakulása. Vázlatok Kecskemét gazdaságának hőskorából. *Múltbanéző*, 14, o. n. Elérhető: https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_14_3 Letöltve: [2022-11-23].
- Horváth G. (1894) Filloxera. In Gerő L. – Bokor J. (szerk.) *A Pallas Nagy lexikona: az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben*. 7. kötet. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 194–196.
- Horváth Ö. (1933) Kecskemét a gyümölcs városa. *Városkultúra*, 6(8), 148–149.
- Konkoly Thege Gy. (1935) Kecskemét gyümölcstermelésének jelentősége. *Magyar Statisztikai Szemle*, 13(5), 99–113.
- Nagy I. (2007) A zsidókérdés Kecskeméten 1938–1943 között. In Szabó A. (szerk.) *Bács-Kiskun Megye Múltjából*. 22. kötet. Tanulmányok. Kecskemét: Bács-Kiskun Megye Önkormányzati Levéltára, 195–248.
- Szakál Gy. (2002) *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940. Sikeres történelmi modellváltás*. Budapest: L'Harmattan.
- Szilágyi Zs. (2012) *Homokváros. Kecskemét történelmi földrajzi látószögek metszetében*. Kecskemét: Kecskemét Írott Örökségéért Alapítvány.
- Szilágyi Zs. (2014) Hajnali sutgó II. Kecskeméti gyümölcskereskedők a 20. század első felében. In Halmos K. – Kiss Zs. – Klement J. (szerk.) *Piacok a társadalomban és a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténelmi Egyesület 2012. évi, debreceni konferenciájának kötete*. Budapest: Hajnal István Kör – Társadalomtörténelmi Egyesület, 147–161.
- Szilágyi Zs. (2015) A fejlettség területi különbségei az Alföldön a 20. század elején. In Varga Zs. – Pallai L. (szerk.) *Föld, parasztság, agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében*. Hajdúnánás: DE Történelmi Intézet, Hajdúnánás Város Önkormányzata, ELTE Új- és Jelenkori Magyar Történelem Doktori Program, MTA Agrártörténelmi és Faluszociológiai Osztályközi Állandó Bizottság, 37–112.
- Szilágyi Zs. (2016) Isten veled fejlődésmodell! Kecskemét alkalmazkodásának történelmi sajátosságai. *Forrás*, 48(7–8), 36–59.
- Szilágyi Zs. (2017a) A térinformatika és a gravitációs modell szerepe a városiányos területek megjelenítésében a két világháború közötti Alföld példáján. *Új Nézőpont*, 4(2), 31–69.
- Szilágyi Zs. (2017b) *Föld és hatalom. Mezővárosi elit Kecskeméten 1920–1939*. Budapest: L'Harmattan.
- Szilágyi Zs. (2018a) A Kárpát-medence fejlettségi membránja (1910). A fogalomalkotás és a vizualizálás egy lehetséges módszertani megoldása, az eredmények kontextualizálási kísérlete. In Demeter G. – Szulovszky J. (szerk.) *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történelmi Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Budapest–Debrecen: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, 47–84.
- Szilágyi Zs. (2018b) Vándormozgalom a trianoni Alföld területén a 20. század első harmadában. *Századok*, 152(1), 85–126.
- Szilágyi Zs. (2018c) Az életminőség területi egyenlőtlenségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In Demeter G. – Szulovszky J. (szerk.) *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történelmi Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Budapest–Debrecen: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, 255–334.
- Szilágyi Zs. (2020) Alkalmazkodó mezőváros. A kecskeméti tanyák kialakulásának éghajlattörténelmi kontextusa. *Forrás*, 52(7–8), 13–36.
- Szilágyi Zs. (2021) Gondolatok az Alföld gazdaságáról és urbanizációjáról (17–19. század). *Forrás*, 53(7–8), 20–48.
- Szilágyi Zs. (2022) *Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején*. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- T. Kiss J. (2012) A humán tőke statisztikai mérhetősége. *Statisztikai Szemle*, 90(1), 64–88.
- Takács T. (2006) A városi elit Nyíregyháza a 20. század első felében. *Századok*, 140(1), 25–77.
- Tamasi M. (2001) *A régi, szegedi, gazdasági elit (1870–1944)*. Szeged: Bába és Társai.
- Timár L. (1990) A gazdasági élet jellemzői a magyar városokban a két világháború között. In Tóth J. (szerk.) *Tér-idő-társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 134–156.

A KÖZÉPOSZTÁLY ÚJRATERMELÉSÉNEK FELEKEZETSAJÁTOS ÁTRENDEZŐDÉSE A FŐISKOLAI DIÁKSÁG SZAKVÁLASZTÁSA TÜKRÉBEN A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.78>

Andorka Rudolf életművének egyik fő vonulatát a társadalmi mobilitás s ezen belül az iskolai mobilitás és elitképzés történelmi vizsgálata képezte. 1979-es fontos cikkében a dualista kortól a szocialista korig követte az egyetemi és főiskolás népesség társadalmi kiválasztásának trendváltozásait (Andorka 1979). Alapvető tanulmánya a kor ideológiai viszonyai között, melynek egyik aspektusa a felekezeti megosztottság témájának tabusítása volt, nem foglalkozhatott a történelmi Magyarország társadalomtörténetének ilyenfajta részleteivel, tehát azzal, hogy milyen kirívó egyenlőtlenlégek jellemzik a különböző vallási kultúrába tartozó főiskolai közönségek képzési pályáját, nevezetesen szakválasztását s ennek a történelmi konjunktúrákban megfigyelhető változásait a dualista kor végétől és a régi rendszer összeomlása utánig. Mostani tanulmányomban erre vállalkozom.

Elemzéseimet, melyek ezúttal kizárólag publikált statisztikai forrásokra támaszkodnak, visszatekintéssel kell kezdenem a modern – tehát az idővel egyre kevésbé rendi jellegű – honi középosztály, a diplomás rétegek formálódásának előzményeire, konkrétan az 1867-es kiegyezés utáni korban. Érdemes lenne természetesen mélyebbre is ásni e tekintetben a felsőiskolázás múltjában, de az 1867-es korforduló itt nem politikai szempontból fontos, hanem egy sor más, a létező felsőoktatás funkcióváltását érintő okból, melyek legalább a dualizmus végéig (de jórészt azután is) meghatározták a modern magyar elitképzés rendjének működését.

Mindenekelőtt ekkortól kezdett kiteljesedni az oktatási hálózat hierarchikus rendszerré alakítása – „szisztematizálása”, a három iskolázási szint intézményes elkülönülésével és a szintek közötti átjárás normáinak stabilizációjával, melyben az 1850-ben bevezetett érettséginek mint az egyetemi és főiskolai beiratkozás feltételének kulcsszerep jutott. Igaz, a folyamat elhúzódott több évtizedig egyes szakfőiskolákon (így a kereskedelmi akadémiákon vagy a mezőgazdasági főiskolákon), melyek csak az 1900 utáni években tértek át arra, hogy kizárólag érettségizőket fogadjanak.²

Emellett ekkorra vált a felsőoktatás gyakorlatilag véglegesen és majdnem teljesen magyar nyelvűvé (átmenetileg egyes, külföldi közönséget is oktató szakfőiskolák és – főképp nemzetiségi – papképzők kivételével).

Ugyanakkor, legalábbis jogilag, a felsőoktatás a nemzetépítő elit képzésének nyitott, szabadpályás és rohamos állami fejlesztésekkel bővülő terepévé vált. Ha szociológiai okokból nem is szűnt meg teljesen a diákság

¹ A Magyar Tudományos Akadémia külső tagja.

² A Ludovika tisztképző akadémián a beiratkozásnak ugyan feltétele volt valamiféle középiskolai végzettség, de nem maga az érettségi. 1945 után egyébként ismét megnyílt a felsőoktatás – igaz, csak viszonylag ritka, minősített esetekben – a hagyományos érettségi nélküli, de valami más előképzettséget felmutató diákok előtt. 1948/49-ben már az egyetemi oktatásba beiratkozott diákok mintegy 9%-a nem volt érettségizett és még elemi iskolás diplomások is voltak közöttük. A számítás forrása: *Magyar statisztikai évkönyv* (ezentúl MSÉ) 1948:278.

és a tanári karok nemzetiségi vagy felekezeti szelekciója, ezt a gyakorlatot többé nem lehetett a törvény erejével támogatni. Itt a nagy váltást a zsidóság 1867-ben bekövetkező emancipációja képezte, amennyiben ezzel megszűnt ennek a több tekintetben mobilis, a városi polgárosodásban, a szekularizációban és a nyelvi/nemzeti asszimilációban már akkor élenjáró népességi aggregátumnak kizártsága egyes főiskolákról, sőt – legalább elvileg – a közületi vagy államilag kontrollált diplomás állásokból is, így az egyetemi katedrákról. Az utóbbiakban ugyan sokféle hatékony, bár rejtett, nem törvényes zsidóellenes diszkrimináció maradt fenn a régi rendszer végéig, így már 1919 előtt is ritkán, azután meg egyáltalán nem neveztek ki zsidó vallású egyetemi tanárt (Kovács I. 1914:12), az egyetemi karok és a szakfőiskolák azonban majdnem mind elérhetőkké váltak a tandíjfizetésre képes zsidó érettségizők előtt a liberális monarchiában,³ sőt azután is a numerus clausus szűk és 1937 után drasztikusan szűkülő keretei között.

A rendi előjogok (már az 1848 áprilisi törvényekkel megkezdett) felszámolásának véglegesítése megindította azt a folyamatot, mely az elitben való érvényesülést egyre kevésbé kizárólagosan kötötte a rendi státuszhoz, a családi kapcsolathálóhoz és tekintélyhez, az örökölt (föld- vagy más) vagyonhoz és pozíciókhoz, hanem egyre inkább az iskolarendszer által igazolt tudástőkéhez, az elismert szakértelemhez. A képzett nem nemesek már 1848 előtt is viselhettek vármegyei és más közhivatalt s az értelmiség 1848-ban választójogot kapott a műveltségi cenzus értelmében. Ezt az elitcsoportok társadalmi legitimációjára vonatkozó „meritokratikus” trendváltást aztán az 1883-as „minősítési törvény” (1883/I.tc.) formálisan is megerősítette, amennyiben a közületi állások betöltését államilag megszabott iskolai bizonyítványoktól tette függővé. Ez az elv azonban Magyarországon a régi rendszer végéig nem teljesen érvényesült, főképp a politikai hatalmat gyakorló csúcselitben, ahol sok szempontból megmaradt a nemesi uralkodó csoportok primátusa, bár a „keresztény kurzus” alatt már kevésbé, mint dualista korban.⁴

Ebben a „szabadpályás” dualista felsőoktatási rendszerben melyek voltak a felekezetek közötti egyenlőtlenségek legfőbb megnyilvánulásai? Az egyszerűség kedvéért érdemes itt három felekezeti tömböt megkülönböztetni: a nyugati és a keleti (görög rítusú) keresztényeket, valamint a zsidókat. A legfeltűnőbb eltéréseket sommásan a keresztény és zsidó diákság között lehet azonosítani.

Közöttük az első az egyetemekre és főiskolákra való bejutás statisztikai esélyeinek rendkívüli változatlansága. A keleti keresztény (jórészt román és délszláv nyelvű) népesség eleve kitűnt globálisan elenyésző részvételével a világi felsőoktatásban. Népességi arányaikhoz képest végig erősen alulképviselet maradtak az egyetemeken és jogakadémiákon az összhallgatóság tizede alatti arányban.⁵ A papképző szemináriumokon annál látványosabbnak bizonyult jelenlétük, a teológus diákság negyede körüli szinten.⁶ A nyugati keresztények kezdettől fogva jelentősebb nyers számai hosszú stagnálás s majdnem a századfordulóig tartó csökkenés (!) után 1912-re csak induló kohorszuk kevesebb mint duplájára (viszonyszámokban 100-ról 170-re) tornázták fel magukat. Velük szemben a zsidó diákság állománya nem kevesebb mint ötszörösére (!) nőtt, s arányuk az

3 Ez alól gyakorlatilag a régi rendszer végéig kivételt képezett a Selmecbányai Erdészeti Akadémia és – részlegesen – a Ludovika Akadémia. Ez utóbbiban ugyan felbukkant egy-egy zsidó diák a kiegyezés után beiratkozók között, de csak elvétve, 1895 után csak az ominózus 1905/06-os politikai krízis évében, igaz akkor egyszerűen 12.

4 Az 1919-es forradalmi kormányoktól eltekintve a történelmi arisztokrácia minden kormányban képviseltette magát, a Gömbös- (1932–36) és a Darányi-kormány (1936–38), s később az 1944-ben alakuló kormányok kivételével (Bölonyi 1978:67, 70–71).

5 A görögkatolikusok és a keleti ortodoxok az egyetemeken (beleértve a Műegyetemet) a padosoknak 1871-ben még 10,9%-át foglalták el, de 1880-ban már csak 5,3%-át, 1892-ben 6,1%-át, 1900-ban 6,4%-át és 1914-ben is csak 6,7%-át. Forrás: a MSE megfelelő éveinek adatai, kezdve 1871.

6 Számáruk a teológiákon nagyságrendileg alig változott hosszú távon: 1871-ben 25,5% volt, 1880-ban 26,4%, 1892-ben 20,1%, 1900-ban 22,9% és 1914-ben 23,6%. Forrás: uo.

összdiákságban a kezdeti mintegy 10%-ról 1910-re elérte az egynegyedet, s egyes az egészségügy vagy a városi-ipari infrastruktúra modernizálása szempontjából fontos szakirányoknál (mint az orvos- és mérnökképzés vagy a Zeneakadémia) ennek még a dupláját vagy ehhez közeli arányt is.

Ami magát a szakválasztást illeti, a legfeltűnőbb bár igencsak egyenlőtlen trendet a teológiai karok visszaszorulása, a diákság egyfajta fokozatos világiasodása képviseli. A római katolikusoknál és az unitáriusoknál ez a trend lassú és mérsékelt maradt, talán azért is, mert ezeknél a papság aránya a felekezet értelmiségében kezdetől fogva korlátozottabb volt, mint a többi egyházban. A protestáns vagy görög rítusú diákságban azonban a vizsgált időszak alatt nagyjából megfelelő arányú papképzők hallgatóságának aránya. Ez a keleti keresztényeknél kezdetben még 50% feletti és a két nagy protestáns felekezetnél is 25% feletti volt. A zsidó diákságra vonatkozóan nincs pontos adat a papképzők közönségére, mert az 1919 előtt mindenképp többségi ortodox papképzés nem esett szigorú állami szabályozás alá, sokáig nem volt ritka külhoni rabbik foglalkoztatása, így a közületi érdekű statisztikák ezt nem is dokumentálták. Az 1877-ben alapított budapesti állami neológ Rabbiképző Intézet diákjainak számaránya 1930 előtt nem haladta meg a zsidó főiskolások 1%-át. A zsidóság szekularizációja ennek az – igaz, pontatlan és a jelenség szempontjából marginális – jelzésnek a tükrében is megelőzte, és az értelmiségben egyértelműen meghaladta, a keresztény körök világiasodását, amennyiben ez utóbbiaknál a papság még a dualista kor végén is a tekintéllyel bíró művelt középosztály számottevő részlegeit képezte, különösen vidéken és a nagyvárosokon kívül.⁷

A szakválasztás másik kvázi állandó tényezőjét a honi felsőoktatásban a jogászság kétötödnyi súlya képviselte, a keresztényeknél gyakran ennél is magasabb, néha többségi, a zsidó diákságban inkább valamelyest kisebb arányban. E látszat ellenére a honi „jogásznemzet” dominanciája az induló értelmiségben egészen mást jelentett az érintett zsidó és a keresztény miliókban. Az előbbi pályorientációja majdnem kizárólag az ügyvédség felé, míg az utóbbiaké a közületi hivatalok, a közüzemek, az állami adminisztráció, nevezetesen az igazságszolgáltatás személyzeti állománya felé irányult. Ennek megfelelően az ügyvédi kar gyors növekedésében a zsidó diplomások döntő szerepet játszottak, annyira, hogy a semmiből induló részarányuk⁸ a századforduló táján elérte az ügyvédként gyakorlók felét.

Hasonló kettősség figyelhető meg – bár statisztikailag nem demonstrálható – a bölcsészkarok hallgatóságában is, amennyiben a keresztények leginkább a tanárságot, a zsidók a sajtóban és a szellemi életben megnyíló szabadértelmiségi szakmákat célozhatták meg, hiszen a dualista korban még túlnyomó súlyú egyházi iskolák személyzetét vallási szegregáció alapján, a kisebb – bár egyre erősödő – állami szektorban pedig diszkrét, nem törvényes, de egyértelmű zsidóellenes diszkrimináció alapján szelektálták. Mindenesetre a bölcsészkarok diákságának számaránya mindkét felekezeti aggregátumban gyenge maradt, a keresztényeknél is legtöbbször hallgatótársaik egytizede alatt, míg a zsidó diákságban nem érte el az 5%-ot.

Az idővel egyre inkább hasonló – bár csak részleges – kettősség figyelhető meg a orvosok pályorientációjában, amennyiben az orvosi diplomások keresztény részlegei a zsidó pályatársaknál sokkal könnyebben tudtak a kiépülő állami kórházi hálózatban elhelyezkedni. Az orvoslás a dualista korban különben is egyre inkább „zsidó szakmává” változott, egyértelmű zsidó többséggel a szakcsoportban (különösen, ha a „kitérteket”

7 Az 1910-es népszámlálás szerint a lelkészek aránya a szabad értelmiségben és a közszolgálatok férfi hivatalnokai személyzetében a zsidóknál mindössze 3,3% volt, a nyugati keresztény egyházaknál 5,1% (római katolikusok) és 9,8% (unitáriusok) között ingadozott, míg a görög rítusú felekezeteknél nem kevesebb mint 26,2%-nyit tett ki (*Magyar statisztikai közlemények* – ezentúl MSK – 56:646, 648).

8 A kiegyezés előtti szabályozás szerint zsidó ügyvéd sem lehetett. Ez alól a szabály alól azonban a király már 1861-ben privilégiummal mentesített két zsidó jogászt. Rajtuk kívül a kiegyezés és az emancipáció előtt még tíz sorstársuk kapott hasonló „szabadalmat” (Ujvári 1929:916).

is a csoporthoz vesszük, mint olyanokat, akik tovább hordozzák az elhagyott felekezet alkultúrájában rejlő mobilitási készségeket és iskolai ambíciókat).

Hasonlóan nagy különbségek találhatók a két felekezeti tömb érdeklődésének intenzitásában a két kemény tudományos szakirány – az orvostudomány és a műegyetemi technológiai – diszciplínák irányában. Ezek voltaképpen a korszak végéig szembeállították a keresztény és a zsidó diákság pályaválasztási stratégiájának súlypontjait. Mind az orvosi, mind a műegyetemi karokba való beiratkozás gyakorisága a keresztény diákságban csak ritkán haladta meg a 10–15%-ot, és ez az egész dualista korszak alatt nem változott. A zsidóknál a két szakirány hallgatóinak együttes részaránya emelkedő tendenciával az egyetemi polgárok fele közelében mozgott (különösen, ha a medikális mellészakokat, tehát a gyógyszerészséget és intézményesen az 1880-as években kiépülő állatorvoslást is számba vesszük). A század vége felé az orvosi karok diákságának fele és a műegyetemre járók mintegy kétötöde zsidó vallásúként azonosítható.

Ezek a két nagy felekezeti tömb közötti s a dualizmus alatti évtizedekben kialakult pályastratégiai különbségek emlékeztetnek arra, hogy az Erdei-féle „kettős társadalom” koncepciója (szembeállítva egy nyugati típusú, nyitott és mobilis, „modern” és erősen allogén rekrutációjú „új” középosztályt a hagyományosabb orientációjú, etno-nacionalista s gyakran dzsentrigyökerű vagy/és-habitusú rokon réteggel) igen konkrétan leképződött a diákság különböző vallási-etnikai hátterű részlegeinek szakválasztásában is. Ez még megfigyelhető a két idevágó s egyrészt a zsidó, másrészt a keresztény diákságra vonatkozó adatsorunk (3. és 4. táblázat) első éveiben, 1910-ben, és valamelyest 1914-ben is, pedig ekkorra már erős elmozdulások kezdődtek a két aggregátum szakmai irányultságában. Az első világháború előtti évben a nyugati keresztény diákság közel harmada is már az orvosi és a műegyetemi karok padjait koptatta, ami azelőtt sohasem fordult elő. Ezt úgy is lehet értelmezni, mintha kezdték volna átvenni a „zsidó mintát.”

Ez a tendencia a Monarchia bukását kísérő rendszerváltás válságos éveiben egyértelműen felerősödött. 1918-ban a két „modern” szak keresztény közönsége meghaladta az ilyen diákság egyharmadát, 1919-ben elérte ennek a diákrészlegnek a felét, majd 1920-ban már többségbe is került. Ugyanakkor a papképző szemináriumok összes hallgatósága történelmi mélypontjára – 5% alá – csökkent.⁹ A „modern” szakok konjunkturális növekedése majd magas szinten való stagnálása jól követhető a későbbi években, s még 1925-ben is kimutatható. A szakválasztás ilyen mélységű konjunkturális átrendeződése nem választható el az univerzálisan érvényes és a gyakorlatban az életminőség és a gazdaság fejlesztésében konkrétan alkalmazható tudásjavak felértékelődésétől, az ideológiai, kulturális és spirituális jellegű ismeretekkel és ezek beszerzési útjaival szemben, mely utóbbiak (a jog és a bölcsészet) azelőtt a keresztény középosztály művelődési ideáljait messzemenően leképezték.

A diákság zsidó részlegében tulajdonképp egészen párhuzamos tendencia érvényesül 1914 és 1919 között, csak sokkal magasabb szinten. Az utolsó háborús évben közöttük a műegyetemisták és a orvosok számára megközelítette a kétharmadot, majd 1919-ben elérte a háromnegyedet – ami egyedülálló történelmi csúcs volt. Az 1920 őszi bevezetett *numerus clausus* azonban megtörte ezt a fejlődést, s ezek után a zsidók „szakválasztása” a régi rendszer végéig már alig tekinthető stratégiai lépésnek, hiszen felvételük ezentúl a fogadó intézmények viszonylagos nyitottságától, illetve – közvetetten – a különböző szakokra kirótt beiratkozási kvóták nagyságától és számos egyéb körülménytől is függött.¹⁰ Ami az előbbi tényezőt („nyitottság”) illeti, az intézmények közötti különbségekre nézve jellemző volt, hogy az 1920-as évben az orvosi karokra gyakorlatilag nem vettek fel zsidó hallgatót, de még a korábban felvetteket is kivetették az előadótermekből, különösen Budapesten.

9 Ebben persze szerepet játszott a területvesztés, mivel a legnagyobb arányú papi személyzettel rendelkező felekezetek híveinek (a görögkatolikusoknak és a keleti ortodoxoknak) tömegei túlnyomórészt az elszakított országrészekben éltek.

10 Ilyenekből Klebelsberg Kunó miniszter egy parlamenti beszédében többet is felemlített 1922-ben (Kovács M. 2012:141).

A fehérterror a maga gyilkos brutalitásával érvényesült azon a karon, ahol korábban a zsidó medikusok rendre a hallgatóság felét vagy enyhe többségét adták. A Műegyetem 1920-ban mért szokatlanul magas viszonylagos vonzerejét a zsidó diákságra egyenesen az orvostanhallgatók teljes hiánya magyarázza.

A háború és a Monarchia összeomlásának éveiben érdemes a nyers diákszámok alakulására is figyelni. A történelmi köztudatban az él – s ez magyarázható lenne a menekültek és a harcterről visszatérő érettségizettek tömegeivel –, hogy a forradalom és a rendszerváltás éveit hatalmas beiskolázási hullám követte. Az 1. táblázat százalékban és felekezetek szerint mutatja a diákszámok alakulását az utolsó békeév számaihoz hasonlítva.

1. táblázat. A Nagy Háború utáni átmeneti évek diákságának viszonyszámai vallás szerint (1914 = 100)

	1918	1919	1920
zsidók	175	171	14
római katolikusok	116	100	70
reformátusok	115	99	92
evangélikusok	114	103	89
unitáriusok	87	40	35
görögkatolikusok	106	44	25
görögkeletiek	102	33	8
összes keresztény	114	102	86

Forrás: A MSÉ megfelelő éves számaiból (1914, 1918, 1919, 1920) számított viszonyszámok.

A táblázatból kitűnik, hogy a feltételezett „nagy beiskolázási hullám”, ami az „értelmiségi túltermelés” ideológiai jelszava alatt a *numerus clausus* törvény igazolására is szolgált, tehát formálisan a diákszámok autoriter csökkentéséhez, függetlenül az oktatási kereslettől, nagyrészt – bár nem teljesen – mítoszjellegű aktuálpolitikai kitaláció. A háború végi és utáni konjunkturális növekedés elsősorban a zsidó hallgatóságot érintette, melynek számai 1918-ban az 1914-es állomány több mint másfélszeresére, 1919-ben már ennél is többre rúgtak, mielőtt az 1920-as évben a *numerus clausus* ezt 14%-ra zsugorította. Ez természetesen az újonnan beiratkozók számait illetően még alacsonyabb értéket jelent, hiszen táblázataink az összes már korábbi, akadály nélkül beiratkozót és továbbtanulót is magukban foglalják. Ezzel szemben keresztény pályatársaik hasonló arányai 1918-ban csak 14%-kal haladták meg az utolsó békeév számait, s 1919-ben már alig kimutatható mértékben, annak ellenére, hogy 1920-ban és a ezt követő években már náluk is számottevő csökkenés állt be.¹¹ Ez utóbbi valószínűleg inkább a kisebb ország iskolai mobilitásában lévő, továbbra is sokkal kevésbé városiasodott, s a zsidókhoz képest aluliskolázott keresztény közönségének globálisan szerényebb volumenű felsőoktatási keresletének tudható be, mint maguknak a „zárt számoknak”, melyek a keresztény diákszámot csak egyes szakokon s ott is mérsékelten korlátozták.

A magas átmeneti diákszámok tehát főképp a korábban is a diákság harmadát-negyedét adó zsidó oktatási keresletnek voltak köszönhetőek. 1910-ben a zsidók a főiskolai padosorok 31%-át foglalták el, 1914-ben 24%-át a 3. és 4. táblázataink nyers számai szerint. A két szám közötti különbség arra mutat rá, hogy a háború előtti felsőoktatás „szabadpiacán” a diákság számai nem jelentéktelen ingadozásoknak voltak kitéve, így 1914-ben 1910-hez képest a zsidók főiskolai jelenléte közel egyötöddel (19%-kal) alacsonyabb volt, míg ugyanakkor a keresztényeké jelentékenyen (11%-kal) emelkedett. A keresztény diákszámok lassú további bővülését mutatja az 1918-as még magasabb szám, tehát a korábbi növekvő trend folytatása. A zsidó diákság 1918-as és 1919-es rob-

¹¹ A keresztény főiskolai kereslet viszonylagos gyengeségére már a kortársak is felfigyeltek (Kovács M. 2012:150–153).

banásszerű növekedése (1918-ban a zsidók ismét az összes diák 30,3%-át képezték) azonban képletesen jelzi, hogy a zsidók iskolai mobilitási potenciálja sokkal erősebben nőtt az ellenségeskedések alatt, minden bizonnyal nagymértékben a zsidó lányoknak az új maturánsok közötti magasabb arányai és ezeknek a keresztény maturandákhoz képest gyakoribb értelmiségi-szakmai ambíciói következtében. Az induló értelmiség viszonylagos nőiesedését nyilvánvalóan felerősítette az, hogy női érettségizőket nem érte háborús veszteség, míg férfi pályatársaik nem elhanyagolható töredéke a harctereken végezte. Ez a kockázat azonban zsidókat és keresztényeket egyformán érintett, így nem befolyásolhatta a két aggregátum közötti látványos különbségeket az 1918–19-es diákszámok tekintetében. A globális hallgatószámokat mindkét felekezeti részlegben mérsékelhette az 1919-es krízis évében az ország keleti és északi felének megszállása a kisantant hadereje által, aminek következtében két magyar egyetem (Pozsony és Kolozsvár) időlegesen működésképtelenné vált, és elsődleges vonzáskörük diákságának jó része – legalább átmenetileg – el volt zárva attól, hogy folytassa tanulmányait.

A Nagy Háború alatti és utáni változásokat nyilvánvalóan messzemenően konjunkturális körülményekkel lehet értelmezni. Ezek között felsejlenek a keresztény hallgatóságban a szakválasztási preferenciák igen drasztikus átmeneti módosulásai is. Mintha a háború élménye s az ezáltal generált újfajta pályatervek, a kulturális- és tudás-javak társadalmi értékét felbecsülő beállítódások hirtelen devalválták volna a keresztény középosztályok szakválasztásában addig domináns jogi és bölcsészeti tanulmányokat, ezzel szemben tömegesen előnyt biztosítottak volna az alkalmazott „kemény” (orvosi és műegyetemi) tudományágaknak. Az orvosi karok ázsióját konkrétan megemelhette az is, hogy a háború alatt a medikusok nem kerültek frontvonalba, vagy hogy a mérnöki karok tagsága is könnyebben kapott felmentést a bevonulástól, amennyiben igazolták, hogy a gazdaságban (különösen a hadiiparban) pótolhatatlan funkciót töltenek be. Az orvosi kar hirtelen támadt népszerűségében valamelyes szerepet játszhatott a női klientúra megjelenése is, de ez nem jelenthetett ekkor még igazi áttörést, mivel a medikák aránya ezekben az években még csekély volt, sokkal kisebb, mint a bölcsészkarokon.¹²

Ami az új és újra beiratkozók számainak alakulását illeti, a konjunkturális hatások között a fiatal s a harcot túlélő érettségizők több (4–5) évjázatának az egyetemekre és főiskolákra való be- vagy visszairatkozása mellett fontos volt egyrészt a megszállt s nemsokára elszakított területrészekből a maradék országban megjelenő menekült középosztály gyermekeinek felsőoktatási kereslete, másrészt a középiskolát végző lányoknak a háború alatti megszorodása, harmadrészt az egyetemek és főiskolák korábbi számának majdnem teljes fennmaradása a korábbi kétötödére lecsökkent népességű országban,¹³ végül pedig az, hogy a trianoni állam az értelmiség számerejét és az ehhez erősen kötődő főiskolai keresletet illetően a Kárpát-medence legfejlettebb régióit tarthatta meg.¹⁴

A nőiesedés fokozatosan egyre számottevőbben növelhette a háborúvégi és azutáni években a viszonylagos diákszámokat, beleértve természetesen a keresztény kurzus további évtizedeit is. Különösen hathatott a

12 1918/19 és 1921/22 között a lány érettségizők többsége (57%) bölcsész lett, akik már a bölcsészkarok új hallgatóságának 32%-át tették ki. A medikák ugyanekkor csak az orvosi karok új beiratkozottjainak mindössze 7,5%-át képezték (MSÉ 1919–1922:189), nem kizrészben azért, mert az orvosi karok tanárai erősebb testületi ellenállást tanúsítottak a szakma nőiesedése ellen.

13 A négy egyetem fennmaradása és fokozatos kiépítése és bővítése (mint pl. a Műegyetemen a Közgazdasági Kar), majd később újabb főiskolák alapítása (mint a Testnevelési és a Gyógypedagógiai, valamint a szegedi Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola) látványosan megemelte a szakfőiskolai kínálat spektrumát. A tucatsyi háború előtti jogakadémiából azonban 1920 után csak három működött tovább (miután kettő eleve a trianoni területen volt s a korábbi eperjesi intézmény Miskolcon talált otthonra).

14 Ezt közvetlenül becsülni engedi az a tény, hogy a trianoni területen érintetlenül maradt törvényhatóságokban 1920-ban 93188 aktív lakost találunk a „tulajdonképpeni értelmiség” kategóriájában, szemben az 1910-es 66351-gyel, azaz 40%-kal többet, mint a háború előtt (MSK 76:123). A trianoni országban maradt vagy oda költözött 1920-ra az 1910-es népszámlálásban azonosított orvosok 80,4%-a, a középiskolai tanárság 68,3%-a, az ügyvédek 67,6%-a és a magánmérnökök 60%-a (MSK 72, 492 sq. és uo. 56, 739 sq.), ugyanakkor, amikor a lakosság száma a korábbi 43,7%-ára csökkent (MSÉ 1922:8).

bölcsészeti és orvosi karok további keresletére, mivel a női érettségizőket csak ezeken fogadták be néhány szakfőiskola mellett. (Ebben a nőellenes diszkriminációban a magyar felsőoktatás egyedülállónak tűnik Európában és a modern nemzetállamok között.) Az orvosi karok egyre magasabb részesedése a keresztény és még inkább a zsidó diákságban 1914 és 1920 között azért ennek is betudható. Mindenesetre a női diákságnak ez a sokasodása hozzájárult ahhoz, hogy kérdésessé tegye a világháború közötti évek bölcsész és medikus diákszámainak és arányainak a Nagy Háború előtti évekkel való összevetését a beiskolázási trendek felbecsülése szempontjából. (Pontosabb lenne a trendhatások méréséhez, ha csak a férfi diákságra alapoznánk minden ilyen összehasonlítást.)

Részben hasonló vonatkozik a menekült diákságra is. Az elszakított területekről származókat értelemszerűen csak az 1919/20-as tanévtől kezdve lehet menekültként számba venni, amikor *de facto* megvalósult az országterület szétdarabolása. Ők azonban a világháború közötti kor egésze alatt dúsírták majd a trianoni ország diákszámait, amennyiben a menekült népességben az országos átlagnál sokkal nagyobb arányban találni értelmiségieket, hivatalnokokat és ezek magasabb tudástőkét kereső leszármazottjait. (Elhelyezkedésük a szakirányok között és demográfiai súlyuk a diákságban a születéshelyekre, az érettségi helyére vagy a szülők lakhelyére vonatkozó adatokra alapozott prozopográfiai vizsgálatok segítségével másutt kerülhet tisztázásra.)

Kísérjük meg ezek után a keresztény kurzus alatti és közvetlenül utána induló korszak idevágó fejlődésének értelmezését.

Ami a diákszámokat illeti, ezekre a kezdődő „demográfiai átmenet” (így a századforduló óta a polgárosodott városi népességben egyre markánsabb gyerekszámcsökkenés), majd a háború alatti természetes szaporodás gyengesége (melyet a potenciálisan egyetemre járók harctéri pusztulása is kiegészített) egyértelműen negatívan befolyásolta. Pozitív hatást gyakorolt azonban a menekült népesség már említett viszonylag erős középosztályi jellege, de főképp az, hogy a trianoni ország tulajdonképpen a Kárpát-medence gazdaságilag, kulturálisan, társadalmi rétegződés vagy városiasodás szempontjából (így az értelmiség számarányait tekintve is) legfejlettebb nagyrégióját képezte. Márpedig a főiskolai tanulmányok keresletét eddig is s ezután is többségileg a középosztályok érettségizői képezték.¹⁵

Az egymást gyengítő tényezők súlyát a diákszámok alakításában empirikusan külön-külön nem tudjuk lemérni. A háborúvégi társadalmi krízishelyzetben azonban világosnak tűnik, hogy a rendkívül nagyarányú zsidó beiskolázási vagy visszairatkozási kedv a felsőoktatásban az iskolai mobilitásban addig is legdinamikusabban résztvevő aggregátum öngerjesztő beállítottságának sajátja, mely az új hatalmi-politikai konfigurációra, az érettségizett évszázadok háborús megtizedelésére, a demográfiai depresszió beálltára (ami a városi zsidóságban indult és súlyosbodott el a leglátványosabban) s a társadalmi viszonyok remélhető forradalmi demokratizálására annál inkább választ látványos oktatási keresletnöveléssel, hogy az „új Magyarország” tervét jórészt ugyanennek a zsidó értelmiségi csoportnak az élcsapata dolgozta ki, a Galilei-kör, a politikai ellenzékéből rekrutált szabadkőműves páholyok, a szabadgondolkodó társaságok, a szociáldemokrata vagy a polgári radikális párt köreiben.¹⁶ Keresztény oldalon mindennek csak gyenge megfelelőit találni. Talán ezért sem volt itt az 1918–20-as krízishelyzetben a felsőoktatás irányában jelentősebb keresleti többlet.

Ez a helyzet a keresztény kurzus alatt alapvetően átalakult. Egyrészt, érthetően, a numerus clausus megtörte a zsidók bejutását a honi felsőoktatásba. A kiszorított zsidó érettségizők tömegesen külföldön kerestek,

15 Ez a hivatkozott Andorka-féle elemzésből is egyértelműen kitérünk (1979:184). Rudolf ugyan itt a „szellemi foglalkozásokat” közös elitkategóriába sorolta a sokkal kisebb volumenű „nagybirtokos” és „nagyiparos” rétegekkel.

16 L. Csunderlik Péter (2017), *passim*. Prozopográfiai felmérésem a Galilei kör tagságáról 1912-ben kerekítve 80% izraelita vallásút azonosított. A korabeli progresszív pártok, lobbik és később a forradalmi intézmények vezérkara mind jelentős zsidó túlképviseltséget, gyakran többséget mutatott fel (Janos 1982:177).

ha tudtak, képzést vagy – valószínűleg szintén tömegesen – letettek továbbtanulási terveikről. Feltűnő azonban, hogy a diákság keresztény részlegének számai az egész korszak alatt nagyságrendileg ugyanazon a szinten maradtak, alig csökkenő tendenciával. 1930-ban a keresztény diákság számai meghaladták mind az 1910-es (21%-kal), mind az 1914-es számokat (11%-kal). 1938-ban, a trianoni ország még azonos területen számolható népessége utolsó évében, a keresztény diákszámok az 1910-es érték felett, de az 1914-es alatt helyezkedtek el. Az összesített keresztény diákszámok ilyenfajta nagyfokú folytonossága csak úgy értelmezhető, még a menekült értelmiségi csoportok számbavételével is, hogy a „zárt számok” ellenére (tehát ezek tényleges tágra nyitásával) a keresztény népesség összesített felsőoktatási kereslete is jelentősen megnőtt. Ezt az értelmezést megerősíti az, hogy 1932 után az új beiratkozók négy éven át a natalitás háború alatti lezuhanásától érintett évfolyamokból származtak,¹⁷ de ennek a diákszámokban sem 1935-ben, sem 1938-ban nincs jelentős nyoma, bár finomabb, minden iskolaévre vonatkozó elemzés, amit Andorka Rudolfnál találunk, egyértelműen kimutatott mintegy 14%-os diákszámcsökkenést az 1930-as évek második felében (Andorka 1979:195). Ez láthatóan távol van attól, amit az érintett nemzedékek lecsökkent létszáma okozhatott volna. Nem általánosítható tehát a feltevés a keresztény felsőoktatási kereslet gyengüléséről, amikor egyes felvételi kvótákat a numerus clausus alatt nem töltöttek ki (Kovács M. 2012:128–129), annál kevésbé, mivel a nyers diákszámok ezen formális folytonossága az 1914 előtti számokhoz viszonyítva a kétötödére csökkent keresztény népesség gazdasági helyzetének, jövedelmének, egzisztenciális biztonságának (különösen az 1929 utáni gazdasági krízishelyzetben való) megrendülése ellenére valósult meg. E tekintetben inkább az mondható, hogy a keresztény középosztály immár messzemenően a korábbi „zsidó túlliskolázási modellt” követte, melyben a szellemi vagy anyagi tőkével rendelkező családokban a főiskolázás igénye az „úri” státusz megerősítésének és újratermelésének kötelező eleme lett.

Az elitképzésbe való bekapcsolódás mértékének expanzióját – melynek hordozója 1920 után majdnem teljesen a keresztény diákság volt, a 2. táblázat demonstrálja, meghazudtolva azokat a szakirodalomban is megjelenő állításokat, mintha az érettségit adó középiskolák és a felsőoktatás ezzel szorosan összefüggő korszakispecifikus kereslete nem nőtt volna 1920 után a zsidó jelentkezők diszkriminatív túlszelekciója ellenére.¹⁸

2. táblázat. A középiskolások¹⁹ és a főiskolai hallgatók korcsoportsajátos számarányai (1910–1940)²⁰

	10–19 évesek (1000)	középiskolások száma	középiskolások %	20–24 évesek (1000)	főiskolások száma	főiskolások %
1910	3806	77619	2,0%	1468	14021	0,95%
1920	1758	56924	3,2%	755	14387 ²¹	1,9%
1930	1448	64218	4,4%	839	16932	2,0%
1937	ua.	69993	4,8%	ua.	14895	1,74%
1941	2856	130739	4,5%	947	19900	1,96%

Ugyanez áll-e a szakválasztás módosulásaira? Ami a modern karokat illeti, egyértelmű, hogy a háborút követő rendkívüli évek modernizációs impulzusai az orvosi és műegyetemi karok többség körüli népszerűsége-

17 A születésszámok 1914-hez viszonyítva (1914 = 100) folyamatos csökkenéssel a keresztény népességben 1918-ra a 43-as s a zsidóságban az 53-as szintre zuhantak, tehát nagyjából megfelelődtek (MSÉ 1916–1918:21 és ua. 1914:36).

18 Így Tomka Béla gazdag összehasonlító társadalomtörténeti kísérletében a magyar egyetemisták korcsoportos arányait 1910-től 1940-ig változás nélkül 2%-ra becsülte. Lásd Tomka 2009:458.

19 Csak a hagyományos érettségi felé irányuló képzést nyújtó gimnáziumok, reáliskolák és lányközépiskolák adatai.

20 A népesség korbeosztása népszámlálási adatokból származik. 1937-re is az 1930-as népszámlálás eredményeiből. A diákszámokat a *Magyar statisztikai évkönyvek* tartalmazzák.

21 1920/21-re (a numerus clausus első évére, téli félév). 1919/20-ra csak 1,3 % az eredmény.

gével, valamint a jogászság, a papképzés és a bölcsésztség elhanyagolásával az átalakulás helyzetének néhány évre korlátozódtak. 1925 után a keresztény egyetemi közönség jórészt visszatért a korábbi választások konfigurációjához, melyben a jogázképzés a teológiával viszonylagos vagy (1935-ben és 1938-ban) már abszolút túlsúlyba került. 1938-ban például közel ugyanannyi jurátus volt beírva (4409) a honi jogi karokra és akadémiákra, mint 1910-ben (4598) a két és félszer nagyobb országban. Ekkorra vége szakadt a papi utánpótlás összezsugorodásának is, hiszen teológiára 1423 beiratkozottat találunk, itt is közel az 1910-es évek számaihoz. A két régi és hagyományos „úri” vagy „kisúri” szakirány hallgatószámának emelkedő számai nem teljesen hasonló, a gazdasági vagy társadalmi igényeken túlmutató „értelmiségi túltermelési” jelenségre utalnak. A jogászság már a század eleje óta vitatott „krízise” vagy „túltengése” a középosztály önérvényesítési piacain egyértelműen csak súlyosbodott a trianoni országban. A papképzés felfuttatása ugyan a „keresztény megújulás” ideológiájával fellépő rendszer reklerikalizáló politikájának felelt meg, de a békediktátum okozta viszonylagos paphiánynak is következménye volt a nyugati keresztény egyházakban (miután a keleti keresztények majdnem teljesen az új határokon túlra kerültek).²²

„Modernista” elmozdulás a szakválasztás terén csak a műegyetemen jelenik meg és – kizárólag a nőiesedés folytán – a bölcsészkarokon, melyek a háború előttinél sokkal (néha másfélszer vagy akár kétszer) több keresztény diákot mozgósítanak arányszámban. Ezzel szemben feltűnő, hogy az orvosi karokra 1925 után már végig kevesebb, sőt az évekkel egyre kevesebb keresztény diák járt, mint 1914-ben, annak ellenére, hogy a nők nem jelentéktelen részarányának és a képzési helyek megduplázódásának (hiszen 1919 után már négy orvosi kar működött az országban a korábbi kettő helyett) önmagukban is meg kellett volna emelni az orvosképzés fajlagos vonzerejét. E tekintetben a keresztény férfi diákságban a orvosok számaránya visszaul a 19. századi viszonyokhoz, amikor az orvosi fakultás az allogén csoportok (főképp zsidók és németek) fellegvára volt. (Megjegyzendő itt, hogy prozopografikus felméréseink az egész háborúk közötti korszak orvostanhallgatóiról is mindössze 42% magyar családnevűt azonosítottak. A korabeli orvosképzés tehát a régi rendszer végéig továbbra is többségileg a nem magyar háttérű népességben rekrutált.) A trianoni ország fiatal keresztény értelmiségében így igencsak részlegesnek minősíthető a modernista elmozdulás a szakválasztásban. A „zsidó modell” főképp a külföldre kényszerített zsidó diákságban működött tovább (Kelemen 2019).

Az 1938 utáni átmeneti területvisszacsatolások, az egyre drasztikusabb zsidótörvények, majd 1941-ben a háborúba lépés ismét új helyzetet teremtettek a felsőoktatás piacán. Ezt táblázatainkban az 1941/42-es tanév adatai tükrözik. A *numerus clausus* sok helyütt *numerus nullus*-szá silányította a zsidó érettségizettek tanulmányi esélyeit. A releváns diákszámok visszatértek az 1920-as zsidótörvény életbelépése évének számaihoz, amikor több egyetemen *manu militari* akadályozták meg az izraelitának bélyegzett jelöltek beiratkozását.

A keresztény diákság szakválasztása viszonylatában nagy változásokról tanúskodnak az 1942-es adatok, bár a diákszámokra nézve nem. 1938 és 1942 között az utóbbiak éppen olyan mértékben emelkedtek (viszonyzámban 100-ról 142–143-ra), mint az összlakosság a visszacsatolt területek népességével együtt. A szakok megszlása tekintetében viszont mintha a háborús helyzet részben hasonló reflexekhez vezetne volna a diákságnak ezt az – immár túlnyomóan többségi – részét, mint ami az első világhéges végén volt megfigyelhető. A jogi és

²² Igaz ugyan, hogy míg 1910-ben a papság még az egyik legnagyobb volumenű szakértelmiségi foglalkozás volt 11413 főnyi személyzettel, addig 1920-ban az egyik legkisebbé vált 3342 fő személyzettel, azaz a korábbi állag (1910 = 100) mindössze 29%-ával. Ennek fő oka azonban az volt, hogy a személyzetének volumenében „túlklerikalizált” keleti keresztény egyházak hívei majdnem teljesen az elcsatolt területeken maradtak. Azonban a nyugati keresztény egyházak papságainak veszteségei is (a római katolikusoknál 54,7%, a reformátusoknál 47,6%, az evangélikusoknál 71,2%) mind jóval meghaladták az érintett felekezeti népességüket (a római katolikusoknál 43,4%, a reformátusoknál 35,8% és az evangélikusoknál 62%) (MSK 56, 781 és uo. 72, 495, MSÉ 1913, 19 és uo. 1919–1922, 10).

a papi intézmények hallgatósága ismét (bár nem végzetesen) lecsökkent, míg a Műegyetemé soha korábban nem tapasztalt mértékben – az összes diákállomány egyharmadát meghaladóan – hirtelen annyira megemelkedett, hogy a technológiai diszciplínák egyúttal a messze leggyakrabban választott szakirányokká váltak. A többi kar közönsége, beleértve az orvosit is, a korábbi alacsony szinten stagnált. A „modernista kitörés” tehát ismét csak a Műegyetem népszerűségét emelte meg, de azt egyedülállóan. Ez elképzelhetően összefüggésbe hozható az újfajta és szofisztikált technikával vívott háború szükségeltette tudástőke megnövekedett presztízsével, és azzal a kilátással, hogy a visszacsatolt területek infrastrukturális igényeinek máris megkezdett kielégítése egyre csak tágíthatja a technikai képezések piacait.

Az 1947-es év adata táblázatainkban az új rendszer kezdetének főiskolai rekrutációs viszonyait tükrözi. Ez egyben az utolsó, s mint ilyen unikális tanúsítvány a diákság felekezetek és szakirányok szerinti országos megoszlásáról, amennyiben azóta semmi hasonlót nem produkált többé a honi statisztikai apparátus. Fontossága abban is rejlik, hogy ebben már a Soát túlélő – főképp fővárosi – zsidó diákság ismét megjelenik mint önálló szakválasztási stratégiára képes felekezeti csoport a numerus clausus kényszerhelyzetének felszámolását követően. Ezért itt már ismét érdemes az elemzést a zsidókra, mint újonnan autonómmá vált történelmi szereplőkre kiterjeszteni.

Legelső megjegyzésünk mégis a nyers diákszámokra kell, hogy irányuljon, amennyiben a háború és a régi rendszer véres összeomlása utáni harmadik tanévben a honi felsőoktatás hallgatósága – ismét a trianoni határok közé szorított területen és népességben – majdnem másfélszer nagyobb volt, mint 1942-ben, amikor a népességszám a trianoni államéhoz képest szintén közel másfélszer magasabb szintet ért el. Magyarul, nagyságrendileg, a rendszerváltás utáni években a népességszám arányában megduplázódott az egyetemi szintű oktatási szolgáltatások közönsége. Ha az 1947/48-as év még magán is viselte az átmeneti társadalmi-politikai helyzet konjunkturális hatásait – a háború alatt különböző módon tanulmányaikban gátolt csoportok visszatérését az egyetemekre –, a sztálinizmus végső beálltáig a diákszámok valamelyest alacsonyabb szinten, de nagyságrendileg továbbra is történelmi maximumuk közelében mozogtak.²³ Ennek okai sokrétűek.

A nyilas uralomból való felszabadulás és az átmenetileg demokratikus rendszerváltás nem csak a töredékként megmaradt zsidóságot érintette, de a honi társadalom más szektorait is. Ilyet képeztek a zsidóságon kívül különlegesebb háborús veszteséget nem szenvedő s ennél fogva népességi többségre jutott nők. A sok szempontból hirtelen felgyorsuló nőemancipációnak azonnali konkrét eredményei mutatkoztak a főiskolázási piacokon, amennyiben az érettségizett lányok kikerültek a korábbi két karra korlátozott egyetemi gettóhelyzetből. Ebből kifolyólag már 1947/48-ban a nők a tudományegyetemek padjainak 28%-át foglalták el (1938-ban még csak 13%-ot) és az eleddig számukra gyakorlatilag zárt Műegyetemen is kerek 10%-ot (MSÉ 1947:225). A női diákság tömeges megjelenése a korábban zárt szakirányok hallgatóságában önmagában is jelentősen megemelte a diákság létszámát.

Hasonló hatású volt a diákrekrutáció gyors demokratizálódása. A népi kollégiumi mozgalom átmeneti megszilárdulásával 1946-ban és a sebtében beindított (kiszépsz már a régi rendszer végén kezdeményezett) tehetségmentő ösztöndíjprogramok segítségével – a szegény rétegek feltörekvő középiskolásait és érettségizőit szintén újfajta főiskolázási esélyekhez segítette a rendszerváltás. Míg 1938-ban az alsó osztályokból jövő főiskolások csak a felsőoktatás padjainak kerek 20%-át foglalták el, s ez az arány 1941/2-re sem változott, 1947/48-ra már ugyanazon kategóriák súlya 26,5%-ra nőtt és 1948/49-re nem kevesebb mint 44,4%-ra (ha hinni lehet az

²³ Az 1947/48-as 26 067-es diákszámot 1948/49-ben 22645 követte majd 1949/50-ben 22822 (MSÉ 1949:212).

ekkoriban már feltehetően erősen manipulált adatoknak).²⁴ A diáktámogatások új rendszerére a kollégiumban vagy internátusban lakó diákszámok sajnos nem adnak pontos jelzést, hiszen ezek aránya 1947/48-ban és 1948/49-ben (20%) a meglévő statisztikák szerint nem volt magasabb, mint tíz évvel korábban (21,2% 1937/38-ban) (MSÉ 1938:238; MSÉ 1947:225; MSÉ 1948). Arról csak további forráskutatással lehetne információt szerezni, hogy a kollégiumi elhelyezések milyen arányban voltak ingyenesek, illetve milyen mértékben (árban) költségtérítéssel jellemezhetők.

Az 1945 után felduzzadt hallgatóságban ezen felül számba kell venni természetesen a harctérről vagy fogolytáborból hazatérő korábban beiratkozottakat és érettségizetteket (melyek számából azonban gondolatban le kell vonni az 1947-ben még visszatartott, nyugaton maradó vagy a megszálló hadsereg által malenkij robotra hurcolt sorstársakat). Mindez együttesen eredményezte már 1947-ben a honi egyetemi hálózat történelmileg addig legmagasabb diákszámát.

Ebből a hallgatói tömegben a túlélő zsidó vallásúaknak csak mintegy 5%-os részük volt. A zsidó származású diákság számait azonban legalább harmadával-kétötödével magasabbra kell becsülnünk a zsidótörvények óta bekövetkezett és az új rendszerben folytatódó „kikeresztelkedések” magas arányai miatt,²⁵ illetve azért is, mert az 1945-ös „felszabadulással” sok beiratkozó az alól is felszabadult, hogy az anyakönyvekbe – ahol ez elvben továbbá is kötelező maradt – egyáltalán bejelentsen valamiféle vallási státust. Közöttük, az új típusú „felekezeten kívüli” kategóriában biztosan a zsidó háttérűek képezték a legmotiváltabb és legnépesebb részleget. Így a zsidó származású diákság számarányát nyugodtan becsülhetjük 7% körülire. Ez hasonló nagyságrendű felsőoktatásbeli túlreprezentáltságot mutat az 1,5%-nyi zsidó túlélő között, mint ami a liberális monarchia utolsó fázisára volt jellemző, amikor az 5%-nyi zsidó népesség az egyetemi diákság mintegy 25%-át szolgáltatta.

Ez a zsidó diákság ugyanakkor majdnem pontosan reprodukálta a liberális monarchiában kialakított korábbi s a „legmodernebbnek” minősíthető szakválasztási modelljét, amennyiben az orvosi karok és a Műegyetem immár a diákság közel négyötödét kötötték le. A nagy különbség a korábbiakkal szemben a zsidó kereslet végzetes összehúzóerője volt a jogászképzésben. Ez utóbbi valósággal megelőlegezte a jogi szakértelem radikális devalválását és a régi rendszer jogászainak nagymértékű deklasszálását, ami a kommunista rendszer sztálinista éveiben következett be. Az új helyzet emancipatorikus sajátosságához tartozott a bölcsészeti képzés felértékelődése is a túlélő zsidóságban, amennyiben a zsidó diákkategória egynegyedével a bölcsészkarok a Műegyetemet is megelőzve a zsidó diákság második legfontosabb választott szakirányává avaszták. Ez a precedens nélküli fejlemény egyértelműen két körülménnyel függött össze. Egyrészt megszűnt a judeofób diszkrimináció a közületi állások piacán, mint például a tanárságban, s magában a felsőoktatásban is (ahol a keresztény kurzus alatt egyetlen zsidó vallású oktatót sem neveztek ki). Másrészt a kommunizmus felé tartó évek átmeneti korában, e sajátos újfajta „fékezett demokráciában”, rögtön megsaporodtak a közvélemény fórumaiban, a magaskultúra intézményeiben (mint a könyv- és folyóirat-kiadás) a szabadértelmiségi elhelyezkedési lehetőségek, amelyek képzett bölcsészeket igényeltek. A túlélő zsidó értelmiségben éppúgy, mint a *numerus clausus* visszatérő menekültjei között, nagy kereslete adódott a bölcsészeti szaktudásnak (nyelvtudás, irodalomértés, történelemismeret), melynek kultusza a zsidóság kulturális asszimilációjának azelőtt is egyik fontos kísérőjelenségének számított. Ennek volt korábban egyik objektivációja a zsidó könyvkiadás és könyvterjesz-

24 Számszerűsített becslés a statisztikai évkönyvekben a szülők foglalkozására közölt nem mindig teljesen azonos kategóriák alapján. A számba vett kategóriák a következők voltak: kisbirtokos, mezőgazdasági cseléd és munkás, ipari, kereskedelmi és egyéb segédszemélyzet, altiszt, napszámos.

25 Ld. korábbi kutatások idevágó eredményeit (Karády 2002:95).

tés sokáig – gyakorlatilag az 1930-as évek közepéig tartó – domináns pozíciója a magyar könyvpiacra (Karády 2000:119–139).²⁶

Ami a keresztény diákságot illeti, 1947-re már lehet mondani, hogy egyetemi elhelyezkedésük immár tényleg erősen leképezte a „zsidó mintát”. Egyrészt, igaz a fent említett újfajta s részben konjunkturális felszabadító tényezők mellett (visszatért hadifoglyok, túlélő bevonultak, nőemancipáció, tandíjmentesség, ösztöndíjak és más kedvezmények), a „keresztény” diákság 1938-hoz mérhető számereje több mint megduplázódott. Ilyenfajta diákszám-emelkedést néhány éven belül, melyek alatt maga a főiskolai közönségnek számító korosztály óriási veszteségeket szenvedett el (háborús túlhalálozás, hadifogság, emigráció, „nyugatosok” Nyugaton maradása) a honi elitképzés történelmében még soha nem regisztrált. Ez mindenképp nagyrészt az új, anyagiilag nagylelkűen megtámogatott oktatáspolitikának lehet betudni. Másrészt a keresztény szakválasztási stratégia is közeledett a „zsidó mintához”. A jogi karok hallgatói aránya közöttük is történelmi mélypontra csökkent, ami a későbbi években a jogakadémiák felszámolásával és a jogi karokon bevezetett felvételi korlátokkal további drasztikus csökkenéssel járt.²⁷ Ezzel szemben a Műegyetem részesedése – az érintett diákság harmadával – a korábbi legmagasabb szintet érte el. 1945 után a technikai stúdiumok az érettségi után továbbtanulók legfontosabb választási célpontjává váltak. Az orvoskarok hallgatói aránya is erősen megemelkedett, magasabbra mint 1914 előtt vagy 1925 után bármikor. E mellett a bölcsészkarok keresztény közönsége is utolérte korábbi legmagasabb szintjét.

Az 1945 utáni rendszerváltás máris alapvetően átformálta az elitképzést, megemelve ennek volumenét és mélyrehatóan módosítva szerkezetét, egyelőre a nyugati típusú modernitás szellemében. 1948-ban az egész iskolarendszer államosításával és a kommunista hatalomátvétellel a főiskolázás területén is új, központosított irányítási rendszer vette kezdetét, amely kreatív módon egészen 1963-ig alkalmazta a „zárt diákszámok” ismét súlyos negatív és pozitív diszkriminációval járó örökségét.²⁸

3. táblázat. A zsidó diákság szakválasztása (1910–1947, válogatott évek)

	1910	1914	1918	1919	1920
Hittudományi főiskola	0,4	0,5	0,3	0,2	0,9
Jogi kar és jogakadémia	28,6	27,1	22,5	15,7	17,0
Orvostudományi kar	31,9	41,8	47,6	49,6	0,5
Bölcsészkar (humán, reál)	20,9	5,4	6,1	7,8	4,2
Gyógyszerészet	4,7	2,9	2,5	1,8	1,2
Műegyetem	11,9	20,7	18,7	24,8	74,0
Mezőgazdasági főiskola	1,5	1,5	2,3	0,1	2,1
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N (nyers szám)	4845	3940	6187	6727	570

²⁶ A kiadói hálózat végleges „zsidótlanítását” a nagy múltú *Athenaeum* 1939-es államosítása képezte le.

²⁷ 1948/49-ben még a diákság 18,6%-a volt jogász. 1949/1950-ben már csak 9,1%-a (MSÉ 1949:212).

²⁸ Itt lehet említeni, hogy a *numerus clausus* taktikai átalakítása 1928-ban a Bethlen-kormány által, azzal, hogy a „faji kvóta” (felekezeti „arányosítás”) helyébe a törvény szövegébe informális szociális cenzust iktattak be – a felveendő diákok szüleinek foglalkozása szerinti „arányosítást” –, paradox módon, *mutatis mutandis*, az 1948 után bevezetett sztálinista főiskolai felvételi rendszer követelményeit előlegezte meg.

	1925	1930	1935	1938	1942	1947
Hittudományi főiskola	0,8	2,7	2,8	6,4	13,0	1,4
Jogi kar és jogakadémia	32,6	35,7	36,6	33,0	23,5	7,2
Orvostudományi kar	32,9	19,2	22,1	15,1	11,4	38,6
Bölcsészkar (humán, reál)	8,8	14,8	14,4	14,7	17,8	26,8
Gyógyszerészet	1,4	2,4	1,3	1,5	2,8	2,8
Műegyetem	23,4	23,0	22,0	26,9	29,4	22,1
Mezőgazdasági főiskola	0,1	2,2	0,8	2,5	2,2	1,0
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N (nyers szám)	1463	1419	1434	803	545	1244

4. táblázat. A keresztény diákság szakválasztása (1910–1947, válogatott évek)

	1910	1914	1918	1919	1920	1925
Hittud. kar és akadémia	17,8	15,8	9,2	4,3	4,8	6,1
Jogi kar és jogakadémia	42,0	37,7	36,7	25,1	16,0	29,9
Orvostudományi kar	10,7	15,1	19,5	25,1	25,7	23,0
Bölcsészkar (humán, reál)	11,1	9,4	10,3	12,4	10,0	8,5
Gyógyszerészet	2,4	2,1	2,1	1,4	1,0	2,4
Műegyetem	8,8	13,1	13,8	24,1	27,9	25,6
Mezőgazdasági főiskola	7,1	6,9	8,4	7,6	14,6	4,6
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N (nyers szám)	10948	12449	14233	12695	10821	12633
	1930	1935	1938	1942	1947	
Hittud. kar és akadémia	9,2	12,3	12,6	9,5	4,1	
Jogi kar és jogakadémia	35,5	38,4	38,9	27,5	19,4	
Orvostudományi kar	14,5	13,2	11,7	11,2	18,6	
Bölcsészkar (humán, reál)	15,3	15,5	12,8	10,0	15,7	
Gyógyszerészet	1,7	1,4	1,4	2,3	1,8	
Műegyetem	18,0	16,4	18,6	36,0	32,0	
Mezőgazdasági főiskola	5,9	2,9	4,0	3,3	8,4	
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
N (nyers szám)	13202	12737	11336	16201	22929	

Forrás: Magyar statisztikai évkönyvek. Az évszámok az előző tanév nyári félévének adataira vonatkoznak, tehát pl. 1935-nél az 1934/35-ös tanév második – „nyári” félévére.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. (1979) Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele, 1898–1942. *Statisztikai szemle*, 57(2), 176197. Elérhető: https://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/1979/1979_02/1979_02_0176_0198.pdf [Letöltve: 2022-09-18].
- Bölonyi J. (1978) *Magyarország kormányai, 1848–1975*. Budapest: Akadémiai.
- Csunderlik P. (2017) *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története (1908–1919)*. Budapest: Napvilág.
- Janos, A. C. (1982) *The politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton: Princeton University Press.
- Karády V. (2000) *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*. Budapest: Replika Kör.
- Karády V. (2002) *Túlélők és újakezdők: Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Kelemen Á. K. (2019) *Numerus Clausus Exiles. Hungarian Jewish Students Abroad in Interwar Europe*. PhD értekezés. Budapest: Central European University.
- Kovács I. G. (szerk.) (1914) *Hit – tudomány – közélet*. Budapest: ELTE Eötvös.
- Kovács M. M. (2012) *Törvénytől sújtva: a numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest: Napvilág.
- MSÉ – *Magyar statisztikai évkönyv*.
- MSK – *Magyar statisztikai közlemények*.
- Tomka B. (2009) *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest: Osiris.
- Ujvári P. (szerk.) (1929) *Magyar zsidó lexikon*. Budapest: Magyar Zsidó Lexikon.

A NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI TÁRSADALMI MOBILITÁS TRENDJEI²

KONZERVÁLÓDÁS, ZÁRTABBÁ VÁLÁS NÉLKÜL

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.92>

BEVEZETŐ

Közismert, hogy a hazai rétegződés- és társadalmimobilitás-vizsgálatoknak – nemzetközi viszonylatban is – komoly hagyománya van, amelyek alapján viszonylag pontos képet kaphatunk a hosszú távú trendek alakulásáról. E vizsgálatokat a KSH végezte, többnyire tízevenként, több tízezres nagymintán, ám ez a sor 1992-ben megszakadt, és csak 2016-ban került sor újabb rétegződés- és mobilitásvizsgálatra. Sajnálatos módon az e felvételből származó mobilitásadatok közlésére eddig még nem került sor, ezért is tartjuk hiánypótlónak a kutatásunk alapján feldolgozott adatsorokat.³ Jelen tanulmány része annak a kutatásunknak, amely a társadalmi tagolódásban, illetve mobilitásban bekövetkezett változásokat kívánja – hosszabb távon – nyomon követni. Ennek keretében készültek a korábbi írások, amelyek a társadalmi rétegek tagoltabbá válását igyekeztek bemutatni, alapvetően a módosított Andorka-séma alapján (Harcsa 2020a,b). A tagoltabbá válást szélesebb összefüggésekben értelmeztük, és megpróbáltuk azt a társadalmi szerkezet zártabbá válásáról szóló tézissel összefüggésben vizsgálni. Ennek kapcsán abból a hipotézisből indultunk ki, hogy a zártabbá válás egyrészt a társadalmi fejlődés egy-egy adott korszakához köthető, következésképpen – hosszú távon – visszatérő jelenség, sőt mi több, nagy távlatokban elkerülhetetlen velejárója a társadalmak működésének. Másrészt a zártabbá/nyitottabbá válás folyamata több szinten is értelmezhető: *a relatíve kismintákon alapuló tagolódási modellek csak egyfajta „szuperabsztrakciós” szinten tudják visszaadni a tagolódás, illetve a mobilitás jellemzőit, ezért ha ezen a szinten megjelenik a zártabbá válás, nem biztos, hogy az „alsóbb szinteken” is ez a jellemző.*

Fentiekből az is következik, hogy a társadalmak zártabbá válását észlelő korábbi kutatások (Bukodi et al, 2017, Eurofound 2017, Huszár–Balogh–Győri 2020, Jackson–Evans 2017, OECD 2018, Róbert–Bukodi 2004) eredményeit is meghatározott korlátok között célszerű értelmezni. Tömören fogalmazva, a legutóbbi időszakra fókuszáló kutatások sokkal inkább a rövidebb távra vonatkozó helyzetet rögzítik és minősítik, és nem a néhány évtizedes távlatból értelmezhető teljesebb képet. Miért fontos mindezt hangsúlyozni? Többek között azért, mert a szakemberek a ma jellemző trendeket óhatatlanul kivetítik a jövőre vonatkozóan is a társadalomtörté-

1 Szociológus, társadalomstatistikus. Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület.

2 A tanulmány 2021. május 18-án, a Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület (FETE), valamint az MSZT Társadalomstatistikai Szakosztálya által rendezett műhelyvitán került megtárgyalásra, amelyen – korreferensként – Fényes Hajnalka, Ceglédi Tímea, Huszár Ákos és Lengyel György fejtette ki az írással kapcsolatos értékes gondolatait. Ezúton is szeretnék mindezt köszönetet mondani.

3 Ennek kapcsán szeretném megemlíteni, hogy korábbi írások (Róbert 2015, Harcsa 2015) is kitértek a témakör művelésével kapcsolatos méltatlan helyzetre, ezen belül is elsősorban arra, hogy – a viszonylag kismintás vizsgálatok mellett – nem került sor a korábbiakhoz hasonló volumenű adatfelvételre. Mindez komoly mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a társadalomszerkezet alakulására vonatkozóan meglehetősen hiányos ismereteink vannak. Ezzel kapcsolatosan egyetértünk Róbert Péter fent említett írásában szereplő azon megjegyzésével, mely szerint – a mobilitásvizsgálatok esetében – nincs kizárva, hogy a nagyobb mintákon más eredményeket kaptunk volna.

neti háttér figyelembevételével. Nézőponttól függően – hosszabb távra vonatkozóan – eltérő magyarázatok születhetnek arra a kérdésre, hogy a jelenlegi mobilitási trendek mit fejeznek ki, mi azoknak a tartalma. Továbbá arra is, hogy melyek e folyamatok legfontosabb mozgatórugói.

Jelen tanulmány első részében rövid áttekintést adunk a nemzedékek közötti mobilitás rendszereken átívelő, hosszú távú trendjeiről, majd az ezt követő részben – a KSH 2016. évi rétegződésfelvétele alapján – részletesen foglalkozunk a mobilitás különböző jellemzőivel.

MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

Nehézségek a nemzedékek közötti mobilitás mérésében és értelmezésében

A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás vizsgálatának sok évtizedes gyakorlatát figyelembe véve fontos lehet újragondolni bizonyos kérdéseket, ezen belül is elsősorban azt a körülményt, hogy ez esetben – a struktúrát illetően – különböző korszakokat vetünk egybe. A kutatók ma már mindezt természetesnek veszik, hiszen éppen az a „tét”, hogy nyomon kövessük a korábbi struktúrák továbbélését, illetve azoknak az újonnan kialakult szerkezetbe való beágyazódását. Ehhez a szülők és gyermekeik réteghelyzetének az összehasonlítása kínálja az egyik lehetséges keretet.

Úgy véljük, hogy a korábbi időszakokban standardizálási eljárások segítségével viszonylagos megbízhatósággal ki lehetett szűrni a strukturális különbségekből fakadó hatásokat, miután azok többnyire a társadalmi nagycsoportok szintjén csapódtak le. Az utóbbi 2–3 évtizedben azonban jelentős mértékben változott a helyzet, tekintve, hogy *e változások nyomán nem pusztán másképp tagolódnak a megkérdezettek, illetve az apák nemzedéke*. Nem csak arról van szó, hogy a mai nemzedékben olyan társadalmi csoportok váltak tömegessé, melyek az apákéban még sokkal kisebbek voltak. Ennél sokkal nagyobb módszertani problémát jelent az, hogy a mai társadalmi rétegek sokkal heterogénebbé váltak, amit főleg a szellemi foglalkozású, valamint a vállalkozói és önálló foglalkozásúak csoportjaiban lehet kimutatni, és e körülményt meglehetősen nehéz kiszűrni. *A szokásos „kiszűrési technikák” – a nemzedékek közötti mobilitás esetében – többnyire azon a feltételezésen alapulnak, hogy alapvetően a nagycsoportok szintjén termelődik újra a szerkezet, és a különböző nemzedékek között csupán az egyes rétegeképítő dimenziókban bekövetkezett „hangsúlyváltásokban” van különbség.* Ezzel szemben a valóság az, hogy a szerkezet újratermelődését illetően a „hangsúlyváltás” nem csupán az egyes dimenziókra korlátozódik, hanem egyre inkább kiterjed a tagolódás alsóbb szintjeire. Ennek komoly következményei vannak, így többek között az, hogy a bizonyos nagycsoportokon belüli különbségek nagyobb mérvűekké váltak, mint a nagycsoportok közöttiek.⁴ Mindez a nemzedékek közötti mobilitás mérésében komoly módszertani és ezzel együtt értelmezési problémát is okoz, amely a továbbiakban alapos átgondolást igényel.

Korlátok a lefelé, illetve felfelé irányuló mobilitás mérésénél⁵

A korábbi időszakokban is számottevő gondot okozott a mobilitás irányának a mérése, nevezetesen a felfelé, illetve lefelé irányuló mobilitás rögzítése, elsősorban azért, mert a tagolódásban párhuzamosan voltak jelen a hierarchiára, illetve az egymás mellettiségre utaló jelek. Ezek ma is jellemzőek, sőt hipotézisünk szerint

⁴ Ezt leginkább a jövedelmi helyzet alapján lehetett kimutatni, miután kiderült, hogy egyes társadalmi rétegek alja és teteje között nagyobb különbségek vannak, mint két egymással „határos” réteg alja és teteje között. Ez is megerősítette azt a korábbi kutatások által bemutatott összefüggést, mely szerint a jövedelmi státus egyre inkább átmettszi a foglalkozási státust.

⁵ Korábban Andorka Rudolf (1982) is felhívta a figyelmet a felfelé, illetve lefelé irányuló mobilitás megállapításával kapcsolatos nehézségekre.

a társadalmi nagycsoportok heterogénebbé válásával napjainkban még nehezebb a mobilitás irányának a meghatározása. Tény, hogy időközben – kompromisszumos megoldásként – olyan módszert dolgoztak ki (Goldthorpe 2007), amelyben többnyire három „blokkra” bontották a társadalmi csoportokat/osztályokat, és a blokkok közötti mozgások alapján határozták meg a felfelé/lefelé irányuló mobilitást, és a blokkon belüli mobilitást pedig az „egyéb” mobilitás kategóriájába sorolták.

Úgy véljük, hogy – ma már – a fent említett megoldás nem biztos, hogy kellően releváns eredményt hozhat. Miért? Elsősorban azért, mert a társadalmi nagycsoportok heterogénebbé válása miatt átrendeződtek a fent említett „blokkok” közötti viszonyok is. Ennek hatására, adott társadalmi csoport aljáról nehezebb lehet annak felső részébe jutni, mint a csoport felső részében levőknek a következő „grádics” alsó fokára jutni (Harcsa 2020b).

Példával szemléltetve: a jelenlegi alkalmazottat tartó vállalkozók körében jelentős hányadban vannak olyanok, akik 10-nél több alkalmazottat tartanak, és társadalmi helyzetük hasonló, mint a felső- és középvezetőké. (Sőt, az ennél kisebb létszámú vállalkozásokban is előfordulnak ilyen esetek.) Ha az e rétegekből származó gyerekek az értelmiségi csoportba kerülnek, főleg ha az oktatási, kulturális vagy szociális területre, akkor – az életkörülmények, sőt a társadalmi presztízs tekintetében is – jelentősen rosszabb pozícióba kerülhetnek, mint a szüleik. Ám miután az apák esetében nem rendelkezünk olyan információval, amelynek segítségével legalább ketté lehetne bontani a vállalkozók csoportját, ezért – „blokkosítás” esetén – e személyek vagy az immobilak, vagy az „egyéb” módon mobilak kategóriájába kerülnek. Ám fordított eset is előfordul, nevezetesen, amikor az értelmiség alsó vagy középső részéből származó fiatal belép a tehetős vállalkozók csoportjába, akkor hasonló besorolási dilemmával nézünk szembe.

Adatok, változók

Kutatásunk a KSH 2016. évi Mikrocenzusához kapcsolódó társadalmirétegződés-vizsgálat másodfeldolgozásán alapul. A Mikrocenzus a népesség 10%-ára terjedt ki, és ennek egy 1/5-ös almintáján került lekérdezésre a rétegződésvizsgálat, ami több mint 100 ezer sikeresen kitöltött kérdőívet eredményezett. (A felvétel célkitűzéseiről és sajátosságairól lásd: Huszár 2016, Huszár–Záhonyi 2018b.) E minta egy részén – megközelítőleg 40 ezer főre vonatkozóan – jövedelemmel kapcsolatos információt is gyűjtöttek.

Fontos körülmény az is, hogy az adatgyűjtések romló körülményei miatt – a korábbi időszakokhoz képest – jelentősen megugrott azon esetek száma, ahol ismeretlen az apák iskolai végzettségére (10%), és főleg társadalmi csoportjára (17%) vonatkozó információ. A korábbiakhoz hasonlóan most is az immobilak közé soroltuk ezeket az eseteket, ám mivel sokkal több lett az ismeretlen foglalkozású apa, ezért feltehetően a mobilak arányát alulbecsültük. Úgy véljük azonban, hogy tovább kell majd vizsgálni azt, hogy milyen következményekkel járhat az ismeretlenek kihagyása, illetve hogy miként lehet kezelni ezt a helyzetet.⁶

Követve a korábbi mobilitási elemzések hagyományát, *az alapsokaságot azok a 15 éves és idősebb személyek alkotják, akik életük során foglalkoztatottak voltak.* Ennek nem csupán a hagyomány (idősorok összeállíthatósága) miatt van jelentősége, hanem nézetünk szerint ez az eljárás teljesebb képet nyújt a mobilitás (és tagolódás) adott időszakban való jellemzőiről.

A megkérdezettek társadalmi csoportjára vonatkozóan ez esetben nem alkalmaztuk a módosított (12 kategóriás) Andorka-sémát, hanem – az apákéval megegyező módon – egy 9 kategóriás változatot.

⁶ Az apa társadalmi csoportjára vonatkozó adathiány bizonyos mértékig „kulturális” mintát követ, így például az értelmiségiek körében 10%-ot mutat, a 8 általános vagy szakmunkás végzettséggel rendelkező segédmunkások csoportjában 25% a megfelelő érték.

A KORÁBBI KUTATÁSOK NÉHÁNY TANULSÁGA – A MOBILITÁS TARTALMÁNAK ÚJRAGONDOLÁSÁRA

Mielőtt a legfrissebb kutatási eredmények bemutatására rátérnénk, – a szélesebb kitekintés érdekében – részben nemzetközi, részben hazai kutatások tapasztalatait hasonlítjuk össze. Néhány éve két jelentősebb nemzetközi mobilitásvizsgálatot végeztek, közülük az egyik, 13 kelet-, illetve kelet-közép-európai országra vonatkozott, amelyben a kutatók a 90-es évek első fele, illetve a 2000-es évek második fele közötti időszakban megfigyelhető trendeket mutatták be (Jackson–Evans 2017).⁷ Arra a következtetésre jutottak, hogy a vizsgált időszakban – a kiválasztott országokban – 30–40%-kal esett vissza a nemzedékek közötti mobilitás. Ám ehhez azt is hozzátették, hogy jelentősen befolyásolhatta az eredményeket az a körülmény, hogy a vizsgálat második hullámára a 2008. évi világválsághoz közeli időszakban került sor.

A másik nemzetközi összehasonlítás a 2000-es években 30 európai országban gyűjtött adatokon alapult, ám az egyes országokra vonatkozóan ez esetben is többnyire alacsony elemszámok voltak a mintában.⁸ A kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy „a teljes mobilitási rátákat illetően, az országok közötti különbségekben nincs egyértelmű minta, sem a modernizációval és technológiai fejlettséggel, sem a gazdasági egyenlőtlenségekkel, sem a jóléti állam típusával összefüggésben” (Bukodi–Paskov–Nolan 2017:15).

A magyarországi nemzedékek közötti mobilitás közel hat évtizedre visszatekintő adatsorai alapján ismert, hogy hazánkban a múlt század 50-es éveitől a 70-es évek elejéig történtő nagy „felfutást” követően, a mobilitás globális nagysága a későbbiekben érhetően mérséklődött, majd a rendszerváltás hatására kissé megemelkedett (Harcsa–Kulcsár 1986, Bukodi–Harcsa–Reisz 1994). Nem véletlen, hogy más kutatások (Ganzeboom et al. 1991) is kiemelték a hazai mobilitás ekkoriban viszonylag magas szintjét, ám a későbbi vizsgálatok már a mobilitás lanygulását rögzítették. Ez utóbbival kapcsolatosan érdemesnek véljük idézni Róbert Péter és Bukodi Erzsébet (2004) 1973-ra, 1983-ra, 1992-re és 2000-re, a teljes mobilitásra vonatkozóan közölt adatsorait: férfiak, 75%, 73%, 72%, 66%; nők, 78%, 78%, 76%, 74%.⁹ Ezekből az derül ki, hogy 1973–2000 között – főleg a férfiak körében – számottevően csökkent a mobilitás nagysága, és ez alapján a szerzők a társadalom nyitottságának mérséklődését konstatálták.¹⁰

Összehasonlítóképpen bemutatjuk az egykori szerzőtársakkal (Harcsa–Kulcsár 1986, Bukodi–Harcsa–Reisz 1994) közösen készített idősor adatait,¹¹ amelyek alapján az 1962–64-re,¹² 1973-ra, 1983-ra és 1992-re, a teljes mobilitásra vonatkozó értékek a következőképpen alakultak: férfiak, 60%, 73%, 73%, 76%; nők, 59%, 69%, 76%, 78%.¹³ Az 1973–1992 közötti időszakot kiragadva látható, hogy a férfiakra vonatkozóan csak 1992-ben jelenik meg komoly különbség a két adatsor között, más a helyzet a nőknél, ahol 1983-ban ugyan azonos értékek

7 Viszonylag kis mintával dolgoztak, 13 országra vonatkozóan 14905 férfit, és 17715 nőt kérdeztek meg két hullámban, az első 1993–1996 között volt, a másik 2007-ben. Számos országban ezer fő alatti volt a minta elemszáma, amely – miután nemek szerinti bontásban elemezték – nagyon komoly korlátokat jelentett. A társadalmi tagolódás bemutatására az EGP modellt használták.

8 A kutatás céljára az ESS 2002–2010 közötti öt hullámának összevonásával alakítottak ki egy adatbázist, amelyben a célsokaságot a 25–64 év közötti férfiak jelentették. A teljes minta 71836 főt tett ki, amelyen belül a legalacsonyabb érték Olaszországban (891), a legmagasabb Németországban (4740) volt.

9 Itt jegyezzük meg, hogy a kutatók a 20–69 éves népességet vették alapul, ezen belül is azokat, akik valaha foglalkoztatottak voltak.

10 A nyitottság esetleges mérséklődésének egyik oka az lehet, hogy a rendszerváltást követő konszolidációs folyamat még zajlott, amiből az is következhet, hogy a mobilitás szempontjából egy viszonylag kedvezőtlenebb időszakról van szó.

11 Az említett kutatások a 14 éves és idősebb népességből azokat vették figyelembe, akik valaha foglalkoztatottak voltak.

12 Az 1962–64. évi adatok esetében 8 kategóriás sémát alkalmaztak (a mezőgazdasági fizikai munkás, valamint az önállók együtt szerepeltek), 1973–1992 között pedig 9 kategóriás sémát. E körülmény miatt az 1962–64-re vonatkozó adatok kissé alulbecsültek.

13 A nők körében 1973–1992 között megfigyelhető nagyobb dinamika alapvetően azzal magyarázható, hogy ebben az időszakban vált teljessé a kétkeresős családmodell, amely komoly mértékben megnövelte a nők munkaerőpiacra való belépését, következésképpen a mobilitási rátájukat is.

figyelhető meg, azonban 1973-ban és bizonyos fokig 1992-ben is jelentősek az eltérések. Ráadásul a trendek iránya mindkét nemnél különböző. Róbert és Bukodi adatai egyértelműen a mobilitás csökkenését mutatják, az általunk közölték viszont inkább a mobilitás növekedését. Úgy véljük, hogy – a számítási módszerek eltéréseit¹⁴ is figyelembe véve – a különbségek jól érzékeltek a kutatói megközelítések különbözőségeit is. *Az általunk használt megközelítés alapvetően a teljes kereső népesség mobilitására fókuszált, azzal a megfontolással, hogy az ily módon definiált célsokaságban megjelenik a korábbi „mobilitási boom” nemzedéke is, amely nélkül hiányos lenne a kép.* Nem vitatjuk, hogy annyiban jogos a szerzőpáros megközelítése is, hogy nem kívántak foglalkozni a 70 év felettekkel, ám ez azzal a következménnyel járt, hogy a mért mobilitási trendek iránya másképp alakult, mint az összes keresőre vonatkozó számítás alapján. Mindez azt jelenti, hogy – a kutatási céltól függően – más-más módszereket lehet választani, ám ez eltérő eredményekhez és következtetésekhez vezethet. Nevezetesen, – 1973–1992 között – a mintától függően az egyik esetben a mért mobilitás csökkenéséről, a másik esetben viszont, hullámzással tarkított enyhe növekedésről. Előre bocsátjuk, hogy a 2016-ra vonatkozó adatok sem mutatják egyértelműen a mobilitási ráta csökkenését, miután ez csak a férfiak esetében mutatható ki, a nőknél pedig továbbra is enyhe növekedés figyelhető meg.¹⁵

Érdeemesnek véljük még megemlíteni egy viszonylag friss, hazai mobilitáskutatás eredményét, amelyben a minta elemszáma nem érte el a kétezret, és ebből adódóan – a tagolódásra vonatkozóan – csak egy ötkategóriás sémát lehetett összeállítani, ami eleve korlátot szabott a mobilitás mérésének (Huszár–Balogh–Győri 2020). Alapvetően e korlát miatt – 2018-ra – a férfiak körében 60%-ot, a nőknél 64%-ot tett ki az általuk kimutatott mobilitás globális nagysága.

Kétélyek a mobilitás tartalmának „hagyományos” értelmezhetőségével kapcsolatosan

A fentiekben összefoglalt tanulságok alapján érthetően kételyek merülnek fel a mobilitás tartalmának „hagyományos” értelmezhetőségével kapcsolatosan. Ezt a feltevést bizonyos fokig a nemzetközi összehasonlítások is megerősíteni látszanak, amelyek alapján kiderült, hogy az abszolút mobilitás európai trendjeit illetően újabban sohasem tapasztalt különbözőségek figyelhetők meg az egyes országok között. (Bukodi–Paskov–Nolan 2017). Ezek alapján nem véletlen, hogy abban sincs a szakértők között szakmai konszenzus, hogy a mobilitási ráták alakulását illetően inkább a konvergenciára, vagy a divergenciára utaló jelek-e a dominánsak. Ami a hazánkra vonatkozó helyzetképet illeti – a relatív mobilitási esélyeket tekintve – kimutatták, hogy Lengyelországgal együtt a legkevésbé mobil nemzetek csoportjába kerültünk, ám meglepő módon Németországtól alig lemaradva.

A fenti példák joggal keltenek bizonytalanságot a mobilitás tartalmával kapcsolatosan, hiszen nehéz magyarázatot találni a kusza képet mutató nemzeti trendek alakulására vonatkozóan. Ilyen körülmények között

¹⁴ A számítási módszerek eltérése kapcsán elmondható, hogy a Róbert–Bukodi szerzőpáros sémája 7 (esetenként 8) kategóriás volt, az általunk használté pedig 9. E különbség azt jelenti, hogy az általunk mért mobilitás mértékének nagyobbak kellene lenni, ami azonban érdekes módon nem tükröződik a kapott értékeknél. Ebben annak is szerepe lehet, hogy a szerzőpáros a 20–69 évesekre korlátozta a célsokaságot, ami „visszafoghatta” a globális ráta alakulását. A korcsoportos adataink ugyanis azt mutatták, hogy 1992-ben, a 60 év felettek körében mért mobilitási ráta (76%) jelentősen meghaladta a 20–29 évesekre jellemző értéket (69%) (Bukodi–Harcsa–Reisz 1994).

¹⁵ A tanulmány vitáján – a férfiak körében tapasztalt alacsonyabb mobilitási ráta kapcsán – felmerült, hogy ez valamiféle „férfihátrányra” utalhat. Valójában a jelenség mögött részben a nőknél kimutatható „fáziskésés” jelenik meg, részben pedig az körülmény, hogy főleg – a kisebb városokban, valamint a falvakban – eltérő irányt mutat a lányok, illetve a fiúk iskoláztatása. Előbbiek inkább a szakmunkás pályára kerülnek, utóbbiak pedig a különböző szellemi foglalkozásokba, beleértve az értelmiségi pályát. Ehhez kedvező lehetőséget nyújtott a felsőfokú képzés korábbi időszakban megfigyelhető kiterjedése, amelynek „nyertesei” többnyire a nők voltak.

óhatatlanul felmerül az elméleti, módszertani, valamint az empirikus alapok újragondolásának igénye, amit a jelen írás keretei között csupán jelzésértékkel vethetünk fel. E korlátot is figyelembe véve, kiinduló módszertani fogódzóként említhető, hogy a mobilitás mérésénél használt sémák rendezőelvei és ily módon a felépítésük is, alapvető mértékben meghatározza a társadalmi mobilitásnak, azaz az egyes kategóriák közötti mozgásnak a mérését/mérhetőségét, sőt, magának a mobilitás tartalmának az értelmezhetőségét is.

A mobilitás értelmezhetőségével kapcsolatosan emlékeztetni szeretnénk a több évtizeddel ezelőtt kialakított ISA paradigmára, amely megpróbálta definiálni, hogy mit értünk társadalmi mobilitás alatt. Ennek lényege tömören az, hogy a társadalmi rétegek közötti mozgásokat tekinthetjük mobilitásnak. Ennek kapcsán kérdésként fogalmazható meg, hogy *vajon a sok évtizeddel ezelőtt kialakított sémák kellően időtállóak-e, azaz képesek-e folyamatosan követni/leképezni a nagyhatású strukturális folyamatok által generált társadalmi hatásokat*. Elmondható, hogy erre vonatkozóan az empirikus kutatások már eddig is meggyőző válaszokat adtak, nevezetesen azt fogalmazták meg, hogy e sémák óhatatlanul erodálódnak, következésképpen azokat valamilyen módon¹⁶ alkalmassá kell tenni e folyamatok, illetve azok hatásának releváns megjelenítésére.

E gondolat mögött azon alapvetés húzódott meg, hogy a tagolódást bemutató sémák létrejötte alapvetően helyhez és időhöz kötött¹⁷ (Harcsa 2020b), amiből az következik, hogy a *mérés alapját képező társadalmi nagycsoportok képzését – több-kevesebb rendszerességgel – újra kell gondolni*. Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert ha sikerül is – időről-időre empirikusan megalapozott – releváns társadalmi nagycsoportokat kialakítani, akkor az ISA paradigma szellemében elvileg relevánsan mérhető a mobilitás. Ebből azonban nem következik, hogy a jelen vagy a belátható jövő körülményei között kellően pontos képet kaphatunk a mobilitási folyamatok alakulásáról. Miért? Elsősorban azért, mert számos jel utal arra, hogy a társadalom tagoltabbá vált, továbbá hogy a tagolódás több szinten, illetve dimenzióban is kiterjedtebb lett (Harcsa 2020a). E körülményt is figyelembe véve elvileg azt sem lehet kizárni, hogy a nagycsoportok közötti mobilitás csökkenésével párhuzamosan növekszik a kiscsoportok közötti mozgás.

Mindez azt jelenti, hogy *nem elégséges pusztán a társadalmi nagycsoportok közötti mobilitás korrekt rögzítése, hanem – a teljesebb kép érdekében – le kell képeznünk a kiscsoportok szintjén megjelenő mozgásokat is*. Az ISA paradigma megszületésekor az utóbb felvetett szempontok még nem merültek fel, ezért a mobilitás tartalma akkoriban egyértelműnek tűnhetett, ám miután mára jelentősen megváltozott a helyzet, ezért bizonyos elméleti-módszertani vonatkozásokat is újra kell gondolni. Itt elsősorban a társadalom nyitottságával/zártabbá válásával, illetve ezzel összefüggésben az esélyegyenlőségek értelmezésével és mérésével kapcsolatos kérdések kerülnek előtérbe. Hipotézisünk szerint, miként a nyitottabbá/zártabbá válás, úgy az esélyegyenlőség/egyenlőtlenség is több szinten jelenik meg, amit azért fontos hangsúlyozni, mert – a *sokdimenziós társadalmi térben – egymást erősítő/kioltó folyamatok és hatások jelennek meg, és lehet ugyan törekedni ezek összehatásának a mérésére, azonban ennek komoly korlátai vannak*.

¹⁶ A gyakorlat azt mutatta, hogy a sémák relevánsabbá tételére már eddig is többféle eljárás született, amelyeknek két nagyobb csoportját lehet megkülönböztetni, az egyik a meglévő sémák módosításával, a másik – többnyire a paradigmaváltás igényével – az új típusú modellek kialakítását célozta meg.

¹⁷ Eme alapvetésen érdemben az sem módosít sokat, hogy a globalizáció előrehaladtával – a társadalmi tagolódást illetően is – felerősödtek bizonyos konvergenciára utaló jelek. Ezt is figyelembe véve azonban Európában számottevő az „útfüggőség” hatásainak újratermelődése, és itt konkrétan a kelet-közép-európai térségnek, benne hazánknak az európai centrumtól való észrevehetően eltérő fejlődési útjára gondolunk. A viszonyrendszer a tagolódási sémák „nyelvére” lefordítva azt lehet mondani, hogy a nemzetközi összehasonlítási célból kialakított sémák érhetően nem tudják kellően leképezni az eltérő térségekre, így hazánkra jellemző társadalomszerkezetet. (És ez természetes, hiszen ezeknek nem ez a céljuk.) Ebből az is következik, hogy továbbra is szükség van a nemzeti sajátosságokat is tükröző sémák alkalmazására.

A fentiekben kritikailag értékelt mobilitáskutatások egyértelműen arra hívták fel a figyelmet, hogy a mérési módszerek különbözősége¹⁸ komoly következményekkel járhat, és itt most a társadalom zártabbá válásával kapcsolatos, egymástól eltérő trendek kimutatására gondolunk. Hipotézisünk szerint *a kusza kép döntően az elméleti, módszertani és empirikus eszközök elégtelenségével magyarázható*, amelyek nem képesek releváns képet adni a valóságos folyamatokról. Nézetünk szerint e körülménynek is jelentős szerepe van a „*társadalmi látásvizonyok romlásában*” (Angelusz 2004). Különösen igaz ez a helyzet a nemzetközi összehasonlítások esetében, amelyek eltekintenek az egyes európai térségek sajátos kulturális arculatának, valamint a – máig ható – társadalomtörténeti utak eltérő alakulásának figyelembevételétől.

Mindezek kapcsán érdemesnek véljük idézni Andorka Rudolf közel félévszázaddal ezelőtti alapvetését: *„Az eddigi mobilitás kutatások azt a meggyőződést erősítették meg bennünk, hogy a társadalmi mobilitás megértéséhez elengedhetetlenül szükséges annak történeti összehasonlítása, a gazdaságtörténet, a népességtörténet, társadalomtörténet és politika történet folyamataival való összefüggésben való elemzése. Szerintünk a történeti elemzés alaposabb betekintést nyújt a társadalmi mobilitási folyamatokat meghatározó mechanizmusokba, mint a nemzetközi szakirodalomban divatosabb nemzetközi összehasonlítás”* (Andorka–Harcsa–Kulcsár 1975:9–10). Az idézet üzenete kapcsán hangsúlyoznunk kell, hogy itt alapvetően arról van szó, hogy a hazai viszonyok részletekbe menő megismeréséhez olyan módszertani megoldások szükségesek, amelyek releváns módon képesek megragadni a hazai sajátosságokat, továbbá mindezt szélesebb társadalomtörténeti perspektívába helyezik el. Ez természetesen nem zárja ki a nemzetközi összehasonlítást, valamint az e célra kialakított módszertan alkalmazását, hiszen ily módon egy „kívülről” kapott tükör által kapunk kiegészítő információt a hazai viszonyokról. Következésképpen *a kétféle megközelítés együttesen adhat kellően árnyalt képet a vizsgált területről.*

A NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI MOBILITÁS RENDSZEREKEN ÁTÍVELŐ TRENDJEI, 1973–2016

E fejezetben részben áttekintjük az utóbbi közel félévszázad főbb mobilitási trendjeit, részben pedig viszonylag részletesebb képet kívánunk felrajzolni a 2016. évi rétegződésvétel alapján a legutóbbi tendenciákról. Mielőtt azonban rátérnénk a mobilitási trendekre, célszerűnek véljük röviden bemutatni a rétegszerkezet hosszú távú alakulását, tekintve hogy ily módon azokhoz bizonyos értelmezési keretet kapunk. Az adatsorok alapján kiderül, hogy – a mobilitási folyamatok eredményeként – bizonyos társadalmi csoportok részaránya, különösen a nők körében megugrott, így például 1963–2016¹⁹ között a vezetőké és értelmiségieké 2%-ról 19%-ra növekedett. Ezzel párhuzamosan az egyéb szellemi foglalkozású nők hányada 23%-ról csupán 27%-ra növekedett, a férfiak körében pedig 12%-ról 14%-ra. A munkásságnál a nők esetében 40%-ról 47%-ra, a férfiak körében 51%-ról 57%-ra történő növekedés figyelhető meg. A nem mezőgazdasági önállók, vállalkozók rétege csupán a rendszerváltást követően vált szélesebb társadalmi réteggé, részarányuk több mint háromszorosára bővült. A mobilitási folyamatok szempontjából az agrárrétegek alkották a legnagyobb kibocsátó bázist, amit jól jelez az a körülmény, hogy részarányuk a vizsgált időszak alatt töredékére esett (32%-ról 5%-ra) (Függelék 1. és 2. táblázat).

¹⁸ Itt nem a különböző módszerek alkalmazásával van a gond, hanem azzal, hogy egy-egy modell matematikai/statisztikai korrektsége önmagában nem garancia arra, hogy a kapott eredmények társadalmilag is relevánsak.

¹⁹ Az összehasonlíthatóság érdekében mindkét időpontra a keresőkre számított adatokat vettük alapul.

A mobilitás globális trendjei

Első lépésben a mobilitás teljes nagyságát mutatjuk be, amelyet a társadalom zártságával/nyitottságával kapcsolatos általános jellegű indikátornak is tekinthetünk, hiszen a társadalmi pozíciót váltók „össztömegének” alakulásáról nyújt képet. Az időbeli visszatekintés alapján kimutatható, hogy 1973–1983 között a nők mobilitása oly mértékben megnövekedett, hogy a 80-as évek elejére meghaladta a férfiakét (a férfiaknál 1973-ban és 1983-ban is 73%-ot tett ki mobilak hányada, a nők körében 69%, illetve 76% volt a megfelelő érték) (1. táblázat). Mindez azzal magyarázható, hogy a foglalkozásszerkezet módosulását eredményező változások a férfiak esetében lelassultak, a nők körében viszont tovább folytatódtak. Ez utóbbi jelenség hátterében döntően a mezőgazdasági önálló, illetve mezőgazdasági munkás apától származó nők tömeges, ipari jellegű munkavállalása húzódott meg. Ezt egyébként az is alátámasztja, hogy a vizsgált időszakban a községekben élő nők körében növekedett a legnagyobb mértékben a mobilitás (Bukodi–Harcsa–Reisz 1994).

Részben a társadalomtörténeti visszatekintés, részben a mobilitás dinamikájának nagy távlatokban való összehasonlítása céljából érdemesnek véljük megemlíteni, hogy 1930-ban a férfiak körében a mobilak aránya 37%, a nőkben 48% volt.²⁰ A 60-as évek elejére a különbségek kiegyenlítődték, miután mindkét nemnél 59%-os értéket lehetett megfigyelni (Andorka 1982). A múlt század első harmadáig visszatekintő adatsorok alapján két fontos következtetést lehet megfogalmazni: 1.) *nemek közötti összehasonlításban a mobilitás mértéke – hosszabb távon – komoly hullámzást mutat*, amelynek okait részletesebben is célszerű lenne megvizsgálni; 2.) a mobilitás ugrásszerű megnövekedése az 50-es évek elejétől a 70-es évek derekáig volt jellemző.

Az 1983–1992 közötti időszakban a férfiak és nők körében egyaránt kismértékben növekedett a nemzedékek közötti mobilitás (férfiaknál 73%-ról 76%-ra, nőknél 76%-ról 78%-ra). Mindezt feltehetően a rendszer-váltással együtt járó strukturális folyamatok első hulláma idézte elő.²¹ A következő, tehát az 1992–2016 közötti időszakra vonatkozó adatok arra utalnak, hogy a férfiak körében lényegében a mobilitás mértékének stabilizálódása, a nők körében viszont annak további növekedése volt a jellemző (78%-ról 81%-ra).²² E trend bizonyára meglepőnek tűnik a struktúra- és mobilitáskutatók számára, hiszen – mint említettük – számos elemzés azt hangsúlyozta, hogy az utóbbi időszakban a magyar társadalom zártabbá vált. *Az általunk kimutatott trend viszont arra enged következtetni, hogy újra kell értelmezni a társadalom zártságával/nyitottságával kapcsolatos – utóbbi időszakban megfogalmazott – paradigmatiszta képzeteket.* Ennek első lépéseként viszonylagos pontossággal kell rámutatni, hogy mely társadalmi jelenségek esetében figyelhető meg a zártabbá válás, amelyet kellően releváns empirikus adatokkal is alá kell támasztani.

²⁰ A nőknek – az ebben az időszakban – a férfiakét jelentősen meghaladó mobilitása némi magyarázatra szorul. A társadalmi rétegződésre vonatkozó adatsorok ugyanis azt mutatják, hogy a múlt század elejétől a 30-as, 40-es évekig a nők körében sokkal nagyobb ütemben gyarapodtak a szellemi foglalkozásúak és a különböző munkásrétegekhez tartozók, mint a férfiakban. Míg a századelőn a szellemi foglalkozásúak csoportjában még a férfiak körében lehetett magasabb részarányt megfigyelni, a 20-as és 30-as években a nők fokozatosan felzárkóztak a férfiak mellé, majd a 40-es évek elején már a nők körében mutatkozott némiképp magasabb érték. A munkás és egyéb segédszemélyzethez tartozók arányát illetően pedig 1900-ban a férfiak körében 12%-ot, a nőknél 5%-ot lehetett megfigyelni, 1930-ban pedig 22%-ot, illetve 16%-ot. 1949-ben már megközelítőleg hasonló arányok a jellemzőek, ami azonban némiképp csalóka, mert a nők körében az 1949-re kimutatott felfutásban az is közrejátszott, hogy a statisztika a munkásság közé sorolta a háztartási alkalmazottakat, akik a nők körében számottevő csoportot alkottak, ráadásul társadalmi arculatuk is jelentősen különbözött a munkásságétól.

²¹ Sajnos nagymintás adatgyűjtés hiányában nincs arra vonatkozó információnk, hogy a 90-es évek további időszakában milyen mérvű és irányú folyamatok zajlottak le.

²² Miután a viszonylag nagyszámú ismeretlen foglalkozású apát is szerepeltettük a mintában, ez azzal járt együtt, hogy „mesterségesen” megnöveltük az immobilak hányadát. Következésképpen, az általunk kiszámított teljes mobilitás némileg alulbecsli a valóságosat. Megemlítjük, hogy a korábbi mobilitásvizsgálatok során a szülők iskolai végzettségére és foglalkozására vonatkozóan sokkal alacsonyabb volt az ismeretlenek aránya, mint 2016-ban.

A 2016-ra vonatkozó mobilitási ráta alapján egyik *hipotézisünk az, hogy feltehetően inkább néhány, egymáshoz viszonylag szorosan kapcsolódó társadalmi dimenzióra vonatkozóan lehet zártabbá válásról beszélni, általánosságban viszont nem.* Másik hipotézisünk szerint az sem zárható ki, hogy a *nagyobb mobilitási rátát produkáló időszakban nem feltétlenül csökkennek az egyenlőtlenségek, sőt az is előfordulhat, hogy bizonyos területeken inkább növekszenek.*

Korcsoportos trendek

Azt is meg kell említenünk, hogy a *globális tendenciák mögött számottevő korcsoportok közötti különbségek húzódnak meg.* 1973 és 1992 között általános vonás volt, hogy – a 60 éven felülieket leszámítva – a *mindenkori fiatalabb (30 év alatti) generációkban többnyire alacsonyabb volt a mobil személyek aránya, mint a többi korcsoportban* (3. táblázat). Ha azonban kohorsz módszerrel hosszabb távon követjük nyomon az egyes korosztályok további mobilitási útját, akkor kimutatható, hogy a mindenkori fiatalabb korosztályok mobilitása a későbbiekben növekszik, és „behozzák” az életkori adottságokkal összefüggő hátrányukat. Így például az 1973-ban 20–29 éves férfiak mobilitási rátája még csak 72%-ot tett ki, húsz évvel később, – mikor már 40–49 évesek voltak – ugyanezen nemzedékben a megfelelő érték 78% volt. Ugyanígy az akkori 30–39 éves korosztályban is hasonló tendenciát lehet megfigyelni.

Az életút során bekövetkezett mobilitás a továbbiakban is jellemző, hiszen ha nyomon követjük az 1992-ben 20–29 éves férfiak 2016-ban jellemző mobilitását, akkor láthatjuk, hogy az indikátor értéke 69%-ról 75%-ra növekedett. Mindez alapvetően azzal magyarázható, hogy *az érintett korosztályoknak időközben növekedett a nemzedéken belüli mobilitása, amely egyúttal megemelte a nemzedékek között megfigyelhető ráta értékét is.*

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a trendet, amelyet alapvetően a 2016. évi adatok jeleznek, nevezetesen a 20–29 évesek körében megfigyelt érték alig marad el a 30–39, illetve a 40–49 évesekétől, ami alapvetően azzal magyarázható, hogy körükben – a korábbi időszakhoz viszonyítva – számottevő mértékben növekedett a mobilitási ráta (1. táblázat). Ez azonban nem jelenti azt, hogy a helyzetük is kedvezőbbé vált volna, mert az is lehetséges, hogy körükben a lefelé irányuló mobilitás lendült meg.

Összegezve, hosszú távon – tehát 50–100 éves távlatban – kiugrónak lehet minősíteni a múlt század 50-es éveitől a 70-es évek elejéig jellemző igen magas mobilitási dinamikát. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy – a „kiugrások” előtt és után – voltak „csendesebb” időszakok is, ami szükségszerű velejárója a hullámszerű társadalmi fejlődésnek. Egyébként, ha nem lennének ezek a „csendesebb” időszakok, akkor az esetlegesen permanensen jelenlevő, *nagyhatású strukturális változások olyan mérvű „pörgésbe” sodornák a társadalmat, amely társadalomlélektani szempontból kiszámíthatatlan állapotot vagy nehezen feldolgozható helyzetet idézhetne elő.* Kétségtelen, hogy a társadalmi mozgások lelassulása is számos hátránnyal járhat együtt, ám a korábbi tapasztalatok szerint komoly hátrányok jelentkeztek azokban az időszakokban is (50-es 60-as évek), amikor az erőltetett ütemű strukturális átalakulás/átalakítás volt a jellemző.

1. táblázat.

A nemzedékek közötti mobilak aránya a keresőkön belül, nemek és korcsoportok szerint, 1973–2016, %

A megkérdezettek korcsoportja	Férfi				Nő			
	1973	1983	1992	2016	1973	1983	1992	2016
korcsoportok szerint (%)								
20–29 éves	72	68	69	74	76	77	74	83
30–39 éves	78	74	73	75	76	78	80	80
40–49 éves	78	78	78	76	71	79	82	81
50–59 éves	77	79	81	79	65	78	81	84
60+ éves	65	71	76	80	60	67	75	86
összesen	73	73	76	75	69	76	78	81

Forrás: az 1973–1992. közötti adatokra vonatkozóan Bukodi–Harcsa–Reisz 1994, 2016-ra saját számítás alapján.

MOBILITÁSI TRENDEK A KÜLÖNBÖZŐ TÁRSADALMI RÉTEGEKBE

Bár az utóbbi időszakban a nemzetközi összehasonlítások során többnyire a kilépési mobilitás jellemzői kerültek előtérbe, kutatásunkban – a korábbi hazai tapasztalatok alapján – továbbra is fontosnak tartjuk a belépési mobilitás, azaz a mindenkori társadalmi csoportok származás szerinti összetételének a bemutatását. E mögött az a megfontolás húzódik meg, hogy pusztán a kilépési esélyek ismerete alapján nem kaphatunk teljes képet a társadalomszerkezet formálódásáról. Nem derül ki, hogy a különböző mozgásfolyamatok összhatására – a származás szerinti összetételt illetően időről-időre – milyen „végállapotok” jönnek létre. A belépési mobilitás ugyanis a polarizálódási folyamatok egyik fontos arculatának, a származás szerinti összetétel változásaira hívja fel a figyelmet.

VEZETŐK ÉS ÉRTELMISSÉGIK

Az elemzés kiemelten kezeli a társadalmi zártsággal/nyitottsággal kapcsolatos folyamatok bemutatását, amelynek egyik leginkább frekvenciált területe a felső rétegek, különös tekintettel a vezető és értelmiségi csoportok rekrutálódásának nyomon követésére. A rekrutálódásnak ugyanis fontos eleme a Coleman (1988) által megfogalmazott családi tőke, amelynek felhalmozásában nagyon komoly társadalmi különbségek jelennek meg, ráadásul ezek a nemzedékek közötti átörökítés folyamán továbbgyűrűznek. E folyamat egyik kevésbé ismert indikátoraként a gyermekekre fordított idő nagyságát szokták alapul venni, és az eredmények azt mutatták, hogy a magasan képzett szülők számottevően több időt fordítanak gyermekeikre, mint az alacsonyabb végzettségűek. A magas képzettségűek körében ugyanis *a több időráfordítás úgy értelmeződik, mint a jövőbe való befektetés, amely éppen a nemzedékek közötti átörökítés révén térül meg* (ráadásul ugyanazon időráfordítás esetén is jóval hatékonyabb eredményt tudnak elérni, mint az alacsonyabb végzettségűek) (Guryan–Hurst–Kearney 2008, Harcsa 2014). Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az esélyegyenlőtlenségeket nem pusztán az anyagi-egzisztenciális téren megfigyelhető különbségek termelik újra, hanem ennél „puhább” tényezők is.

Kilépési mobilitás

A vezető és értelmiségi származásúak esetében a hosszú távú idősorok azt jelzik, hogy *a múlt század 70-es éveinek az eleje óta a férfiak körében lényegében stabilak maradtak a származási rétegben való bennmaradási, illetve kilépési esélyek*, 1973-ban 45%, 2016-ban 42% volt a megfelelő érték. Ezzel párhuzamosan *a*

nők körében ezek az arányok jelentősen növekedtek, 28%-ról 44%-ra (2. táblázat). Ez a trend – főleg a férfiakra vonatkozóan – meglepőnek tűnhet a mobilitással foglalkozó kutatóknak, amely nem csupán „szembe megy” a várakozásokkal, hanem a mért érték jóval elmarad az utóbbi időben megfigyeltektől. Így például Huszár Ákos és kutatótársai 2018-ra vonatkozóan a férfiaknál 57%-os, a nőknél 50%-os bennmaradási arányokat mutattak ki (Huszár–Balogh–Győri 2020).

Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy mivel magyarázható a fentiekben jelzett tendencia? Elsősorban azzal, hogy jelentősen megváltozott a felső rétegek összetétele, amelyen belül – a rendszerváltás előtti időszakokkal összehasonlítva – egyre növekedtek a tehetős vállalkozói csoportok. Ez azt jelenti, hogy ily módon a fiatalabb generációhoz tartozó, vezető és értelmiségi származásúak számára az utóbbi évtizedekben újabb mobilitási pálya nyílt. Az adatok is érzékeltetik ezt a folyamatot, hiszen 1973-ban a vezető és értelmiségi származású férfiaknak csupán 1%-a került a nem mezőgazdasági vállalkozó, önálló csoportba, 1992-ben már 6%-a, és 2016-ban 15%-a, akiknek jelentős része már kis- vagy középvállalkozó volt. A nők körében 1973-ban 1%, 1992-ben 2%, 2016-ban 8% volt a megfelelő érték. Mindezek alapján elmondható, hogy *ugyan a vezetők és értelmiségiek csoportja nem vált zártabbá,²³ azonban ha a tágabb értelemben vett – tehát a tehetős vállalkozói csoportokkal kiegészített – felső rétegeket vesszük alapul, akkor már észrevehető változásokat figyelhetünk meg.*

Érdeemes még kiemelni a vezető és értelmiségi származású nők körében megfigyelt tendenciát, mely szerint körükben – 1973–2016 között – 56%-ról 32%-ra csökkent azoknak a hányada, akik az egyéb szellemi foglalkozásúak csoportjába kerültek. Ez is megerősíti azt a korábbi megállapításunkat, hogy korábban – a vezető és értelmiségi pályára való orientálást illetően – ebben a származási rétegben is számottevő hátrányban voltak a nők, amely mára megszűnt.

2. táblázat. A vezető és értelmiségi származásúak kilépési mobilitása, nemek szerint, 1973–2016, %

A megkérdezett társadalmi csoportja	Férfi				Nő			
	1973	1983	1992	2016	1973	1983	1992	2016
Az apa társadalmi csoportja: vezető és értelmiségi (%)								
vezető	5,4	7,6	8,8	8,5	..	2,4	4,8	6,4
értelmiségi	39,6	39,0	36,2	33,0	28,0	34,6	37,0	37,2
egyéb szellemi	26,5	17,0	18,0	20,3	56,0	43,0	37,0	32,1
nem mg-i vállalkozó, önálló	1,0	1,0	6,0	15,0	1,0	1,0	2,0	8,4
szakmunkás	17,0	25,0	17,0	13,5	5,0	8,0	7,0	7,9
betanított, és segédmunkás	6,0	9,0	8,8	7,8	8,0	10,0	8,0	4,2
mg-i fizikai és önálló	3,0	1,0	1,5	2,0	1,0	1,0	1,0	3,4
egyéb és ismeretlen	1,5	1,0	3,7	–	1,0	0,0	3,0	0,4
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Megjegyzés: a visszatekintő adatokat tartalmazó táblázatok esetében előfordul, hogy bizonyos kategóriákat összevontan közlünk, amelynek oka az, hogy az általunk használt korábbi adatközlésekben ez így szerepelt. Ez esetben a betanított, - valamint a segédmunkások kerültek összevonásra. Forrás: az 1973–1992 közötti adatokra vonatkozóan Bukodi–Harcsa–Reisz 1994, 2016-ra vonatkozóan saját számítás alapján.

23 A nők körében ugyan 1973–2016 között 28%-ról 44%-ra nőtt a származási rétegen belül maradó hányada, azonban ez alapvetően azzal magyarázható, hogy az újratermelődést jelző ráta nagyon alacsony szintről indult.

Figyelmet keltőnek tekinthetjük a 2016-ban kimutatott *korcsoportos jellemzőket*, amelyek – az értelmiségi származásúak kilépési arányait tekintve – meglepő stabilitást mutatnak (3. táblázat). Kétségtelen, hogy az egyes korcsoportok között bizonyos hullámzást lehet megfigyelni, azonban mindkét nem esetében jellemző, hogy a 30 év alattiak, illetve a 60–69 évesek mutatói közel esnek egymáshoz. A 30 év alattiak körében megfigyelt magasabb értékek – a későbbiekben várható nemzedéken belüli mobilitás hatására – számottevően csökkenhetnek. *Mindez tehát arra utal, hogy – a kilépési arányokat illetően – többnyire folytatódik az évtizedek óta megfigyelt trend.*

3. táblázat. Az értelmiségi apától származók kilépési mobilitása korcsoportok és nemek szerint, 2016

Korcsoportok	Az értelmiségi csoportból kilépők aránya (%)	
	férfi	nő
29 éves és fiatalabb	59	62
30–39 éves	51	45
40–49 éves	55	48
50–59 éves	55	53
60–69 éves	57	59

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálat, saját számítás.

Belépési mobilitás

Vezetők²⁴

Az adatok a nemek közötti eltérő mozgásirányokra hívják fel a figyelmet, ugyanis a férfiak esetében – 1973–2016 között – 9%-ról 21%-ra növekedett a vezető és értelmiségi származásúak aránya, a nőknél (az alacsony részarány miatt) csupán az 1992–2016 közötti időszakot érdemes figyelembe venni, és erre vonatkozóan 1992-ben 27%-ot, 2016-ban 17%-ot tett ki a vezető és értelmiségi származásúak aránya (4. táblázat). E tendencia alapján *egészében véve nem igazán beszélhetünk a vezetők csoportjának komolyabb mérvű zártabbá válásáról*, főleg olyan körülmények között, amikor négyötödük nem vezető és értelmiségi származású. Tény, hogy a vezetők nagyon heterogén csoportot alkotnak, amelyre – többek között – a korábbi elitvizsgálatok is felhívták a figyelmet. Ezek azt mutatták, hogy a gazdasági elitben masszívan a vezetői származásúak kerültek domináns pozícióba, ezért a kutatók a fluiditás lassulását, illetve bezáródást érzékeltek (Lengyel 2007).

Ezzel párhuzamosan érdekes módon alakult a *nem mezőgazdasági önálló és vállalkozói családból származók* részaránya: 1973-ban mindkét nemnél 13–14%, 2016-ban 6% volt a megfelelő érték. Mindez alapvetően azzal magyarázható, hogy a múlt század 70-es és 80-as éveiben még jelentős rekrutációs bázist alkottak azok, akiknek szülei a korábbi rendszerben önálló iparosok, kereskedők voltak. Idővel azonban ez a bázis egyre fogyott, és a *szakmunkás származásúak* léptek be tömegesen a vezetők csoportjába, amit az arányok is tükröznek, hiszen 1973-ban – a férfiak körében – 14%, 2016-ban 27%, a nőknél 16%, illetve 30% volt a megfelelő érték. Érdemes még megemlíteni a mezőgazdasági fizikai munkás és önálló származásúak részarányának alakulását is, amely a férfiaknál 1973-ban 34%-ot, 2016-ban 11%-ot tett ki, nőknél 20%-ot, illetve 11%-ot. Ez utóbbi esetben is a rekrutációs bázis erőteljes szűkülése húzódik meg a háttérben.

²⁴ A vezetők besorolását – 1992-re vonatkozóan – részletes módszertani leírás mutatja be (Bukodi et al. 1994), és a 2016. évi felvétel esetében is az ennek megfelelő besorolást alkalmaztuk.

4. táblázat. A vezetők és értelmiségiek származás szerinti összetétele (belépési mobilitása), nemek szerint, 1973–2016, %

Az apa társadalmi csoportja	Férfi				Nő			
	1973	1983	1992	2016	1973	1983	1992	2016
a megkérdezett társadalmi csoportja: vezető								
vezető	1,9	4,2	3,3	9,8	10,2	8,1
értelmiségi	6,7	5,5	11,6	11,6	..	11,0	16,9	8,8
egyéb szellemi	11,2	9,3	13,8	9,4	9,9	22,7	8,6	8,1
nem mg-i vállalkozó, önálló	12,6	10,1	10,4	5,6	13,6	7,9	6,5	5,6
szakmunkás	13,8	22,5	21,9	27,4	16,0	20,2	14,8	29,8
betanított, és segédmunkás	8,6	15,3	14,1	13,2	18,5	11,4	15,7	14,2
mg-i fizikai és önálló	34,2	27,6	20,6	10,5	19,8	19,9	17,9	11,2
egyéb és ismeretlen	11,0	5,5	4,3	12,5	22,2	6,9	9,4	14,2
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
a megkérdezett társadalmi csoportja: értelmiségi								
vezető	5,0	5,7	6,1	10,5	5,4	5,5	7,2	8,7
értelmiségi	16,6	17,9	20,8	25,9	17,8	19,2	23,0	21,2
egyéb szellemi	19,0	17,7	17,8	11,4	20,2	18,3	18,4	11,5
nem mg-i vállalkozó, önálló	6,6	7,2	7,6	4,9	7,0	5,0	4,8	4,7
szakmunkás	14,8	19,7	17,1	21,3	17,6	22,3	21,4	25,5
betanított, és segédmunkás	7,4	12,6	12,9	8,8	8,2	14,9	11,0	10,0
mg-i fizikai és önálló	17,1	14,9	11,7	4,9	11,5	11,8	9,8	5,9
egyéb és ismeretlen	6,6	7,2	7,6	12,3	7,0	5,0	4,8	12,5
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: az 1973–1992 közötti adatokra vonatkozóan Bukodi–Harcsa–Reisz 1994, 2016-ra vonatkozóan saját számítás alapján.

A kimutatott trendeket egyfajta társadalomtörténeti paletta „lenyomatának” is tekinthetjük, amely egyszerre tükrözi a különböző rendszerek „káderpolitikáját”, valamint a társadalmi tagolódásban bekövetkezett hullámválások hatását. A múlt század 70-es és 80-as éveiben (és bizonyára az előtte levő két évtizedben is) a vezetők rekrutációjában – elsősorban a férfiak körében – a parasztszármazásúak kiemelkedő szerepet játszottak, ami jelentős részben a tömegarányokból is következett. (A 60-as évekig ugyanis a társadalmi tagolódást az agrárdominancia jellemezte.) Ezt követően a helyükre egyre nagyobb mértékben léptek be a különböző munkásrétegekből származók.

Értelmiségiek

Az értelmiség esetében már számottevően nagyobb az önreprodukciónak mértéke, hiszen – 1973-2016 között – a férfiaknál 22%-ról 36%-ra, a nőknél 23%-ról 30%-ra növekedett a vezető és értelmiségi származásúak hányada (4. táblázat). A 2016. évi adatok alapján megnéztük, hogy korcsoportos bontásban milyen irányú folyamatnak lehetünk a tanúi. Kiderült, hogy ebben a tekintetben is bizonyos mértékig „plafonközeli” helyzet kezd kialakulni, ami azt jelenti, hogy – valamennyi korcsoportban – a férfiaknál 40%, a nőknél 30% körül alakul a vezető és értelmiségi származásúak részaránya, ami egyértelműen arra utal, hogy nem figyelhető meg a zártabbá válás (5. táblázat). Ennek okai további vizsgálatot igényelnek.

A más társadalmi rétegekből való belépést illetően elmondható, hogy minél fiatalabb korcsoportot veszünk alapul, annál nagyobb mérvű a nem mezőgazdasági vállalkozó, valamint a szakmunkás származásúak belépése. Így például a férfiak körében a nem mezőgazdasági vállalkozó apától származók aránya, a 30 év alatti korcsoportban 9%-ot, a 60–69 éveseknél 2%-ot tett ki, a szakmunkás apától származók esetében 25%, illetve 19% volt a megfelelő érték.

5. táblázat. Vezető és értelmiségi származásúak aránya az értelmiség körében, korcsoportonként és nemenként, 2016 (Belépési mobilitás)

Korcsoportok	Vezető és értelmiségi származásúak aránya (%)	
	férfi	nő
29 éves és fiatalabb	40	29
30–39 éves	45	31
40–49 éves	40	34
50–59 éves	40	27
60–69 éves	34	28

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálat, saját számítás.

MOBILITÁSI TRENDEK MÁS TÁRSADALMI CSOPORTOKBAN

A teljesség igénye nélkül csupán néhány olyan momentumot ragadunk ki, amely további támpontot adhat a társadalmi zártság/nyitottság alakulásának bemutatásához, illetve annak értelmezéséhez.

Egyéb szellemi foglalkozásúak

Korábbi kutatásunk (Harcsa 2020a) jelezte, hogy az egyéb szellemi foglalkozásúak csoportjában – a további kiterjedést illetően – már hosszabb ideje „plafonközele” helyzet alakult ki, ezért felmerül a kérdés, hogy vajon ennek vannak-e jelei a korosztályi rekrutációban. Első lépésben az immobilak arányát néztük meg, amely alapján kiderült, hogy a 30 év alattiak körében észrevehetően növekedett a státusátörökítés mértéke (6. táblázat). Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy esetleg – e korosztály szempontjából – csökkentek a vezetőik és értelmiségiek felé irányuló kilépési esélyek.

Am adataink csak részlegesen erősítik meg ezt a feltételezést, hiszen a nők körében – az egyes korcsoportokban – ugyan viszonylag stabil a vezető és értelmiségi csoportba való kilépés mértéke, a férfiaknál viszont a 30–39 évesek esetében megugrik a kilépési ráta (35%-ra), majd a 30 év alattiaknál visszaesik (19%-ra), ám ez utóbbi érték is némileg magasabb, mint amit a 40 év felettek körében lehet megfigyelni (14%, 15% és 17%) (7. táblázat).

A mozgásirányok alakulása szempontjából fontos, hogy miként alakult a vezető és értelmiségi származásúak aránya (belépése) az egyéb szellemi foglalkozásúak körében. Az e téren megfigyelhető trendek ugyanis képet adhatnak arról is, hogy miként alakul a „társadalmi távolság” a két társadalmi csoport között. Adataink azt mutatják, hogy a 30 év alattiak körében jóval alacsonyabb értékek figyelhetők meg, mint az idősebbek, és különösen a 30–39 évesek körében (8. táblázat). Azt lehet tehát mondani, hogy a legfiatalabb nemzedékben – valamilyen ok miatt – visszaesett a vezető és értelmiségi csoportokból való belépés mértéke.

6. táblázat. Immobilitás aránya az egyéb szellemi foglalkozású apától származók csoportjában, korcsoportok és nemek szerint 2016

Korcsoportok	Egyéb szellemi foglalkozású apától származók aránya (%)	
	férfi	nő
29 éves és fiatalabb	27	47
30–39 éves	26	37
40–49 éves	20	40
50–59 éves	14	37
60–69 éves	20	42

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálat, saját számítás

7. táblázat. Az egyéb szellemi foglalkozású apától származók aránya a vezetők és értelmiségiek csoportjában, korcsoportonként és nemenként, 2016 (Kilépési mobilitás)

Korcsoportok	Az egyéb szellemi foglalkozású apától származók aránya a vezető és értelmiségiek csoportjában (%)	
	férfi	nő
29 éves és fiatalabb	19	13
30–39 éves	35	14
40–49 éves	17	12
50–59 éves	15	11
60–69 éves	14	12

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálat, saját számítás

8. táblázat. Vezető és értelmiségi származásúak aránya az egyéb szellemi foglalkozásúak körében, korcsoportonként és nemenként, 2016 (Belépési mobilitás)

Korcsoportok	Vezető és értelmiségi származásúak aránya (%)	
	férfi	nő
29 éves és fiatalabb	23	23
30–39 éves	34	40
40–49 éves	27	32
50–59 éves	27	28
60–69 éves	25	30

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálat, saját számítás

Tendenciák a munkáscsoportokban

A munkásságon belül első lépésben az alsó csoportokra, tehát a betanított és segédmunkásokra fókuszálunk elsősorban azért, mert esetükben – részben a hosszú idősorok, részben a 2016-ra vonatkozó korcsoportos adatok – fontos információt nyújthat a „ragadós a padló” tézis alátámasztásához vagy elvetéséhez.

Először azt nézzük meg, hogy milyen trendet mutat a két munkáscsoportból származóknak a vezető és értelmiségi csoportok felé való kilépése. A betanított munkás apától származók körében – 1973-ra, 1992-re és 2016-ra vonatkozóan – a férfiak esetében 3%, 7%, illetve 11% a jellemző érték, a nők körében 5%, 5% és 13%.

A segéd munkás származásúaknál pedig a következő arányokat lehetett megfigyelni: férfiak esetében 2%, 5%, 7%, nőknél 2%, 4% és 7% (9. táblázat). Ehhez még azt is érdemes hozzátenni, hogy az egyéb szellemi foglalkozásúak csoportjába való kilépési arányok – kisebb hullámmozgásokkal kísérve – inkább stabil viszonyokat tükröznek. Elmondható tehát, hogy – *a betanított és segéd munkás származásúak esetében – nem beszélhetünk az esélyek romlásáról, sőt a vezető és értelmiségi csoportokba való bejutást illetően inkább számottevő javulást lehet tapasztalni.*

*A „ragadósság” fontos mérőszámának tekinthetjük az immobilak arányát, amely a betanított munkás apától származók esetében – 1973-ra, 1992-re és 2016-ra vonatkozóan – a férfiaknál 22%, 19%, illetve 19%, a nők körében 23%, 27% és 17%. A segéd munkás származásúaknál pedig férfiak esetében 16–18%, nőknél 16–25% között mozogtak az arányok. A segéd munkás származású nőket leszámítva tehát, *nem mondhatjuk azt, hogy növekedtek volna a státusátörökítést jellemző indikátor értékei.**

A 2016-ra vonatkozó *korcsoportos adatok*, mindkét munkáscsoportban arra utalnak, hogy a nők körében – kisebb eltérésektől eltekintve – valamennyi korcsoportban többnyire hasonló értékek a jellemzőek (10. táblázat). A férfiaknál – a státusátörökítés mértékét illetően – csupán annyi eltérés figyelhető meg, hogy a a többi korosztályhoz viszonyítva a 30 év alattiak esetében számottevően magasabb érték a jellemző, amit azonban a későbbiekben a nemzedéken belüli mobilitás bizonyos fokig „korrigálhat”. Ezért ma még nem látható pontosan, hogy – az egyébként is alacsony szintű státusátörökítés – mennyiben változhat. *Mindenesetre megállapítható, hogy – ebben a metszetben – az alsó társadalmi rétegekben való „bennragadás” esélye szinte korosztálytól független és relatíve alacsonynak tekinthető (15–28% között mozog).* Egyébként más kutatások is azt jelezték, hogy a segéd munkások mintegy egyötöde marad apja társadalmi csoportjában (Huszár–Balogh–Győri 2020).

Felvethető, hogy esetleg pontosabb képet kaphatnánk a „padló ragadósságáról”, ha például a segéd munkás származásúak esetében az immobilakhoz hozzáadnánk azokat, akik jelenleg betanított munkások, tekintve hogy ezt a típusú mozgást csak részlegesen²⁵ lehet felfelé irányuló mobilitásnak minősíteni. *A nőknél ebben az esetben sem látható a „ragadósság” fokozódása, a férfiaknál viszont a 30 év alattiak körében kiugró értéket figyelhetünk meg, amelyet a nemzedéken belüli mobilitás csak kismértékben tud majd módosítani (11. táblázat).*

Tovább gazdagíthatjuk a képet, ha a folyamatokat *a belépési mobilitás oldaláról* vesszük szemügyre, nevezetesen, ha azt vizsgáljuk meg, *hogyan mekkora a jelenlegi segéd munkásokon belül a betanított és segéd munkás apától származók aránya.* Fontos szempontként említjük, hogy a visszatekintő idősorok alapján nyomon követhetjük az „induló” kohorszok mobilitási útjának további alakulását is. A kimutatott trend meglepőnek tűnhet, miután – a 30 éven aluli segéd munkás férfiak körében – 1983-ban 46%-ot, 1992-ben 32%-ot, és 2016-ban 15%-ot mutatott azok hányada, akiknek az apja betanított vagy segéd munkás volt (12. táblázat). A kohorszmegközelítés alapján pedig kimutatható, hogy az 1983-ban 30 év alattiak 1992-ben 30–39 évesek voltak, és ekkorra 42%-ra módosult az induló érték, majd 2016-ban, amikor már az 50 év feletti körébe kerültek, akkor már csupán 30% körüli. Tanulásgként fogalmazhatjuk meg, hogy nem elég csupán a kilépési mobilitás szempontjából értékelni a zártságra/nyitottságra vonatkozó folyamatokat, hanem – a teljesebb kép érdekében – szükséges a belépés oldaláról is szemügyre venni azokat.

Fontos kérdés lehet, hogy vajon jelenleg – a különböző korosztályokat összehasonlítva – *kimutathatók-e tendenciózus eltérések az alsó rétegekből a szellemi foglalkozású csoportokba való beáramlást illetően.* Az erre vonatkozó adatok korcsoportonkénti bontásban meglehetősen hullámmozgást mutatnak, ám elmondható, hogy *a betanított munkás apától származók esetében egyik nemnél sem figyelhetünk meg tendenciózus mozgásirányt.*

²⁵ Ez alatt azt értjük, hogy csak a konkrét esetek ismeretében lehet eldönteni, hogy a segéd munkás származásúaknak a betanított munkás csoportba való belépése ténylegesen is felfelé irányuló mobilitást jelent-e.

A segéd munkás származásúak esetében viszont látható, hogy a 30 év alatti fiatalok csoportjában a szellemi foglalkozásúak felé irányuló belépési arányok számottevően elmaradnak a többi korcsoportra jellemzőtől, amely – a későbbiekben – a nemzedéken belüli mobilitás révén ugyan kedvezőbbé válhat, ám bizonytalan, hogy e tekintetben felzárkózhatnak-e az idősebb generációkhoz (13. táblázat).

9. táblázat. A betanított és segéd munkás származásúak kilépési mobilitása nemek szerint, 1973–2016

A megkérdezett társadalmi csoportja	Férfi				Nő			
	1973	1983	1992	2016	1973	1983	1992	2016
az apa társadalmi csoportja: betanított munkás								
vezető és értelmiségi	3,4	6,4	7,3	10,9	5,2	5,0	5,0	12,8
egyéb szellemi	14,6	11,3	10,4	13,1	41,4	30,3	27,9	30,6
nem mg-i vállalkozó, önálló	0,8	2,1	4,7	5,9	1,0	1,2	2,8	4,0
szakmunkás	42,9	47,5	44,9	35,3	15,3	13,3	14,6	15,9
betanított munkás	21,5	19,8	18,5	19,1	22,6	29,2	26,8	17,4
segéd munkás	10,4	7,4	6,7	9,4	8,3	14,4	16,0	15,9
mg-i fizikai és önálló	5,3	5,5	6,0	6,4	4,6	6,7	5,2	3,4
egyéb és ismeretlen	1,1	-	1,5	-	1,6	-	1,7	-
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
az apa társadalmi csoportja: segéd munkás								
vezető és értelmiségi	2,2	6,0	5,2	7,1	1,8	4,0	3,7	7,4
egyéb szellemi	10,7	11,1	8,5	9,8	22,4	27,1	23,5	22,6
nem mg-i vállalkozó, önálló	1,9	3,1	5,7	4,9	1,1	1,1	2,9	2,7
szakmunkás	39,4	41,8	38,1	34,6	10,7	14,2	14,6	15,9
betanított, munkás	20,4	16,6	18,0	16,9	33,7	31,9	27,4	19,6
segéd munkás	17,6	15,9	15,1	17,7	16,3	16,0	19,5	25,3
mg-i fizikai és önálló	6,7	5,4	7,2	9,0	13,0	5,5	5,4	5,6
egyéb és ismeretlen	1,1	0,1	2,2	-	1,0	0,2	3,0	-
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

10. táblázat. Az immobilis aránya a betanított, valamint segéd munkás apától származók körében korcsoportok és nemek szerint, 2016, %

A megkérdezett korcsoportja	Az apa társadalmi csoportja			
	betanított munkás		segéd munkás	
	férfi	nő	férfi	nő
	az immobilis aránya			
29 éves és fiatalabb	28,1	16,2	28,3	24,0
30–39	18,1	17,6	18,2	21,1
40–49	16,5	17,8	15,2	22,1
50–59	19,2	16,9	17,9	27,5
60–69	18,7	18,5	15,9	26,9

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

11. táblázat. A segéd munkás apától származók aránya a jelenleg betanított és segéd munkások körében korcsoportok és nemek szerint, 2016 (Kilépési mobilitás)

A megkérdezett korcsoportja	A segéd munkás apától származók aránya (%)	
	férfi	nő
A megkérdezett jelenlegi társadalmi csoportja: betanított munkás, segéd munkás		
29 éves és fiatalabb	48	44
30–39 éves	35	40
40–49 éves	33	39
50–59 éves	36	47
60–69 éves	31	48

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

12. táblázat. A segéd munkás férfiakon belül a betanított és segéd munkás apától származók aránya korcsoportok és nemek szerint, 1983, 1992, 2016 (Belépési mobilitás)

A megkérdezett korcsoportja	Az apa társadalmi csoportja: betanított, - és segéd munkás		
	1983	1992	2016
A megkérdezett jelenlegi társadalmi csoportja: segéd munkás			
29 éves és fiatalabb	46	32	15
30–39 éves	32	42	22
40–49 éves	23	30	24
50–59 éves	19	19	30
60–69 éves	19	23	29

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

13. táblázat. A betanított, valamint segéd munkás apától származók aránya a szellemi foglalkozásúak körében korcsoportok és nemek szerint, 2016 (Kilépési mobilitás), %

A megkérdezett korcsoportja	Az apa társadalmi csoportja			
	betanított munkás		segéd munkás	
	férfi	nő	férfi	nő
	a megkérdezettek körében a szellemi foglalkozásúak aránya			
29 éves és fiatalabb	20,8	40,9	10,7	22,6
30–39	26,8	45,8	20,9	32,8
40–49	23,2	42,3	12,9	36,0
50–59	16,9	41,9	14,8	30,3
60–69	24,8	42,4	19,0	30,1

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

Szakmunkások

A 2016-ra vonatkozó adatok alapján elmondható, hogy a szakmunkások körében a férfiak esetében az immobilak aránya korcsoportonként stabilitást mutat (40% körüli), a nőknél viszont – főleg a 30 év alattiak esetében – számottevően magasabb értéket lehet megfigyelni (29%), mint a 40 év felettiéknél (15–21%). Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy a szakmunkás származású nők körében meglehetősen alacsony szintű a státusátörökítés, és messze elmarad a férfiak körében tapasztalhatótól (14. táblázat).

A szakmunkás apától származók esetében is megnéztük, hogy korcsoportonként miként alakult a szellemi foglalkozásúak csoportjai felé irányuló kilépési mobilitás. A férfiak körében némiképp hullámzóak a korcsoportok szerinti arányok (23–33% közöttiek), ám nem figyelhetünk meg tendenciózus irányt, a nőknél – a 30 év alattiakat kivéve – stabil értékek a jellemzőek (51–54%), de a legfiatalabbak sem maradnak le tőlük túlzott mértékben (47%), amit – a későbbiekben – a nemzedéken belüli mobilitás révén még „ledolgozhatnak” (15. táblázat).

Látható továbbá, hogy a nők körében rendre mintegy kétszer annyian kerülnek szellemi pályákra, mint a férfiak, ezzel párhuzamosan a férfiak sokkal nagyobb hányadban „öröklik” apjuk státusát. Összességében tehát a társadalmi státusok újratermelődésében nem tapasztalhatunk jelentősebb változásokat, sőt a nemek közötti különbségek is megmaradtak.

14. táblázat. Az immobilak aránya a szakmunkás apától származók körében korcsoportok és nemek szerint, 2016

A megkérdezett korcsoportja	Szakmunkás apától származók aránya (%)	
	férfi	nő
29 éves és fiatalabb	41	29
30–39 éves	39	21
40–49 éves	40	17
50–59 éves	38	15
60–69 éves	44	15

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

15. táblázat. A szakmunkás apától származók aránya a szellemi foglalkozású csoportokban korcsoportok és nemek szerint, 2016

A megkérdezett korcsoportja	Szakmunkás apától származók aránya (%)	
	férfi	nő
29 éves és fiatalabb	26	47
30–39 éves	31	54
40–49 éves	26	53
50–59 éves	23	51
60–69 éves	28	52

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

A nem mezőgazdasági vállalkozók rekrutációja

Miután a rendszerváltás előtt a nem mezőgazdasági önálló, vállalkozók igen vékony réteget képviseltek, ezért esetükben a státusátörökítés érthetően csak kevésbé jelenhetett meg, emiatt esetükben sokkal érdekesebb a *belépési mobilitásra* fókuszálni. A 2016-ra vonatkozó adatok alapján kiderül, hogy a nem mezőgazdasági vállalkozók több mint egyötöde vezető és értelmiségi, kevesebb mint egyharmada szakmunkás apától származik.²⁶ Ha az összes szellemi foglalkozású apától származókat vesszük alapul, akkor ezek részaránya már meghaladja a szakmunkásság köréből származókét (16. táblázat). Csupán összehasonlításként említjük, hogy a vezető és értelmiségi származásúak hányadát tekintve, a nem mezőgazdasági vállalkozók körében megfigyelt értékek hasonlóak a vezetők csoportjában jellemzőkhöz.

Miért fontos ezt hangsúlyozni? Elsősorban azért, mert az itt kimutatott trendek számottevő magyarázatot adnak arra vonatkozóan, hogy a rendszerváltást követően miért nem vált erőteljesebbé a vezetők és értelmiségiek körében a státusátörökítés folyamata. Ha ugyanis a vállalkozói rétegek nem gyarapodtak volna a megtapasztalt mértékben, tehát nem „fölozik le” a vezető és értelmiségi származásúak igen jelentős részét, akkor az érintettek nagyobb része maradt volna a származási rétegében. *Azt lehet tehát mondani, hogy a vállalkozói rétegek dinamikus gyarapodása nélkül elkerülhetetlenül fellépett volna a zártabbá válás.* Ez is jó példa arra, hogy – a különböző strukturális „örökségek” miatt – csak jelentős korlátok között lehet összehasonlítani a nyugat-európai centrum-, illetve a kelet-közép-európai térségre jellemző mobilitási trendeket.

16. táblázat. A nem mezőgazdasági vállalkozók összetétele az apa társadalmi csoportja és nemek szerint, 2016 (belépési mobilitás) %

Az apa társadalmi csoportja	A megkérdezett társadalmi csoportja: nem mezőgazdasági vállalkozó	
	férfi	nő
vezető	7,5	6,7
értelmiségi	14,0	14,6
egyéb szellemi	7,9	7,9
önálló iparos, kereskedő	7,5	6,1
szakmunkás	29,0	29,3
betanított munkás	6,8	9,8
segédmunkás	4,7	4,9
mezőgazdasági munkás	5,4	5,5
mezőgazdasági önálló	1,4	1,8
egyéb, ismeretlen	15,8	13,4
összesen	100,0	100,0

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

²⁶ Más kutatások is hasonló tendenciát mutattak ki (Czakó et al. 1995).

A MEGKÉRDEZETTEK ISKOLAI VÉGZETTSÉGGEL KOMBINÁLT TÁRSADALMI CSOPORTJA ÉS AZ APA TÁRSADALMI CSOPORTJA

Fontosnak véltük azt is megnézni, hogy milyen különbségek mutathatók ki a nemzedékek közötti mobilitásban abban az esetben, ha a megkérdezettek vonatkozóan az iskolai végzettséggel kombinált társadalmi csoportokat vesszük alapul.

Kilépési mobilitás

A kilépési esélyekben megfigyelhető különbségeket részben a vezető és értelmiségi származásúak esetében lehet kellőképpen illusztrálni, amely alapján elmondható, hogy iskolai végzettségtől függően igen nagyok az eltérések az egyes nagycsoportokon belül. Miután a megkérdezettek szempontjából viszonylag sok kategóriával dolgoztunk, ezért számszerűen meglehetősen alacsony értékek a jellemzőek.²⁷ Így például, – páronkénti összehasonlításban – a vezető apától származó férfiak esetében a felső- és középszintű diplomás vezetők csoportjában 4%-os, a diploma nélküliekben 0,5%-os részarányt lehet megfigyelni, a legalább érettségizett szakmunkásoknál 11%, az érettségi nélkülieknél 5% a megfelelő érték (17. táblázat). A többi társadalmi csoport esetében is – mindkét nemnél – hasonló tartományban helyezkednek el a kilépési esélyek, kivételt képeznek az egyéb szellemi foglalkozásúak, ahol fordított irányú összefüggést lehet tapasztalni. A diploma nélküliek körében ugyanis – mindkét nemnél – számottevően magasabb a vezető és értelmiségi apától származók hányada, mint a diplomásoknál, ami nagyon érdekes jelenségre utal, ezért további vizsgálatot igényel.

17. táblázat. A vezető és értelmiségi apától származók aránya a megkérdezettek iskolai végzettséggel kombinált társadalmi csoportjaiban nemek szerint, 2016. Kilépési mobilitás, %

A megkérdezett iskolai végzettséggel kombinált társadalmi csoportja	Férfi		Nő	
	az apa társadalmi csoportja			
	vezető	értelmiségi	vezető	értelmiségi
felső- és középvezető diplomával	4,3	3,4	2,1	1,9
felső- és középvezető diploma nélkül	0,5	0,8	0,8	0,0
alsószintű vezető diplomával	3,5	2,1	2,5	2,8
alsószintű vezető diploma nélkül	1,2	0,7	1,7	0,5
értelmiségi	25,0	39,3	33,4	44,1
egyéb szellemi diplomával	7,8	7,5	11,8	15,4
egyéb szellemi diploma nélkül	12,3	12,0	20,6	13,5
nem mg-i vállalkozó alkalmazottal, diplomával	3,3	6,1	1,9	3,5
nem mg-i vállalkozó alkalmazottal, diploma nélkül	4,6	1,9	1,6	0,9
nem mg-i vállalkozó alkalmazott nélkül, diplomával	4,3	7,0	3,2	5,6
nem mg-i vállalkozó alkalmazott nélkül, diploma nélkül	3,1	3,4	2,4	2,7
szakmunkás legalább érettségivel	11,4	7,3	7,0	4,5
szakmunkás érettségi nélkül	5,9	2,3	2,4	0,9
egyéb	12,8	6,2	8,6	3,7
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

²⁷ Az iskolai végzettséggel kombinált sémaváltozat esetében a társadalmi csoportok száma megduplázódott.

A másik póluson, tehát a betanított és segédmunkás, valamint mezőgazdasági fizikai munkás apától származók körében ugyancsak jellegzetes esélykülönbségek jelennek meg azzal az eltéréssel, hogy ez esetben számottevő különbségek is megfigyelhetők nemek szerint. A különbségeket azonban csak a szakmunkások csoportjában lehet kimutatni, amelyek arra utalnak, hogy csak a férfiak esetében lehet szoros összefüggést megfigyelni a származás és a jelenlegi társadalmi státusz között. Így például a férfiaknál a legalább érettségivel rendelkezők körében a betanított munkás apától származók hányada 11%, az ennél alacsonyabb végzettségűeknél 25%, a segédmunkás származásúak csoportjában 8%, illetve 25% a megfelelő érték. A nők körében a betanított munkás apától származóknál iskolai végzettségtől függetlenül 8%, a segédmunkás apától származóknál pedig 6%, illetve 9% a jellemző érték (18. táblázat).

Más a helyzet a betanított és a segédmunkások csoportjában, ahol mindkét nem esetében azonos irányú összefüggést lehet megfigyelni, nevezetesen az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők csoportjaiban sokkal magasabb részarányt képviselnek az alsó társadalmi csoportokból származók, mint a magasabb végzettségűek körében.

18. táblázat. A munkáscsoportokon belül a betanított és segédmunkás, valamint mezőgazdasági fizikai munkás apától származók aránya nemek szerint, 2016. Kilépési mobilitás, %

A megkérdezett iskolai végzettséggel kombinált társadalmi csoportja	férfi			nő		
	az apa társadalmi csoportja					
	betanított munkás	segédmunkás	mg-i fizikai munkás	betanított munkás	segédmunkás	mg-i fizikai munkás
szakmunkás legalább érettségivel	11,0	8,2	7,5	7,6	6,4	6,1
szakmunkás érettségi nélkül	24,7	25,2	24,8	8,0	9,3	8,5
betanított munkás legalább érettségivel	4,6	3,5	2,8	4,7	3,1	4,2
betanított munkás érettségi nélkül	14,1	14,8	11,5	11,6	14,4	15,7
segédmunkás legalább érettségivel	1,7	1,7	0,9	2,7	2,6	2,5
segédmunkás érettségi nélkül	6,9	13,5	11,6	9,5	18,1	16,7

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

Belépési mobilitás

Az adatok arra utalnak, hogy az iskolai végzettségtől függően valamennyi társadalmi csoporton belül komoly különbségek vannak a származás szerinti összetétel tekintetében. Különösen a vállalkozók körében figyelhetők meg kiugró eltérések a diplomások, illetve a diplomával nem rendelkezők között: így például, az alkalmazottat tartó diplomás vállalkozók körében az értelmiségi apától származók hányada 30% körüli mindkét nem esetében, míg a diploma nélküliek esetében 5% a megfelelő érték. Az alkalmazott nélküli vállalkozók körében hasonló a helyzet (19. táblázat). Viszont a munkás, illetve a mezőgazdasági fizikai és önálló csoportokból származók részarányát tekintve fordított irányú kapcsolatot lehet megfigyelni.

A különböző munkáscsoportok esetében is meghatározónak bizonyul az iskolai végzettség szintje, így például a férfiaknál a legalább érettségivel rendelkező szakmunkások csoportjában 18%-tesz ki azoknak a hányada, akiknek az apja szellemi foglalkozású volt, az érettséginel alacsonyabb végzettségűek esetében csupán

5%-ot (20. táblázat). A többi munkáscsoportban is többnyire hasonló eltérések a jellemzőek. Érdekes még azt is megemlíteni, hogy a nők körében alacsonyabb a szellemi foglalkozású apától származók részaránya, mint a férfiakéban.

19. táblázat. A szellemi foglalkozásúak, valamint a nem mezőgazdasági vállalkozók körén belül a vezető és értelmiségi apától származók aránya iskolai végzettség és nemek szerint, 2016. Belépési mobilitás, %

A megkérdezett iskolai végzettséggel kombinált társadalmi csoportja	Férfi		Nő	
	az apa társadalmi csoportja			
	vezető	értelmiségi	vezető	értelmiségi
felső- és középvezető diplomával	13,0	17,6	9,2	15,2
felső- és középvezető diploma nélkül	3,6	10,3	-	-
alsósintű vezető diplomával	15,5	15,8	8,7	17,7
alsósintű vezető diploma nélkül	7,1	6,6	7,8	4,0
értelmiségi	10,4	28,0	8,8	21,0
egyéb szellemi diplomával	11,0	18,1	7,0	16,6
egyéb szellemi diploma nélkül	5,0	8,4	4,0	4,8
nem mg-i vállalkozó alkalmazottal, diplomával	9,2	28,8	9,5	30,4
nem mg-i vállalkozó alkalmazottal, diploma nélkül	6,8	4,8	5,2	5,1
nem mg-i vállalkozó alkalmazott nélkül, diplomával	11,2	31,3	9,5	29,9
nem mg-i vállalkozó alkalmazott nélkül, diploma nélkül	3,8	7,1	3,7	7,5

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

20. táblázat. A munkáscsoportokhoz tartozók az apa társadalmi csoportja, valamint nemek szerint, 2016. Belépési mobilitás, %

A megkérdezett iskolai végzettséggel kombinált társadalmi csoportja	Férfi				Nő			
	az apa társadalmi csoportja							
	szellemi foglalkozású	szakmunkás	egyéb	összesen	szellemi foglalkozású	szakmunkás	egyéb	összesen
szakmunkás legalább érettségivel	17,6	44,0	38,4	100,0	14,1	41,7	44,2	100,0
szakmunkás érettségi nélkül	5,3	40,2	54,5	100,0	5,4	38,8	55,8	100,0
betanított munkás legalább érettségivel	13,9	39,9	46,2	100,0	8,2	42,3	49,5	100,0
betanított munkás érettségi nélkül	5,5	31,8	62,7	100,0	5,0	29,5	65,5	100,0
segédmunkás legalább érettségivel	17,1	40,3	42,6	100,0	10,5	36,0	53,5	100,0
segédmunkás érettségi nélkül	4,2	26,1	69,7	100,0	3,7	25,0	71,3	100,0

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

ÖSSZEGÉS, TANULSÁGOK

A továbbiakban néhány pontba sűrítve szeretnénk megfogalmazni a kutatás eddigi tanulságait.

Általános tanulságok

1. *A mobilitási trendek kusza képe.* A kritikailag értékelt mobilitáskutatások feltárták, hogy a mobilitási ráták alakulása nem mutatott összefüggést sem az egyes országok gazdasági fejlettségével, sem a kulturális különbségekkel, ami önmagában is arra enged következtetni, hogy a mobilitás tartalma jelentősen megváltozott az utóbbi évtizedekben (Bukodi–Paskov–Nolan 2017:15). Hipotézisünk szerint *a kusza kép jelentős részben az elméleti módszertani és empirikus eszközök elégtelenségével magyarázható*, amelyek nem képesek releváns képet adni a valóságos folyamatokról. Különösen igaz ez a helyzet a nemzetközi összehasonlítások esetében, amelyek óhatatlanul eltekintenek az egyes európai térségek sajátos kulturális arculatának, valamint a máig ható társadalomtörténeti utak eltérő alakulásának figyelembevételétől. Következésképpen figyelmen kívül marad, hogy a *zártabbá/nyitottabbá válás hullámai térségenként, nemzetekenként természetesen változóak lehetnek, miután a társadalmi fejlődés eltérő fázisaiban vannak.*
2. *Milyen tanulságokat lehet levonni a különböző irányú trendeket bemutató kutatási eredmények kapcsán?* Tanulmányunkban arra próbáltuk felhívni a figyelmet, hogy a társadalmi mobilitás – tartalmát tekintve – egyre inkább elveszti eredeti jelentését,²⁸ ebből adódóan egyre kisebb annak a jelentősége, hogy bizonyos kutatások a mobilitás szintjének a változatlanságát, míg mások annak csökkenését diagnosztizálják. Eme általános jellegű következtetés mellett azonban további fontosabb jellemzőket is ki lehet emelni: többek között azt, hogy *a mobilitás konjunktúrafüggő*, ami azt jelenti, hogy többnyire együtt mozog a társadalmi és gazdasági fejlődéssel/növekedéssel.
3. Kimutatható, hogy az együttmozgás inkább sztochasztikus jellegű, *amibe beleférnek olyan időszakok is, amikor inkább a „látszatomobilitási pályák” a dominánsak*, így érthetően elmarad a tényleges társadalmi felemelkedés érzete. Ez utóbbi fejlődési változat alapvetően a kelet-közép-európai térséghez kötődik, *ezért e körülmény a hosszú távú folyamatok nyomon követésekor megnehezíti többek között a nyugat-európai országokkal való összehasonlítást.*
4. *Különböző mérési eredmények, különböző időtáv, különböző következtetések.* Adatainkat a mértékadóknak tekintett nemzetközi vizsgálatokból származó hazánkra vonatkozó adatokkal hasonlítottuk össze. Kiderült, hogy a hazai vizsgálatunk alapján megfogalmazható következtetések – az eltérő mérési eredmények miatt – komoly mértékben eltérnek a nemzetközi adatok alapján levonhatóktól. A különböző mérési eredmények egy része feltehetően abból fakad, az életkori határok szempontjából a célsokaságok eltérőek voltak.²⁹ Ám talán a fentieknél is nagyobb jelentőséggel bír az a körülmény, hogy a nemzetközi vizsgálatok viszonylag rövidebb időszakokra vonatkoztak, jelen kutatásunk viszont egy több mint négy évtizedet átfogó időszakra. Azt lehet tehát mondani, hogy az idézett nemzetközi vizsgálatok alapján nem igazán lehet kellően megalapozott következtetéseket levonni a hosszú távú trendek alakulására vonatkozóan. A fentiek alapján nem véletlen, hogy a társadalmi mobilitás legalapvetőbb kérdéseiben egymástól eltérő

28 A társadalmi mobilitáshoz – eredeti tartalmát tekintve – alapvetően olyan pozitív értékek kapcsolódtak, mint az esélyegyenlőtlenségek csökkentése és általában az érezhető társadalmi felemelkedés.

29 A talán legátfogóbb, 30 országra kiterjedő, és csupán a férfiakra irányuló nemzetközi kutatásban – az ESS öt hullámának összevonása után – összesen 71836 fő szerepelt, országonként változó elemszámmal, a legalacsonyabbal Olaszországból (891 fő), a legmagasabbal Németországból (4740 fő). A vizsgálat a 2002 és 2010 közötti időszakot fogta át, a célsokaságot a 25–64 év közötti férfiak alkották. A legutóbbi, 2016. évi hazai rétegződésvizsgálat közel 40 ezer főre terjedt ki, amelyben a célsokaságot azok a 15 éven felüli személyek alkották, akik valaha foglalkoztatottak voltak. Egyébként a korábbi hazai vizsgálatok is ugyanilyen célsokasággal dolgoztak.

következtetések fogalmazódtak meg, ezen belül is elsősorban a zártság/nyitottság értelmezésében. A nemzetközi vizsgálat a 2000-es években megfigyelhető tendenciákra alapozva a magyar társadalom zártabbá válását diagnosztizálta, jelen vizsgálatunk pedig arra a megállapításra jutott, hogy az utóbbi évtizedekre alapvetően egy tartós konzerválódási folyamat volt a jellemző,³⁰ amit arra alapozunk, hogy a mobilitás szintje változatlan maradt. A zártabbá válás ugyanis azt feltételezi, hogy a mobilitás nagysága csökken, ám ez eredményink szerint nem következett be. További sajátos vonás, hogy a konzerválódás a „nagyszerkezet” szintjén és csak a férfiak körében következett be, miközben ezzel párhuzamosan az egyes rétegeken belül erőteljes differenciálódás ment végbe, amelyet leginkább a jövedelmi adatok támasztottak alá.

5. *Igény a kis- és nagyminták rendszerének kialakítására.* A jövőbeni továbblépést illetően tanulságként lehet megfogalmazni, hogy a kismintás kutatások mellett célszerű lenne, ha a tudományos közösségek összefogásával időközönként (5–6 évente) egy-egy több tízezres, nagymintás vizsgálat megszervezésére is sor kerülne. Kérdés azonban, hogy a tudományos közösségek képesek-e egy ilyen összefogásra.
6. *Mobilitási trendek tágabb értelmezési keretekben.* Abból indulunk ki, hogy a mobilitási trendek önmagukban nem képesek teljes képet adni a társadalmak zártabbá válásáról, már csak azért sem, mert egyetlen dimenzióra fókuszálnak, miközben a társadalmi tér sokdimenziós. Ezzel kapcsolatosan csupán példaként említjük, hogy a jövedelem szerinti tagolódás bizonyos vonatkozásaiban hosszú távon ugyan hullámzások figyelhetők meg, ám bizonyos komponensek esetében, ezen belül is a jövedelmek koncentrációjában, viszont egyértelmű a zártabbá válás. Következésképpen, *a mobilitási folyamatokban megfigyelhető konzerválódással párhuzamosan, bizonyos dimenziókban jelen vannak a zártabbá válás jelei is.*
7. A társadalmi rétegek olyannyira heterogénekké váltak, hogy a közöttük levő különbségek számos esetben kisebbek, mint a rétegen belüliek. E körülmény a mobilitás tartalmának újragondolására ösztönöz, hiszen *a társadalmi rétegek szintjén mért mobilitás – a polarizálódási és differenciálódási folyamatok eredményeként – elvesztette eredeti jelentését.* Miért? Elsősorban azért, mert a sok évtizeddel ezelőtt elfogadott paradigmát követve, azaz a mobilitásnak a korábban kialakított rétegek szintjén való értelmezése/mérése révén, félrevezető eredményekhez juthatunk, hiszen időközben a hagyományos rétegek sokkal heterogénebbé váltak.

Néhány kiemelten fontos tendencia

A mobilitás vizsgálatok mindig is az alsó, illetve a felső rétegekben megfigyelhető mozgásfolyamatok kerültek leginkább az előtérbe, és e „hagyomány” jegyében ez esetben is erre fókuszálunk.

8. *A vezetők és értelmiségiek csoportjai érdemben nem váltak zártabbá.* A trendek alapján elmondható, hogy ugyan a vezetők és értelmiségiek csoportja nem vált zártabbá,³¹ ha azonban a tágabb értelemben vett – tehát a tehető vállalkozói csoportokkal kiegészített – felső rétegeket vesszük alapul, akkor már észrevehető változásokat figyelhetünk meg. *Ha ugyanis a vállalkozói rétegek nem gyarapodtak volna a megtapasztalt mértékben, tehát nem „fölozik le” a vezető és értelmiségi származásúak igen jelentős részét, akkor az érintettek nagyobb része maradt volna a származási rétegében,* következésképpen elkerülhetetlenül fellépett volna a zártabbá válás. A trendek tehát számottevő magyarázatot adnak arra vonatkozóan is, hogy a rendszerváltást követően, többek között, miért nem vált erőteljesebbé a vezetők és értelmiségiek körében a

30 A nemzedékek közötti mobilitást illetően a férfiak körében a ráta stabilizálódását tapasztaltuk, amely mögött a „nagyszerkezet” konzerválódása húzódik meg. Úgy véljük, hogy e folyamat hatása tovaterjed a mobilitás területére is, ezért a konzerválódásra vonatkozó minősítést kiterjesztettük a mobilitásra is.

31 A nők körében ugyan 1973–2016 között 28%-ról 44%-ra nőtt a származási rétegen belül maradó hányada, azonban ez alapvetően azzal magyarázható, hogy az újratermelődést jelző ráta nagyon alacsony szintről indult.

státusátörökítés folyamata, azaz miért nem következett be a zártabbá válás.

9. *Az alsó rétegek felső rétegekbe való bejutási esélyei érdemben nem változtak.* A trendek alapján elmondható, hogy a betanított és segédmunkás származásúak esetében nem beszélhetünk az esélyek romlásáról, sőt a vezető és értelmiségi csoportokba való bejutást illetően inkább számottevő javulást lehet tapasztalni. Ennek feltételezett okait kutatva meghatározónak tekintjük azokat a strukturális folyamatokat, amelyek eredményeként az alsó rétegek is komoly polarizálódáson mentek keresztül. Következésképpen ezeken belül is kialakultak kedvezőbb helyzetű csoportok,³² amelyek képesek voltak gyermekeiket bejuttatni a felsőfokú képzésbe, és ily módon alapot adni ahhoz, hogy a felső rétegekbe kerüljenek. Ez esetben tehát nem a családi kulturális tőke, hanem az anyagi tőke mozgatta a mobilitási esélyeket.
10. *A nagycsoportokon belüli mobilitási különbségek jellemzői.* Miután a sémafejlesztés révén tagoltabbá tettük az egyes nagycsoportokat, ezért lehetőség nyílt a származási háttérben megnyilvánuló differenciálódás megragadására. Az iskolai végzettséggel kombinált tagolódási séma alapján kimutattuk, hogy *egy-egy rétegen belül a magasabb iskolai végzettségűek származási háttere sokkal kedvezőbb, mint az alacsonyabb végzettségűeké.* Ebben az esetben viszont feltételezhető, hogy a kedvező családi kulturális tőke hatása jelenik meg.
11. *A nemek szerinti trendek jellemzői.* Adataink arra utaltak, hogy a mobilitási trendeket illetően számottevőek a nemek közötti különbségek, amelyek közül azonban itt csupán a vezető és értelmiségi csoportok esetében megfigyelteket emeljük ki. E tekintetben a hosszú távú idősorok azt jelzik, hogy a múlt század 70-es éveinek az eleje óta a férfiak körében lényegében stabil maradt a származási rétegben való benmaradás esélye. A nők körében viszont jelentősen növekedtek a benmaradási arányok.

32 Kimutatható volt az alsó rétegeken belüli jövedelmi polarizálódás, amelynek eredményeként például a segédmunkások felső harmadának a jövedelme (127 ezer Ft) meghaladta az egyéb szellemi foglalkozásúak közbülső harmadának a jövedelmét (118 ezer Ft) (Harcsa 2020b).

FÜGGELÉK

F1. táblázat. A keresők társadalmi összetétele nemek szerint, 1963–1992, %

Társadalmi csoportok	1963		1973		1983		1992	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
vezető	4,1	2,2	1,5	0,5	3,1	0,8	3,5	1,1
értelmiségi			4,5	3,3	7,1	6,6	7,8	7,5
egyéb szellemi	11,7	23,2	13,9	23,9	12,6	29,3	11,7	27,7
nem mg-i vállalkozó, önálló	2,3	1,4	1,9	1,2	2,0	1,3	4,9	3,1
szakmunkás	22,7	7,5	32,6	8,4	38,0	10,5	36,6	13,7
betanított munkás	12,9	19,2	15,7	21,4	15,9	25,1	15,6	22,2
segédmunkás	14,9	13,5	10,5	11,9	8,2	13,3	7,3	14,0
mg-i vállalkozó, önálló	29,3	29,9	-	-	0,6	2,8	1,1	1,3
mezőgazdasági munkás	2,1	3,1	-	-	12,0	9,6	9,0	7,1
egyéb			1,3	1,2	0,4	0,6	2,5	2,5
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1963-ra vonatkozóan Andorka–Harcsa–Kulcsár (1975:38), az 1973–1992 közötti időszakra vonatkozóan Bukodi–Harcsa–Reisz (1994:21, 172–173).

Megjegyzés: az 1963–1992 közötti időszakra vonatkozóan az értelmiségi csoportba csak a diplomások kerültek, 2001–2016 között azonban a besorolás változása miatt a diplomával nem rendelkezők is szerepelnek körükben (2016-ban arányuk 12%-ot tett ki).

F2. táblázat. A foglalkoztatottak társadalmi összetétele nemek szerint, 2001–2016, %

Társadalmi csoportok	2001		2011		2016		2016*	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
vezető	5,2	4,3	6,1	4,1	4,1	3,8	4,8	4,2
értelmiségi	10,7	16,1	13,0	19,3	13,2	19,6	10,7	13,6
egyéb szellemi	13,8	29,6	13,2	27,2	11,8	25,1	13,7	27,0
nem mg-i vállalkozó, önálló	10,6	5,6	7,6	4,5	10,7	7,0	8,5	4,3
szakmunkás	35,1	22,4	33,2	21,2	32,7	19,6	33,3	18,9
betanított munkás	14,4	11,5	13,5	11,9	13,0	11,8	13,7	14,2
segédmunkás	4,7	8,7	6,9	9,0	7,5	9,6	8,8	13,7
mg-i vállalkozó, önálló	2,7	1,0	2,2	1,0	2,2	1,1	1,6	0,6
mezőgazdasági fizikai munkás	2,9	0,8	4,4	1,8	4,7	2,4	5,3	3,4
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A 2001. és 2011. évi adatok esetében: KSH 2015, a 2016-ra vonatkozó adatok a KSH 2016. évi Társadalmirétegződés felvétele alapján, saját számítás.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. – Harcsa I. – Kulcsár R. (1975) *A társadalmi mobilitás történeti tendenciái*. Statisztikai Időszaki Közlemények. Budapest: KSH.
- Andorka R. (1982) *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Angelusz R. (2004) Előszó. In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum. 7–12.
- Bukodi E. – Harcsa I. – Reisz L. (1994) *Társadalmi tagozódás, mobilitás. Az 1992. évi mobilitásvizsgálat alapján*. Budapest: KSH.
- Bukodi E. – Paskov, M. – Nolan, B. (2017) Intergenerational Class Mobility in Europe: A New Account and an Old Story. INET Oxford Working Papers no. 2017-03.
- Coleman, J. S. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94(Supplement), 95–120.
- Czakó Á. – Kuczi T. – Lengyel Gy. – Vajda Á. (1995) A kisvállalkozások néhány jellemzője a kilencvenes évek elején. *Közgazdasági Szemle*, 4, 399–419.
- Eurofound (2017) Social mobility in the EU. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Ganzeboom, H.B.G. – Treiman, D.J. – Ultee, W.C. (1991) Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond. *Annual Review of Sociology*, 17, 277–302. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.17.080191.001425>
- Goldthorpe, J. H. (2007) *On Sociology*. 2. kötet. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Guryan, J. – Hurst, E. – Kearney, M. (2008) Parental Education and Parental Time with Children. *Journal of Economic Perspectives*, 22(3), 23–46.
- Harcsa I. (1974) Társadalmi struktúra és mobilitás az 1949. évi népszámlálás alapján. *Demográfia*, 2, 192–205.
- Harcsa I. (1991) Családok önvédelmi helyzetben. *Közgazdasági Szemle*, 3, 307–319.
- Harcsa I. (2014) A családi kohézió trendjei a gyermekes családokban. A kohézió színe és fonákja. *Szociológiai Szemle*, 24(19), 39–65.
- Harcsa I. (2020a) A társadalmi tagolódás sémájának újragondolása. A tagolódás rendszereken átívelő trendje. Kézirat a Replikának.
- Harcsa I. (2020b) Társadalmi rétegek polarizálódása és differenciálódása, a „nagyszerkezet” konzerválódásával. (Kétélyek az utóbbi két évtized kutatási alapján.) Kézirat.
- Harcsa I. – Kulcsár R. (1986a) *Társadalmi mobilitás és presztízs*. Társadalomstatistikai Közlemények. Budapest: KSH.
- Harcsa I. – Kulcsár R. (1986b) A társadalmi mobilitás főbb jellemzői a 80-as években. *Statisztikai Szemle*, 7–8, 836–851.
- Huszár Á. – Balogh K. – Győri Á. (2020) A társadalmi mobilitás egyenlőtlensége a nők és a férfiak között: közeledés vagy távolodás? Kézirat.
- Huszár Á. (2016) Társadalmi rétegződésről szóló kiegészítő felvétel. In Németh Zs. (szerk.) *A 2016. évi mikrocensus témakörei: Háttér tanulmányok a mikrocensus programjáról és témaköreiből*. Budapest: KSH, 44–59.
- Jackson, M. – Evans, G. (2017) Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post-Socialist Societies of Europe. *Sociological Science*, 4, 54–79.
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH) (2015) 2011. évi népszámlálás 15. A társadalom rétegződése.
- Lengyel Gy. (2007) A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén. Elérhető: <https://www.researchgate.net/publication/297013712> [Letöltve: 2020-06-07].
- OECD (2018) *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility*. Paris: OECD publishing, <https://doi.org/10.1787/9789264301085-en>
- Róbert P. – Bukodi E. (2004) Changes in intergenerational class mobility in Hungary 1973–2000. In Breen, R. (szerk.) *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 287–315.
- Róbert P. (2015) Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika*, 92–93(3–4), 77–93.

UTAZÁS A LAPOS FÖLD KÖZÉPPONTJA FELÉ

Krekó Péter (2021) *Tömegparanoia 2.0*
Összeesküvés-elméletek, álhírek és dezinformáció
Budapest: Athenaeum

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.120>

Egy Krekó Péter könyvéről írt recenzió a Socio.hu-ban nem magától értetődő, de megindokolhatóan tűnik. Sorra véve a lehetséges ellenérveket:

1. A szerző nem szociológusként, hanem pszichológusként tekint magára (31)² – könyve azonban a szociológia és a pszichológia kondomíniumában, a szociálpszichológia területén található. A továbbiakban ki fog azonban derülni, hogy ennél lényegibb szempontok is érdekessé teszik a könyv témáját a szociológia tudománya számára.
2. A szerző „túlságosan népszerűsítő stílusban ír” – de ezt tudatos és nyíltan bevallott módon (7) teszi, miközben a *Tömegparanoia*³ nem tesz engedményeket a „populista” stílusnak: egyértelműen kiderül ugyanis, hogy közérthetően megfogalmazott megállapításai kutatásain, szakpublikációin és a doktori dolgozatán alapulnak. Belőlem⁴ egyébként sem szokott immunreakciókat kiváltani ez a stílus, hisz én is többször próbáltam már egyszerre írni a szakmai és a tágabb olvasóközönségnek. (Ezek után nyilván hiába szögezem le, hogy személyesen sosem találkoztam Krekó Péterrel – a „szakértő” szem számára nyilvánvaló lehet, hogy ugyanazon „összeesküvés” részesei vagyunk...)
3. Egyesek szerint a szerző „valójában politizál” – ilyen vádakkal, különösen annak „enyhített formájával”⁵ szembesülni, sarkítva, de nem túlozva, a társadalomtudományok művelőinek gyakori, egyes országokban/korszakokban/rezsimek alatt tipikus sorsa (Dupcsik 2022). Krekó elegáns ironiával még mondandója alátámasztásaként is fel tudja használni, hogy mint „a dezinformáció kutatója az utóbbi években több esetben is a dezinformáció tárgya lett” (15).

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Károli Gáspár Református Egyetem

2 A külön jelölés nélküli oldalszámok mindig a recenzált műre vonatkoznak.

3 A továbbiakban röviden *Tömegparanoia* cím alatt erre a kötetre utalok, nem az első változatra (Krekó 2018).

4 Az „állásfoglalás” miatt itt és a továbbiakban első személyben fogalmazok, kerülni fogom „a recenzens úgy véli” típusú óvatoskodást.

5 Azaz, amikor valaki úgy fogalmaz, hogy „túl sok a normatív sugallat, kiszólás, politikai relevanciát is hordozó célzás.”

Az alcím megnevezi a könyv témáját: „Összeesküvés-elméletek, álhírek és dezinformáció”. A központi fogalom egyértelműen az összeesküvés-elmélet, azaz egy olyan elképzelés, amely szerint létezik egy, a Mi-csoportunk ellen irányuló titkos szervezkedés, amelynek nagyhatalmú szereplői „a mi kárunkra” akarnak előnyt, hasznot, hatalmat szerezni (22).

Ez *nem mindig* paranoia, hiszen időnként léteznek valódi összeesküvések is (22). Krekó egyik példája – Wesselényi nádor és társai szervezkedése az 1660-as években (30) – egy emléket idézett fel bennem. Tíz-egynéhány éve, tehát nagyjából akkortájt, amikor Krekó „felfedezte” könyvének témáját, egy rendezvényen fellősségre vont egy történelemtanár a „Wesselényi-összeesküvés” kifejezésének használata miatt. Mivel éppen egy (részben általam írt) tankönyvet népszerűsítettünk, óvatosan kitértem a kritika elől – bár, magunk között, mégis, minek lehetne nevezni egy olyan titkos szervezkedést, amelynek tagjai többek között feljárnak Magyarországot vazallus államként a szultánnak, persze, csak ha sikerül kiűzni az országból annak Szent Koronával megkoronázott királyát?⁶

„Ám... az összeesküvés-elméletek legtöbbször nem megalapozottak, és nem is ártalmatlanok” (30) – írnia nélkül: bámulattal tölt el Krekó Péter fogalmazásának visszafogottsága. Az álhírek közül, némi leegyszerűsítéssel, azok érdeklik a szerzőt, amelyek összeesküvés-elméletek építőelemeit alkotják (23). A dezinformáció pedig olyan gyűjtőfogalom, amely nem csak hazugságokat vagy fikciókat tartalmazhat, de időnként visszaélészerűen felhasznál valódi információkat is.

„Akkoriban”, amikor (2008) Krekó foglalkozni kezdett vele, „ez a téma még tudományos ezotériának tűnt. Társadalomtudományi szakirodalma szűkös és könnyedén áttekinthető, rendszerezhető volt, a konteók iránt pedig főképp a politikai szélsőségesek és a hatalomból kiszorult csoportosulások rajongtak” (9). A következő évben publikálta először a *Vudu-történelem* c. könyvét – a Krekó által is hivatkozott (25) – David Aaronovitch, akinek egyik fő tézise: az összeesküvés-elmélet általában kritikai elmélet, tehát a fennálló társadalmi rend támadását jelenti. Majd a brit szerző szinte rácsodálkozik egy kivételre (Aaronovitch 2010:105), amikor *egy hatalmon lévő* gyártott összeesküvés-elméleteket. Az akkoriban Szovjetunióknak nevezett Oroszország diktátora, Sztálin propagandagépezete szerint ugyanis az 1930-as években minden „szabotázs” (= nem a megkövetelt ütemű termelésnövekedés), minden hiba, minden baleset, sőt, minden természeti katasztrófa mögött összeesküvők álltak, akik háttérben pedig a külföldön élő, zsidó származású⁷ Lev Trockij „mozgatta a szálakat.”

Aggasztóan gyors és markáns a változás: a 2020-as évekre az összeesküvés-elméletek „az ezotérikus” szférából a politikai diskurzusok centrumába emelkedtek. A „kivételeből” pedig egy elterjedt típus lett: „A romantizáló értelmezés szerint az összeesküvés-elméletek mindig a 'vesztesek' eszközei a hatalmasokkal szemben. A valóságban azonban az összeesküvés-elméletek távolról sem mindig 'alulról' jönnek. Sokszor 'felülről' gerjesztik őket, és fontos tömegmanipulációs eszközként szolgálhatnak tekintélyelvű, populista vezetők, államok, népszerű celebek és nagyvállalatok kezében. A post-truth [igazságon túli (világ) – DCs]⁸ konjunktúrájának

6 Pálffy 2007:413–414, de utóbbi szöveghelyen az „összeesküvés” kifejezés ettől még idézőjelben szerepelt. Megjegyzésre érdemes, hogy az éppen promózott tankönyv is így fogalmazott: „A Wesselényi-összeesküvésnek is nevezett szervezkedés...” (Dupcsik–Repárszky 2010:318). Társszerzőmmel írtunk Trianonról, vörös- és fehérterrortól, holokausztról, 1956-ról, Horthyról és Kádárról – mégis, kizárólag a fentihez hasonló súlyú kérdésekben kaptunk kritikákat...

7 Ezt az elemet nem kellett kihangsúlyozni – mivel köztudott tény volt, a sztálini propaganda nyílt „zsidózás” nélkül is tudott alapozni az antiszemitizmusra is.

8 2016-ban a *post-truth* lett az év szava, az *Oxford Dictionaries* szerint (19). Használják még a *post-factual*, azaz „tényeken túli” kifejezést is, amelynek német változata – a *postfaktisch* – ugyancsak az év szava lett, ugyancsak 2016-ban. Emlékeztetőül: ebben az évben tartották a Brexit-népszavazást az Egyesült Királyságban, és választották elnökké Donald Trumpot az Egyesült Államokban. „Élj érdekes korban!” – mondja az ősi kínai átok, ami néhány éve egy IKEA-kampányban is megjelent.

egyszerre két fő oka van. Egyrészt a kereslet magas szintje, vagyis a dezinformációban lefestett világ elfogadására irányuló igény. A másik oldalon pedig az egyre erősödő kínálat, vagyis a különféle politikai szereplők, vállalatok vagy éppen államok fokozódó aktivitása az ilyen elméletek terjesztésében” (14–15). A kereslet-kínálat modell frappánsan fel tudja oldani az „alulról/felülről” megkülönböztetés csapdait.

Az összeesküvés-elméletekről szóló összefoglalások (magyarul például Aaronovitch 2010, Hodapp–Von Kannon 2015, Pipes 2007) tipikusan történelmi megközelítést alkalmaznak, s ezért, tipikusan egyszerre roppant szórakoztató, ugyanakkor fárasztó olvasmányok. Egyszerűen túl sok „komolytalan” történetet hoznak fel az ismertebb ügyek mellett (bár már ezek száma sem kevés). Csak egy jellegzetes példa: az amerikai Ku-Klux-Klan hívei között az 1920-as években elterjedt az az álhír, hogy a pápa többmillió dolláros palotát épített Washingtonban; majd, miután kiszorították a fővárosból, éppen Chicagóban bujkált, és Indianába készült, amelyet új Vatikánnak nézett ki. Néhány indianai Klan-hívó farmer puskával járőrözve várta a pápista behatolókat... (Hodapp–Von Kannon 2015:294). Ugyancsak Klan-hívók „jöttek rá,” ugyancsak az 1920-as években, hogy „*az Egyesült Államok törvényhozásának közelében hat katolikus templom... a katolikus egyetemekkel együtt valójában titkos katonai bázisok, ahonnan megszállni tervezik Washingtont, és az elnök helyébe a pápát ültetik*” (Pipes 2007:52).⁹ Utólag és más kontextusból nézve nevetséges történetek – de segítik megérteni, hogy 2020-ban miért kapta Trump négy év kormányzása után minden idők második legtöbb szavazatát az amerikai elnökválasztásokon.

Igaz, Krekó Péter az utolsó néhány évtizedben is számos, a fentiekhez hasonló, egyszerre mulatságos és depresszív konteót talált. Kedvenceim, amikor például az egyiptomi strandokat ért cápatámadások vagy a *heavy metal* mögött mutatták ki... találgassanak, legyenek szívesek, vajon melyik nép titkosszolgálatának összeesküvését (148). S ha már itt tartunk, akkor ez a történet is roppant tanulságos: „*Összeesküvés-elméletekkel foglalkozó egyetemi gyakorlataim egyikén kiosztottam egy feladatot a hallgatók számára: válasszanak ki egy tragédiát, legyen az merénylet, terrorcselekmény vagy akár természeti katasztrófa, és nézzék meg, találnak-e valamelyik internetes keresőmotorban olyan elméletet, amely ezt az eseményt a zsidók tevékenységével magyarázza. [...] Láss csodát: a hallgatók nem találtak a világon olyan kedvezőtlen eseményt, amelyre ne jelentek volna meg a zsidókat hibáztató magyarázatok*” (139). Ma már nehezebb lenne elvégezni ezt a kísérletet, magyarázza a szerző. Miért? Csökkent volna az antiszemita konteók iránti kereslet? Nem, csak a Google „*változtatott a keresőalgoritmusán...*” (139–140).

Krekó Péter megközelítése nem történelmi, de nem is szociológiai¹⁰ – ez azonban inkább megkönnyebbült megjegyzés volt a részemről, mintsem kritikai. Pszichológusként, szociálpszichológusként a szerző az összeesküvés-elméletekben (nálunk is egyre terjedő kifejezéssel: a konteókban¹¹) való – igaz, tipikusan rövidtávú (46) – pszichológiai előnyeit hangsúlyozza:

- mindenekelőtt: a konteóhívó azt hiszi, hogy érti a bonyolult vagy átláthatatlan eseményeket, s e „megértés” a kontroll illúzióját nyújtja számára (51);
- a közös összeesküvés-elméletek fokozzák a csoportkohéziót (46–47), s „megnyugtató” magyarázatot adnak a csoport vezetőinek baklövésére is (48–49). Lásd a Krekó által is többször hivatkozott Hanula Zsolt

⁹ Nehéz nem szatírárt írni: az ugyancsak az 1920-as években az Egyesült Államokba látogató Péter Zdravetz, tehát egy politizáló katolikus egyházi személyiség más típusú összeesküvéseket vizionált: „*Amerikában... A protestáns tulajdonképpen szabadkőműves erő. Ez otthon érzi magát, hisz az Egyesült Államok protestáns alapon állanak. ...gombamódra növeszti az embercsinálta vallást. És eme sokszor nevetséges tákolmányokat nagy pénzzel segíti a protestáns erő*” (Zdravetz 1967:82–83).

¹⁰ Bár ez utóbbihoz az idézett kereslet/kínálat megkülönböztetés jó első lépés lenne.

¹¹ Az angol *conspiracy theory* kifejezés alapján.

cikkét a régi Indexen: az ún. QAnon összeesküvés-elmélet hívei szerint „*Donald Trump leszámol a gonosz háttérhatalommal, és közben kénytelen hülyének tettetni magát* [kiemelés tőlem – DCs] *a nyilvános szereplései alkalmával, hogy zavartalanul tudjon a háttérben dolgozni, mint valami superhős*” (2018a:o.n.).

- Szolgálhat az összeesküvés-elmélet másságcsoportok elleni mozgósítás eszközeként, akár az ellenük folytatott diszkrimináció vagy erőszak „igazolásaként” is (49).
- Sőt, a konteók egyfajta felsőbbségérzetet is kialakíthatnak vagy megerősíthetnek a hívekben: ők azok, akik meggyőződésük szerint látják a valódi összefüggéseket, míg „a birka tömeg” elfogadja azokat a „hazugságokat”, amellyel etetik őket.

Krekó nem győzi hangsúlyozni: a dezinformációban való hit nem pusztán az emberi butaságról szól. Ez részben könnyebbé tenné a feldolgozását – bár napjainkban, amikor olyan hihetetlen számokkal találkozhatunk a konteók elfogadottságáról, paradox módon nehezebbé is. Nyugtalanító módon, az általában a modernitás ellen lázadó összeesküvés-elméletek sajátosan túlhajtott módon testesítik meg a modernitás egyik alapmítosztát, a folytonos megismerésre törekvés mítosztát. „*Michel Barkun találóan a 'dedukció pornográfiáinak' minősítette az összeesküvés-elméleteket. Bármilyen torzak is, céljuk mégiscsak az, hogy megmagyarázzák a világ eseményeit, így az összeesküvés-elméleti gondolkodás bizonyos értelemben tagadhatatlanul intellektuális tevékenység, amely a világ valamilyenfajta megismerésére irányuló igényből ered – még ha sokszor téves következtetésekre vezet is*” (43).

Szkepszissel és kritikai gondolkodással vértessük fel magunkat az összeesküvés-elméletek ellen? Ironikus, de a konteóhívók nagyon szkeptikusak¹² az elfogadott vagy tudományosan igazolt tudással szemben. Illetve, „*akik hisznek ezekben az elméletekben, általában kritikusabb gondolkodásúnak tartják magukat, és nem a legnagyobb blödséget is elfogadó 'birkanyáj' részének. Az összeesküvés-elméletek és álhírek elfogadása mögött felfedezhető ilyen 'kritikai' attitűd: tudatosan a dolgok mögé nézni, megkaparni a triviális felszínt*” (290).¹³

Fent nem véletlenül írtam a „modernitás narratívái” kifejezés (Lyotard 1993 [1979]) helyett a mítoszt: a szerző is ezt a kifejezést használja egy fontos gondolatában: „*Nehéz megvonni a határt a társadalmaink alapját képező és az emberi együttműködést lehetővé tevő mítoszok, illetve a konteók és az álhírek között is. A Homo Sapienst [kiemelés az eredetiben – DCs] többek között az emelte ki az állatvilágból, hogy képes a valóságban nem létező dolgokat kitalálni*” (14) – s a szerző itt Yuval Harari könyvére hivatkozik (2017). Úgy vélem, ez elég nyugtalanító gondolat.

Krekó – Aaronovitchot idézve – az összeesküvés-elmélettel minősítés egyfajta kritériumaként kezeli, hogy az ilyen elképzelések „*szükségtelenül folyamodnak a konspiráció föltevéséhez más, valószínűbb magyarázatok helyett*” (idézi 25). Sajnos, sokszor ez sem elegendő annak eldöntéséhez, melyik összeesküvés-elméletet érdemes legalább komolyan megfontolni. Krekó egyik példája: 1933-as hatalomra jutásakor sok európai hitte, főleg

¹² „*A post-truth korszak egyik nagy paradoxona: a manipuláció ellen éppen az egészséges szkepszis és gyanakvás vértessük fel az újságírókat és az állampolgárokat. Azonban a mindent eluraló, cinizmusba forduló szkepszis ad lehetőséget a közvélemény összeesküvés-elméleteken keresztüli manipulációjára*” (268) is.

¹³ Igaz, ez például nem csak egy remek ötlet, de egyszersmind biztató is: „*A személyes bevonódás fontosságát saját oktatói tapasztalataim is megerősítik: hallgatóimnak akkor sikerült igazán megérteniük az összeesküvés-elméletek abszurditását, amikor véletlenszerűen kiválasztott újságcikkekből saját teóriákat kellett 'gyártaniuk'*” (291). Bár, rögtön relativizálom saját „biztató” minősítésemet: mi van akkor, ha egy tehetséges fiatal egyetemi tanulmányai befejeztével hivatásosként, egy hazugsággyárban gyakorolja, hogyan lehet összeesküvés-elméleteket gyártani?

a politikai skála jobboldalán, hogy Hitler „konszolidálódni” fog a hatalom birtokában.¹⁴ Ha valaki ekkor áll elő azzal, hogy Hitler a zsidóság kiirtását tervezi, és amint lehetősége nyílik rá, bűntársaival együtt sokmillió embert fog megöletni – akkor ez tipikus összeesküvés-elméletnek tűnt volna.

Hogyan döntsük el, hogy melyik összeesküvés-elmélet méltó arra, hogy egyáltalán fontolóra vegyük? Mivel „a szociológusok összeesküvésének” részese vagyok, úgy vélem, hogy érdemes szemügyre venni a szóban forgó konteó ember- és társadalomképét. A fent meghatározott értelemben vett összeesküvés-elmélet ugyanis maga a megtettesült „antipszichológia” és „antiszociológia”.

„Anti-pszichológia” (65), mivel emberképe rendkívül naiv és életidegen: „Egyrészt [...] az összeesküvés-elméletek abból indulnak ki, hogy az összeesküvők szándékai szinte mindig maradéktalanul érvényesülnek, számításaikba és a kivitelezésbe nem csúszik hiba: nem tévednek, és éleslátásukat nem homályosítják el érzelmek. Másrészt az összeesküvés-elméletek az összeesküvők néha komplex, sokszereplős csoportjait tökéletesen egységesnek és racionálisnak érzékelik. [...] Az összeesküvők tehát a homo oeconomicus racionalitásával jellemezhető, hidegvérű, tudatos emberek, akik között, bár egytől egyig a saját érdekeiket képviselik, mégsem jöhet létre érdekkonfliktus. Az összeesküvők által irányított ‘nép’ azonban merőben máshogy működik: manipulálható, impulzív, emocionális és tudatosan szított viszályok által megosztható” (65–66). Egyszerűbben megfogalmazva: „A konteós gondolkodásban mindent a szándékok vezérelnek, és mindenhol faék egyszerűségű, közvetlen ok-okozati kapcsolatok fedezhetők fel” (52). A valódi összeesküvések részesei ugyanakkor rendszeresen irracionálisan viselkednek, nézetkülönbségek alakulnak ki közöttük, gyakori a vita, az árulás, a kiszivárogtatás, az utólagos (tipikusan kozmetikázott) beszámolók, és így tovább.

A konteó másrészt *antiszociológia* – a továbbiakban idézőjel nélkül használom a kifejezést, amelyet Krekó nem betű szerint így használ: „Karl Popper [...], akinek jelenlegi, modern értelmében az ‘összeesküvés-elmélet’ fogalmát is köszönhetjük [...], fő állítása az, hogy létezik a társadalomtudományok valódi céljával ellenkező megközelítés, ‘a társadalom összeesküvés-elmélete’, amelynek lényege, hogy minden társadalmi és történelmi jelenséget valamilyen csoportok vagy emberek szándékos, tervszerű, az érdekeiknek megfelelő összeesküvése idézett elő” (56).

A fenti gondolat jól illusztrálható a *chemtrail*-„elmélettel”. Ezen konteó szerint a magasban repülő gépek nem kondenzcsíkot húznak maguk után, hanem vegyi anyagok felhőjét, amellyel „az embereket” „mérgezik.” Az „elmélet”

- nem számol azzal, hogy kondenzcsíkokat az első magaslati repülések idején, már az 1920-as években észleltek – s azóta vajon hányszor is? Becslések szerint¹⁵ manapság évente mintegy 54,75 millió észlelt repülés történik. Ebből az következik, hogy az utolsó mintegy száz évben, a világ gyakorlatilag valamennyi országában, a legkülönbözőbb társadalmi-politikai rendszerekben *milliárdos nagyságrendben* húzhattak „vegyszercsíkot” maguk után a repülőgépek.

•

¹⁴ Lásd a *The Times* híres karikatúráját 1933. február 4-dikén: az akkor már kancellárrá kinevezett Hitler horogkeresztes lobogóval és „náci elméletek” feliratú karddal a kezében masírozik – de a „Németország” feliratot viselő anyafigura ráláncolja egy hatalmas, „biztonságos konzervatív ellensúlyok” feliratú hatalmas vasgolyót. A kép látható pl. itt: https://external-preview.redd.it/Fe30H-GEHufog3Oh2YHmrbnc8jnMfZX__JnMj5Xy4Xpg.jpg?auto=webp&s=83338d0057446e3fbd697231f27113e5af32c414)

¹⁵ Lásd a *Spire Aviation Landing Page* oldalán: https://insights.spire.com/spire-aviation-landing-page?utm_fee-ditemid=&utm_device=c&utm_term=airline%20flight%20data&utm_source=google&utm_medium=pp-c&utm_campaign=Aviation+Data&hsa_cam=12065039426&hsa_grp=115763976669&hsa_mt=b&h-sa_src=g&hsa_ad=496105325752&hsa_acc=8205556315&hsa_net=adwords&hsa_kw=airline%20flight%20data&hsa_tgt=kwd-358368471746&hsa_ver=3&gclid=EAIaIQobChMIp7e2pLeH-glVoeh3ChooWgSCEAAAYASAAEgIXcPD_BwE

- A vegyszert le kellene gyártani, elszállítani a repülőterekre, a repülőgépekre juttatni (ahol nyilván már eleve betervezték és beépítették a „vegyszerszóró” berendezéseket, hiszen több ezer méter magasan nem célszerű kinyitni egy gép ajtaját, s kilötyinteni egy vödörnyi anyagot.) A „bűnrészesek” száma *százmilliókra tehető* – vajon mivel motiválja és bírja engedelmességre ezt a tömeget az összeesküvők (nyilván több, egymást követő nemzedéke)? Különös tekintettel arra, hogy valószínűleg „az összeesküvők” is a Föld bolygó lakói, tehát saját magukat és szeretteiket is „mérgezik...”
- Zseniálisak lehetnek ezek az összeesküvők, ha képesek egy évszázadon át százmilliókat mozgatni, köztük olyan, elvileg szigorúan ellenőrzött csoportokat is, mint a repülésben dolgozók vagy a katonák... Egyszer-smind dilettáns idioták, ha ilyen képtelen erőfeszítéseket tesznek, de látható érdemi eredmény nélkül.

A logika azonban sokadrendű kérdés: egy 2018-as kutatás szerint Magyarországon a megkérdezettek 22%-a hitt a *chemtrailezésben* (173), 2012-ben pedig az országgyűlésben kérdezte egy képviselő, hogy meddig tűri még a kormány, hogy folyik „a magyarság ellen a hadviselés” (27).

Hasonlóképp, a *laposföld-„elmélet”* sem „csak” csillagászati szempontból abszurdum (képzeld el például, hogy milyen árnyékot vetne a Holdra egy lapos Föld), hanem mert azt vonja maga után: „gömbhívők” milliárdjai hazudnak. Hazudott Zoli bácsi, aki fizikát tanított általánosban, hazudik a GPS, hazudik az unokatestvér, aki Ausztráliában él, és azt állítja, hogy egészen más csillagképeket lát. És hazudok én is, amikor azt állítom, hogy – történetesen szintén 2012-ben – Japánból Szibéria felett hazarepülve láttam a horizont görbületét.

Krekó a „*hatásos és népszerű*” (23) dezinformációra koncentrált, s ezzel indokolja, hogy a „*könyvben éppen ezért csak nagyon érintőlegesen foglalkozunk olyan témákkal, mint például a nagy figyelemnek örvendő laposföld-elmélet*” (23). Hát a kutatások szerint csak az Egyesült Államokban vagy 10 millió ember elhiszi (24). S Magyarországon? Népszerű illusztráció az interneten az egyik kereskedelmi műsorából vett képernyőfotó, amely szerint néhány évvel ezelőtt az emberek 35%-a hitte, hogy lapos a Föld...

Amikor először használtam a szóban forgó képet egy (történetesen szociológiaelmélet) órán, az egyik hallgató megjegyezte: „*biztos meghekkelték [a tévé szavazását]...*” Magyarán, egyszerűen nem akarta elhinni, s ez máris jó kiindulópont volt az első, módszertani észrevételhez: azok 35%-a, akik egy kereskedelmi tévé konkrét műsorának a nézői közül veszik a fáradságot, hogy betelefonáljanak, nem azonos „*az emberek*” 35%-ával.

2018-ban bejárta az internetet a hír: „*a Millennials nemzedék* [az 1980-as években és az 1990-es évek első felében született generáció, tehát akik az ezredfordulón még gyerekek vagy legfeljebb tinédzserek voltak – DCs] *egyharmada szerint a Föld lapos*”. Signe Dean (2018, a beszédes nevű *ScienceAlert*¹⁶ oldalon) bosszankodva rámutat: *nem az egyharmaduk hiszi ezt*. Az eredeti kutatás szerint ugyanis:

- a 18–24 éves amerikaiak 66%-a „*mindig is szilárdan hitt abban, hogy a Föld gömb alakú,*” mire a felületes újságírók (mert képzeld, ilyenek is vannak, legalábbis Amerikában), a maradék egészét besorolták a „*laposföld-hívők*” közé, pedig
- a 18–24 éveseknek csak 4%-a szilárdan, további 5%-a pedig némi szkepszissel hiszi, hogy a Föld lapos (Dean 2018).

Ami jó hír... bár ezt némileg beárnyékolja:

- míg az 55 évnél idősebbek 94%-a „*mindig is szilárdan hitt abban, hogy a Föld gömb alakú,*” addig ez az arány korosztályról korosztályra csökken;

¹⁶ Nagyjából: „Tudományos Riadó” vagy „Tudományos Figyelmeztetés.”

- míg az „egyéb/nem biztos” választ adók aránya az 55+ éves korosztálynál még 2% volt, addig a fiataloknál ez 16%-ra nőtt (Dean 2018).

Krekó egy helyen azzal érvel a fentiekhez hasonló rögeszmék hanyagolása (pontosabban: csak megemléítése) mellett, hogy a *társadalomra veszélyes összeesküvés-elméletekre* koncentrálna. „*Ha ugyanis nem [veszélyesek], akkor komolyabb figyelmet sem érdemelnek. A klasszikus szólásszabadság-logikát alkalmazva: Mindenkinek joga van furcsa dolgokban hinni, egészen addig, amíg ezzel másoknak nem okoz kárt*” (24–25). Igaz, az idézet közvetlen folytatásában éppen ő hozza fel saját gondolatmenetével szemben a legerősebb ellenérvet is: „*Más kérdés, hogy a veszélytelennek tűnő elméletek is olyan összeesküvés-elméleti világképbe ágyazódnak, amelyben a kifejezetten veszélyes gondolatok is megjelenhetnek.*” (25) Példája a reptilian-„elmélet”, amely szerint a világot irányító elit tagjai csak látszólag emberek, mert valójában magukat álcázó gyíkemberek – s megfogalmazója, David Icke azóta beszállt a korszerűbb COVID-konteók terjesztésébe is (25).

Sőt, ez utóbbi példa annak illusztrálására is alkalmas, amit a konteók szintetizáló tendenciájának nevezhetünk: a gyíkemberektől induló Icke-ről kiderült már, hogy „természetesen” antiszemita és holokauszt-tagadó, hogy szabadkőműves-mániákus,¹⁷ hogy szerinte a 2011-es WTC-merénylet mögött az amerikai háttérhatalom áll... Minden mindennel összefügg: Lady Dianát is összeesküvés ölte meg – s tudják miért? Mert egy éjszaka a Buckingham palotában „meglátta” a II. Erzsébet álcája mögött rejlő, háromméteres nyers húst evő gyíkembert (Hodapp–Von Kannon 2015:395–397). Isten óvja a királynő emlékét a futóbolondoktól is!

„*Mindenki szeret álhírekről, összeesküvés-elméletekről és általában más emberek butaságáról olvasni – minél butábbnak tűnnek ugyanis mások, annál okosabbnak tűnünk mi magunk*” – idézi Krekó a már hivatkozott Hanula Zsoltot (11). Viszont így folytatja: „*bár ezt az igényt nagyon könnyű kiszolgálni, ez a kötet egyáltalán nem erre törekszik. Sokkal inkább amellett érvel, hogy az álhírekkel szemben senki sem védtelen. [...] Az emberi megismerés tökéletlen, mégis bizonyosságra törekszik. [...] a rossz magyarázat is megnyugtatóbb, mint a megmagyarázhatatlan. [...] Az erős elfogultságok mindannyiunkat befolyásolhatóvá és manipulálhatóvá tesznek – még ha nem is azonos mértékben*” (12).

Noha – irónia nélkül – tisztelem Krekó Péter korrektségét, ebben nem próbálom követni a példáját. Talán itt az ideje, hogy a mindenhol felbugyogó, a nyilvános diskurzusokat átáztató hülyeséget legalább nyersen hülyeségnek nevezzük. Nem „paranoiáról” beszélünk tehát (a *Tömegparanoia* címe azért némileg ellentmond az utolsó idézet gondolatának), nem patológiáról (39–40), hanem a *köznapi értelemben vett hülyeségről*, amely korunkban, úgy tűnik, lassan már szakkifejzéssé válhat. Ráadásul a népszerű mém megfogalmazása – „*amíg nem volt fészbuk, addig csak a családod meg a szomszédok tudták, hogy hülye vagy*”¹⁸ – több, mint egyszerű poén: korunkban az infokommunikációs eszközök és az internet robbanásszerű elterjedése nyilvánvaló kapcsolatban az összeesküvés-elméletek „virágzásával.”

Nincs ártalmatlan hülyeség: „*Ahol elharapózik az álhírek logikája, ott végső soron minden tudás megkérdőjelezhető*” (31). Ráadásul az ilyen tévhitek „ragadósak”, vonzzák egymást: miközben a szociodemográfiai

17 Egy szakértő szerint (Pipes 2007) az összeesküvés-elméletek két archetípusa a szabadkőművesekkel, illetve a zsidókkal foglalkozó konteók.

18 https://scontent-vie1-1.xx.fbcdn.net/v/t1.6435-9/45100758_1913591788759631_7701485955026255872_n.jpg?_nc_cat=102&ccb=1-7&_nc_sid=730e14&_nc_ohc=s6QMSWvgtUoAX-p5K9M&_nc_ht=scontent-vie1-1.xx&oh=00_AT8d_KwRB4ID-jxsUcls7OXNG-SKrWr6VQ7Ef-POJPxQSAQ&oe=6361B7AE

tényező¹⁹ hatása „nem kifejezetten erős [...] vagy legalábbis ellentmondásos” (44),²⁰ addig egy bizonyos konteó elfogadását az valószínűsíti a leginkább, ha valaki más összeesküvés-elméletekben is hitt (67).

Az egymást vonzó konteók „kimenetele” végül egészen abszurd következményekhez is vezethet. Példának okáért, „logikus”, hogy 2018-ban a Fidesz szavazóinak 71%-a szerint „Soros migránsokkal akarja elárasztani Európát” – de hogy a szóban forgó párt híveinek negyede a pártjuk vezetőjét dehonesztáló, ráadásul első látásra is hiteltelen konteókat is elhisz (Political Capital 2018, Hanula 2018b)? Hasonló példa: 2013-ban Magyarországon „az aktuális kormánypart [...] szavazóinak 43 százaléka is azt gondolta, hogy nem a kormány irányít az országban” – miközben ez a véleményük egyáltalán nem csökkentette a hajlandóságukat arra, hogy elmenjenek a választásra, és ugyanerre a kormánypártra szavazzanak (171). „Az egymásnak totálisan ellentmondó állításokba vetett hit azt mutatja, hogy Magyarországon egy csomó ember, legalább százezres, de talán milliós nagyságrendben egyszerűen feladta, hogy a gondolatait bármilyen szinten a logika vagy a józan ész vezesse [kiemelés az eredetiben – DCs]” – fogalmazza meg a megrendült újságíró (Hanula 2018b:o.n.).

Igaz, elismerem: a „lehülyezés,” vagy precízebben, a nevetségessé tétel, noha a nem-konteóhívók számára terápiás célokat is betölthet, nem eléggé hatékony az összeesküvés-elméletek leküzdésében. „Az eredmények bizonyos szempontból minket is megleptek. A közvélekedés és több kutatás szerint is a józan ész, de még a tapasztalati tények is teljesen hatástalanok az összeesküvés-elméletekkel ellen [sic – DCs]. Kutatásunk alapján azonban azt állapítottuk meg, hogy az észérvek igenis hatásosak voltak – sőt, ezek bizonyultak a leghatásosabbnak a három módszer közül. A nevetségessé tétel főként azoknál működött, akik előzőleg csak gyenge vagy közepes hajlandóságot mutattak a konspirációk elfogadására. A konteók harcos, legelfogultabb támogatóinak esetében azonban ez a megközelítés a visszajára sült el, és inkább csak megerősítette őket a hitükben [kiemelések tőlem – DCs]. Az empátia felébresztése [a konteók áldozataival kapcsolatban] érdekes módon mindegyik csoportnál teljesen hatástalannak bizonyult.

Érdekes és fontos eredmény tehát, hogy mind a logikus érvelés (vagy legalábbis annak látszata), mind a nevetségessé tétel hatékony módszernek bizonyult az összeesküvés-elméletek ellen – még ha csak korlátozott mértékben is” (287).

Ez jó hír – „még ha csak korlátozott mértékben is”.

Talán nem is a jelenlegi az első olyan korszak Magyarországon, amikor tömegek hagynak fel a gondolkodással – csak például a kommunista periódus első felében némileg más mechanizmusok hatására tették ezt. A *Tömegparanoia* utolsó itt tárgyalt gondolata – a számos egyéb mellett, amelyet jelen terjedelmi korlátok között nem tudtam megemlíteni sem – a „felülről” irányított dezinformációval kapcsolatos. Krekó igyekszik megkülönböztetni a diktatúrák „klasszikus” államosított agymosását a *post-truth* típusú „önagymosástól” (20). Az ilyen „egyrésztetek” azonban mindig követik a „másrésztetek” is. „A *post-truth* inkább nyugati, mint keleti jelenség” (20) – majd a szerző még ugyanazon bekezdés végére eljut a mai orosz állam államosított (de számos lelkes, s nem is csak orosz önkéntes által is támogatott) „dezinformációs univerzumához” (21).

19 Tehát a nem, a társadalmi helyzet és a foglalkozás, a korcsoport, a lakóhely típusa, a legmagasabb iskolai végzettség, a vagyoni helyzet stb.

20 Az idézet így folytatódik: „Fontos kivétel ez alól, ha valaki egy kisebbségi csoport tagja” (44). „Logikus”, hiszen a kisebbségek gyakran váltak a történelemben valódi üldözés áldozataivá. Krekó az afro-amerikai példáját hozza, ami klasszikus toposz a szakirodalomban, ld. például Pipes (2007) számos példáját. De mivel szerzőnk jórészt a 2010-es években írta a művét, rögtön reflektál az ellenpéldára is: Donald Trump hívei között felülreprezentáltak a fehér férfiak – és az összeesküvés-elméletekben hívők is.

Krekó sajátos üldözései versenyét vív a változó valósággal: a *Tömegparanoia* első változatának publikálása után jött a COVID-pandémia, a második, itt recenzált változata után pedig az orosz hadsereg ukrajnai agressziója – miközben a téma szempontjából mindkét esemény mérföldkőnek számít. Az viszont a könyv írásának befejezésekor is jól látható volt: a korunkbeli globális dezinformációkultúra szempontjából – a trumpi Egyesült Államok mellett – a mai Oroszország az egyik „mintaadó” ország (ráadásul térségünkre is lényegesen nagyobb hatást gyakorol). Utóbbi témának Krekó, számos utaláson kívül egy egész fejezetet szánt: „8. Az összeesküvés-elmélet mint külpolitikai eszköz: a Kreml dezinformációs hadműveletei” (199–226), de akár egy egész kötetet is megérdemelne – feltéve, ha elég bátrak vagyunk hozzá.²¹ Az itt rendelkezésre álló keretek között csak egy szimbolikus jelentőségű hírt idézek fel: 2022 Oroszországában az, aki az éppen zajló háborút háborúnak meri nevezni, börtönbüntetésre számíthat – *álhír*-terjesztés miatt (Nyilas 2022).

Talán érdemes lenne a demokrácia/diktatúra megkülönböztetést nem egy bináris oppozíciónak, vagy vagy szembeállításnak tekinteni – napjaink egyik politológiai divatfogalma, a *hibrid rezsím* éppen erről szól. Vannak ugyanis államok, amelyek vezetői ahhoz hasonló hatalommal bírnak, mint egy-egy „klasszikus” diktátor – miközben országukban, bár korlátozott erőforrásokkal, de *létezik* szabadlábban lévő ellenzék, valóban szabad sajtó, civil társadalom stb. Tartanak választásokat, amelyeket tipikusan elcsalni sem kell – ha ez megtörténik, mint például 2020-ban Fehéroroszországban, a hibrid rezsím akkor csúszik át „hivatalosan” is nyílt diktatúrába.

Nem „csak” arról van szó, hogy számos autoriter vagy diktatórikus rendszer maga is összeesküvés eredményeként jutott hatalomra (134) és/vagy az összeesküvés-elméleteket cinikusan hasznos eszközként használják a hívek mobilizálására és az „ellenséggel” való leszámolások „legitimálására” (uo.) Úgy vélem, létezik egy belső, „elméleti” rokonság is. Mint korábban Krekó (és Popper) alapján felidéztem: az összeesküvés-elméletek központi gondolata, hogy minden azért történik vagy nem történik a társadalomban, mert valakik „direkt csinálják”, tudatosan eltervezték, végrehajtották vagy megakadályozták. A társadalmi mechanizmusokról, nem szándékolt következményekről, érdekvizonyok által megmerevített diszfunkcionális működésről és hasonlókról fecsegő szociológusok pedig nyilvánvalóan maguk is „összeesküvés” részesei vagy kiszolgálói.

A diktátorok és a tekintélyelvű vezetők konteók nélkül is hajlanak az ilyen gondolkodásra. S bár a komoly politológusoknak esetleg minden haja szála égnek meredhet az ötlettől, de talán érdemes lenne bevezetni, és egy „ütős” szakkifejezéssel ellátni a „valódi” tekintélyelvű rendszerről *még csak álmodozó* rezsimek/mozgalmak/politikusok kategóriáját. Ez a kategória, kissé pongyolán fogalmazva, részben egybeeshet azzal, amit a szakirodalomban *populizmus*nak is neveznek. Ez utóbbi kategória használatát Krekó a *Tömegparanoia* Utószavában erős kritikával illeti, s javasolja a „tribalizmus”, azaz a *törzsi politika kifejezés* bevezetését (297). A fogalom bevezetése azonban már túlmutat a *Tömegparanoián* – „a témát majd önálló kötetben szeretném feldolgozni” – ígéri a szerző (297). A magam részéről érdeklődve várom.

A kötetben a legtöbb probléma *szerkesztői szemmel* érzékelhető: bármennyire ismeretterjesztő műről is van szó, az irodalomjegyzék elhagyását nagy hiányosságnak tartom. Főleg azért, mert a *Tömegparanoia* kifejezetten sok, összesen 678, lábjegyzetbe illesztett hivatkozást is tartalmaz. Ezek túlnyomó többsége korrekt módon megadott szakirodalomra vagy cikkekre utal, de számos olyan lábjegyzetet is találtam, amelyben mindössze egy-egy link²² volt. Ráadásul az ilyen hivatkozások a szöveg előrehaladtával egyre gyakoribbakká lettek: az utolsó 78 lábjegyzetből már 24 esetben csak a link szerepelt. Ez ellen nem csak a szerkesztői pedantériám tiltakozik:

²¹ Lásd Jessikka Aro (2021) történetét.

²² Elismerem: ebben a recenzióban is volt egy olyan lábjegyzet, ahol az oldal megnevezése mellett csak egy link szerepelt, de az nem cikk volt, illetve, a *Socio.hu* online jelenik meg, tehát az olvasó különösebb probléma nélkül rá tud kattintani.

olvasóként is bosszant, hogy a papíralapú kiadványban nem tudok egy linkre rákattintani (rákeresni pedig jóval nehezebb, mintha meglenne a cím és a kiadvány neve).

Idézetnél pontos oldalszámra kell hivatkozni²³ – nem ellenőriztem le szisztematikusan, de egy alkalommal belebotlottam ennek hiányába (57).

Amit pedig végleg érthetetlennek tartok: bár a recenzált mű 11 számozott fejezetet, egy számozatlan előszót és utószót is tartalmaz, amelyekre a szerző még keresztivatkozásokat is tesz (134) – teljesen elmaradt a tartalomjegyzék.

²³ Legalábbis akkor, ha papíralapú vagy pdf-be szerkesztett szövegről van szó – számos elektronikus publikációs forma esetében a régi szabályok alkalmazásával mindössze azt tudjuk beírni: „o. n.”, azaz „oldalszám nélkül.” De legalább azt kellene.

HIVATKOZÁSOK

- Aaronovitch, D. (2010) *Vudu-történelem: Korunk legnagyobb összeesküvéselméleteinek leleplezése*. Ford. Garai Attila. Budapest: HVG Könyvek.
- Aro, J. (2021) *Putyin trolljai: Igaz történetek az orosz infoháború frontvonalából*. ford. C. Bogár Edit. Budapest: Corvina.
- Dean, S. (2018) No, One-Third of Millennials Don't Actually Think Earth Is Flat. *ScienceAlert*. április 4. Elérhető: <https://www.sciencealert.com/one-third-millennials-believe-flat-earth-conspiracy-statistics-yougov-debunk> [Letöltve: 2019-09-01].
- Dupcsik Cs. (2022) *A magyar szociológiai gondolkodás története 1990-ig*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan. <https://doi.org/10.56037/978-963-414-887-6>
- Dupcsik Cs. – Repárszky I. (2010) *Történelem a 10. évfolyam számára. Élő történelem II*. Budapest: Műszaki.
- Hanula Zs. (2018a) Az idiótát játszó zseni legyőzi a háttérhatalmat. *Index*, június 22. Elérhető: https://index.hu/kulfold/2018/06/22/az_idiotat_jatszoz_zseni_legyozoi_a_hatterhatalmat/ [Letöltve: 2018-06-22].
- Hanula Zs. (2018b) A fideszesek negyede elhiszi, hogy Orbánt egy grazi pszichiátrián kezelik. *Index*, november 7. Elérhető: https://index.hu/belfold/2018/11/07/meg_a_fideszesek_negyede_is_elhiszi_hogy_orbant_egy_grazi_pszichiatrian_kezelik/ [Letöltve: 2018-11-07].
- Harari, Y. (2017) *Sapiens*. ford. Toma Péter. Budapest: Animus.
- Hodapp, C. – Von Kannon, A. (2015) *Összeesküvés-elméletek és titkos társaságok*. ford. Magyarics Péter. Budapest: Panem.
- Krekó P. (2018) *Tömegparanoia: az összeesküvés-elméletek és álhírek szociálpszichológiája*. Budapest: Athenaeum.
- Liotard, J-F. (1993) [1979] A posztmodern állapot. ford. Bujalos István – Orosz László. In Habermas, J. – Lyotard, J-F. – Rorty, R. *A posztmodern állapot*. Budapest: Századvég–Gond. 7–145.
- Nyilas G. (2022) Gorbacsov halála után még inkább bekeményített a Kreml a sajtóval és az ellenzékkel szemben. *Telex*, szeptember 6. Elérhető: <https://telex.hu/kulfold/2022/09/06/orosz-hatosagi-fellepes-az-ukrajnai-haborut-ellenzokkel-szemben> [Letöltve: 2022-09-10].
- Pálffy G. (2007) Magyarország két világbirodalom határán (1526–1711). In Romsics I. (szerk.) *Magyarország története*. Budapest: Akadémiai. 307–487.
- Pipes, D. (2007) *Összeesküvések: A paranoia évezredes története*. ford. Szécsi Noémi. Budapest: Agave.
- Political Capital (2018) *Összeesküvés-elméletek, álhírek, babonák a magyar közvéleményben*. Kutatási jelentés összefoglalója. Elérhető: <https://www.politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/pc-boll-konteo-20181107.pdf> [Letöltve: 2018-11-07].
- Zdravetz I. (1967) *Páter Zdravetz titkos naplója*. (szerk. Borsányi Gy.) Budapest: Kossuth.

AZ EGYEDÜLÁLLÓ ANYÁK VÉLT JÓLÉTI ÉRDEMESSÉGE MAGYARORSZÁGON

INTÉZMÉNYRENDSZER, KORMÁNYZATI DISKURZUS ÉS TÁRSADALMI ATTITÚDOK²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.131>

A KUTATÁSI PROBLÉMA

Az egyszülős háztartások az egyike a szegénység által leginkább veszélyeztetett társadalmi csoportoknak mind az Európai Unió, mind az OECD országaiban (Eurostat 2020, OECD 2018). Többségében anyák nevelik egyedül gyermekeiket, szegénységi kockázatuk pedig magasabb, mint az egyedülálló apáké. Az egyedülálló anyák kedvezőtlenebb helyzetét magyarázza, hogy jövedelmük átlagosan alacsonyabb, magasabb körökben a részmunkaidőben dolgozók aránya és hosszabb időt töltenek gyermekgondozási szabadságon (European Institute for Gender Equality 2016:1–2). Szegénységi arányuk ugyanakkor jelentős nemzetközi eltéréseket mutat, mely különbségek nagymértékben függnek attól, hogy a jóléti rendszerek mennyire igyekeznek segíteni őket. Korábbi eredmények azt mutatják, hogy azok a jóléti államok a legsikeresebbek az egyedülálló anyák szegénységi kockázatának csökkentésében, ahol az univerzális jóléti transzferek kiegészülnek a kifejezetten az egyedülálló szülőket célzó juttatásokkal (Morissens 2018, Van Lancker et al. 2015).

A jóléti transzferek tehát kulcsfontosságúak az egyedülálló anyák szegénységének csökkentésében, ugyanakkor az, hogy a jóléti államok mennyire törekednek a segítségükre, releváns kérdés a nemi egyenlőség szempontjából is. Az egyedülálló anyák keresőképessége alacsonyabb a férfiakénál, miközben több gondozási teher hárul rájuk. Így helyzetük a nők kiszolgáltatottságára is rávilágít, mely kevésbé látható azokban a háztartásokban, ahol a nők egy férfi kenyérkeresővel élnek együtt. A nők lehetősége arra, hogy önálló háztartást hozzanak létre és tartsanak fent, növeli a férfiktól való függetlenségüket: elválhatnak, illetve kiléphetnek egy általuk nem kívánt kapcsolatból, ezáltal csökkentve a háztartáson belüli erőszak és a patriarchális viszonyok előfordulásának esélyét is. Mindezek alapján az egyedülálló anyák jóléti támogatása fokmérője annak is, hogy a jóléti rendszerek mennyire kívánják elősegíteni a nemek közötti egyenlőséget (Hobson 1994, Orloff 1993).

Mind a szegénység, mind a nemi egyenlőség szempontjából fontos kérdés tehát, hogy milyen megfontolások vezérlik a döntéshozókat, amikor az egyedülálló anyákat célzó juttatások kialakításáról és szintjéről döntenek. Korábbi kutatások egyrészt az országok jóléti berendezkedése – azon belül a férfi családfenntartó modellhez való kapcsolódása, valamint az anyák gyermekfelügyeleti szolgáltatásokhoz és munkához való hozzáférése – szerint vizsgálták az egyedülálló anyák számára nyújtott állami segítség jellemzőit (Duncan–Edwards 1997, Hobson 1994, Kilkey 2000, Lewis 1997, Millar 1996). Az egyedülálló anyák vélt jóléti érdemessége kevésbé került a kutatások középpontjába, pedig az érdemességről alkotott percepciók jelentős szerepet töltenek be a jóléti rendszerek és juttatások formálódásában.

¹ Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.

² Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Kommunikációtudomány Doktori Iskola, 2022. Témavezető: Dr. Janky Béla. A teljes disszertáció angol nyelven elérhető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/1224/1/Herke_Boglarka_den.pdf

A közvélemény által érdemesnek vélt csoportok nagyobb valószínűséggel részesülnek nagylelkű, univerzális jellegű juttatásokban – mint a kedvezőtlenül, érdemtelennek megítélt csoportok –, mivel az ő támogatásuk nagyobb fokú társadalmi legitimitást élvez (Schneider–Ingram 1993, van Oorschot–Roosma 2017). Eszerint az egyedülálló anyák érdemességéről alkotott percepciók is magyarázhatják a számukra – és általánosságban az egyedülálló szülők számára – nyújtott állami segítség jellemzőit. A döntéshozók véleménye ugyanakkor el is térhet a közvélemény percepcióitól, és a vélekedések megváltoztatása érdekében befolyásolhatják a közvéleményben kialakult percepciókat azzal, hogy egy csoportot érdemesnek vagy érdemtelennek mutatnak be (Blum–Kuhlmann 2019, Schneider–Ingram 1993, Slothuus 2007).

Az egyedülálló anyák jóléti érdemességet vizsgáló korábbi tanulmányok döntő többsége az 1990-es évekbeli Egyesült Királyságot és Egyesült Államokat vizsgálta (pl. Battle 2019, Hancock 2004, Phoenix 1996), ahol a politikusok az egyedülálló anyákról kialakult képet eltorzítva szereztek társadalmi legitimitást az egyedülálló anyákat célzó jóléti segélyek csökkentésére, és ahol az egyedülálló anyák stigmatizálása kiegészült a „hagyományos” családi értékeket népszerűsítő diskurzussal. A politikai és médiadiskurzus egyaránt állami segítségre érdemtelennek ábrázolta az egyedülálló anyákat, akik a diskurzus szerint szándékosan vállalták az egyedülálló szülőséget és a jóléti rendszernek való kitettséget a házasság és a fizetett munka helyett. Kevesebb figyelem jutott olyan jóléti rendszerek vizsgálatára, ahol az egyedülálló anyák jóléti érdemessége nem központi témája a közéleti diskurzusoknak, ugyanakkor kevésbé explicit diskurzusok szintén hozzájárulhatnak az egyedülálló szülők állami segítségének alacsony szinten tartásához.

Magyarország e tekintetben érdekes esetnek bizonyul, hiszen az egyedülálló anyák nincsenek stigmatizálva a politikai diskurzusban, ugyanakkor a kormány a „hagyományos” családi értékek fontosságát és az úgynevezett tradicionális/hagyományos – heteroszexuális, házasságos szülők és gyermeke(ik) alkotta – családok³ érdemességét hirdeti 2010 óta. A kormány szerint ennek a családtípusnak a megerősítésével és családpolitikai támogatásával állítható meg a népességszűkülés és növelhető a termékenység, így az ettől eltérő családformák kevésbé érdemesek ebben a diszkurzív keretben. Az egyedülálló anyák jóléti érdemességének kérdését tehát csak implicit módon érinti a diskurzus, ugyanakkor az egyedülálló szülőket célzó juttatások rendszerében is változások következtek be 2010 óta. A családi pótlék, mely az 1950-es évek vége óta emelt szintű összeggel segítette az egyedülálló anyákat (az 1960-as évek végétől az egyedülálló apákat is), folyamatosan elérte tele-nedik 2008 óta, a kormány azóta nem emelte az összegét az infláció mértékéhez igazítva. Eközben a kormány bevezette a családi adókedvezmény rendszerét, mely a magasabb jövedelmű és többgyermekes családokat részesíti előnyben, az egyedülálló szülőket pedig nem célozza nagyobb mértékű kedvezménnyel. A bekövetkezett változások megkérdőjelezik a hosszú múltra visszatekintő, stabil rendszerét az egyedülálló szülők állami támogatásának, valamint azt az elvet is, hogy az egyedülálló szülők több állami segítséget érdemelnek, mint a kétszülős háztartások. A csökkenő állami támogatás kiszolgáltatottabbá teszi az egyedülálló szülőket – és fokozottan az egyedülálló anyákat – a szegénységnek, valamint csökkenti az egyedülálló anyák lehetőségét arra, hogy önálló háztartást alakítsanak ki és tartsanak fent.

A felvázolt társadalmi kontextusban releváns kérdés, hogy a „hagyományos” családi értékek fontosságát hirdető kormányzati diskurzus képes-e legitimálni az egyedülálló szülők csökkenő jóléti támogatását. A disszertáció ezt a kérdést járja körül az egyedülálló anyák jóléti érdemességével kapcsolatos lakossági attitűdök vizsgálatával. A dolgozat komplex megközelítést alkalmaz, és nemcsak az attitűdöket vizsgálja meg, hanem feltárja az azokat formáló tényezőket is. Elemzi az egyedülálló anyák támogatásának történeti-intézményi kontextusát, az

³ A továbbiakban a tézis „hagyományos” / „tradicionális” családként utal a kormány által tradicionálisnak / hagyományosnak nevezett családformára, és szinonimaként használja ezeket a kifejezéseket.

egyedülálló anyákról kialakult képet, az egyedülálló anyák érdemességét meghatározó percepciókat, valamint a kormány családdal kapcsolatos diskurzusát. A disszertáció e tényezők feltárása mellett azok egymásra való hatását is vizsgálja, hiszen feltételezhető, hogy mindezek kölcsönösen formálják egymást: nemcsak az attitűdök befolyásolhatja az intézményrendszer és a politikai diskurzus, hanem az attitűdök is formálhatják a jóléti juttatásokat és a politikai diskurzust.

Ezen kívül a dolgozat összehasonlító keretben, Magyarországot az Egyesült Királysághoz és az Egyesült Államokhoz hasonlítva vizsgálja az egyedülálló anyák vélt jóléti érdemességét azon tényezők esetében, amelyeknél ez lehetséges. Magyarország összevetése az angolszász országokkal releváns nemcsak az eltérő diskurzusok, de az egyedülálló anyák állami támogatásának eltérő történeti-intézményi berendezkedése miatt is. Az e szempont szerint történő összehasonlítás kiváló lehetőséget biztosít annak összevetésére is, hogy a szocialista és a kapitalista országok miképpen segítették elő a nemi egyenlőség alakulását a 20. század folyamán. Míg a nyugati feminista kutatók gyakran ábrázolják a poszt szocialista országokat szocialista múltjuk miatt a nemi egyenlőség szempontjából lemaradónak a nyugati demokráciákhoz képest (Jung 1994, Olsen 1997, Slavova 2006:248), addig az egyedülálló anyák jóléti érdemességének kérdése egy olyan aspektusát mutathatja a nemi egyenlőségnek, mely alapján a szocialista országok jártak előrébb.

KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

A célzott jóléti juttatások társadalmi legitimitása

Elméletek és megközelítések a társadalmi csoportok jóléti érdemességének vizsgálatára

Az elmúlt néhány évtizedben három fő kutatási iránya alakult ki a célzott jóléti juttatások társadalmi legitimitásának (van Oorschot–Roosma 2017). Az első megközelítés a jóléti rendszerek és egyes juttatások kialakítását helyezi a középpontba, azt feltételezve, hogy azok jellemzői befolyásolják a társadalom jóléti attitűdjeit. Az ehhez az irányhoz tartozó kutatások egyik fő megállapítása, hogy az univerzális jóléti rendszerek (mint például a szociáldemokrata jóléti rezsimek) nagyobb fokú társadalmi legitimitással rendelkeznek, mint a szelektív (pl. liberális) jóléti rendszerek (pl. Korpi 1980, Rothstein 1998), mivel az utóbbiakban sokkal jelentősebb a társadalmi távolság a juttatásokban részesülő és nem részesülő csoportok között. Az intézményi megközelítéshez tartozó kutatások ugyanakkor nemcsak makroszinten vizsgálhatják a jóléti rendszerek egészét, hanem számos esetben a figyelmet a mezoszintre irányul, és a kutatók kifejezetten egy-egy csoportot célzó juttatás intézményi kialakítására fókuszálnak (pl. Laenen 2018, van Oorschot et al. 2017). Általános megállapítása ezeknek a tanulmányoknak is, hogy minél inkább univerzális (vagyis nem feltételekhez kötött, állampolgári alapon járó) és minél kevésbé szelektív (csak bizonyos feltételeknek megfelelő csoportoknak járó) egy juttatás, annál inkább támogatják annak rendszerét az állampolgárok is (Goodin–Le Grand 1987, Skocpol 1991).

A második megközelítés a juttatások által célzott csoportról kialakult képet vizsgálja. E megközelítés szerint minél kedvezőbb az egy adott csoportról kialakult közvélekedés, annál inkább támogatja a társadalom a feljük irányuló jóléti transfereket is (Schneider–Ingram 1993, van Oorschot–Roosma 2017:10). Korábbi kutatások elsősorban akkor alkalmazták ezt a megközelítést, amikor feltételezhető volt, hogy a juttatásban részesülő csoportról kialakult kép olyan mértékben kedvezőtlen, hogy az érdemben befolyásolhatja az adott csoport jóléti érdemességének megítélését.

A harmadik megközelítés a csoportok vélt jóléti érdemességét meghatározó percepciók vizsgálatára irányul feltételezve azt, hogy az érdemesség szempontjából releváns percepciók alapján pozitívabban megítélt csoportok számára nyújtott állami segítség nagyobb fokú társadalmi legitimitást élvez. Az előző megközelítések

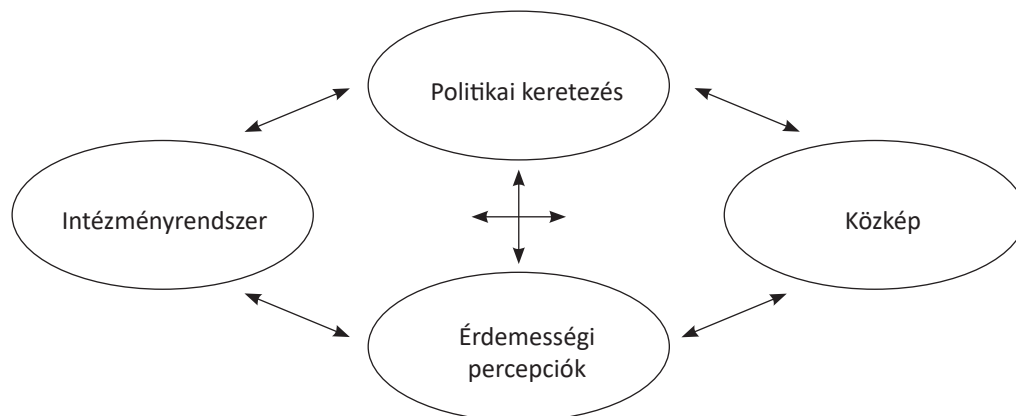
téshez képest ez az irány nemcsak a csoportról kialakult sztereotípiákra koncentrálnak, hanem a csoporttal kapcsolatos vélekedéseket részletesebben és specifikusabban, a vélt érdemességet meghatározó öt percepció („CARIN” kritériumok) alapján elemzi. Az első ilyen érdemesség szempontjából releváns percepció a csoport vélt felelőssége a saját helyzetük alakulásáért (felelősség). A második a csoport juttatás iránt mutatott attitűdje (attitűd). A harmadik a csoport jóléti rendszer működéséhez nyújtott hozzájárulásának percepciója (reciprocitás). A negyedik a csoport és a többségi társadalom között érzékelt társadalmi távolság (identitás), például nemzetiségi/etnikai hovatartozás vagy társadalmi normák alapján. Az utolsó komponens pedig a csoportok vélt rászorultsága (rászorultság).

Az érdemességi percepciók fontosságát egy másik elméleti megközelítés is kiemeli. Az érdemességi heurisztika (Petersen 2012, Petersen et al. 2011) elmélete szerint a válaszadók máshogy ítélik meg az egyes csoportokhoz tartozó személyek jóléti érdemességét, amikor az adott személyre vonatkozó egyéni, érdemességhez kapcsolódó releváns információ elérhető. Az érdemességi heurisztika egy automatikus pszichológiai folyamat, mely az evolúció során alakult ki. A heurisztika segít az egyéneknek megkülönböztetni a csalókat az együttműködőktől. A mechanizmusnak köszönhetően az egyének csalóknak (*cheaters*) – és ezáltal segítségre érdemtelennek – kategorizálják azokat, akik kevés erőfeszítést mutattak annak érdekében, hogy ne szoruljanak mások segítségére. Míg azokat a személyeket kölcsönösen együttműködőknek (*reciprocators*) tekintik – és ezáltal segítségre érdemesnek –, akik ugyan törekedtek arra, hogy elkerüljék a rászorultságot, de ennek ellenére is nehéz helyzetbe kerültek. Az automatikus mechanizmus miatt a figyelem az egyénre vonatkozó érdemességi percepciókra irányul a sztereotípiák és az értékek helyett, így a vizsgált csoporttal kapcsolatos tudással rendelkező és nem rendelkező egyének is konzisztensen ítélik meg a rászorulóknak jóléti érdemességét.

A fent bemutatott három megközelítés mellett a csoportok politikai keretezése (egy adott társadalmi probléma egyfajta megoldásának sugalmazása) (Sloothus 2007:325–326) is érdemben formálhatja a csoportok jóléti érdemességének megítélését. Míg a jóléti politikák és a célzott csoportok megítélése általánosságban összefüggést mutat, a döntéshozók különböző megfontolások alapján – például ideológiai vagy gazdasági elképzelések szerint – (Schneider–Ingram 1993) dönthetnek úgy, hogy csökkentik vagy növelik az adott csoportot célzó juttatások körét vagy mértékét. Ilyen esetekben a döntéshozóknak olyan keretben kell kommunikálniuk a változásokat, hogy azok a választópolgárok számára is elfogadhatók legyenek. Egy ilyen lehetséges stratégia a csoportok érdemességének vagy érdemtelenységének kiemelése, és a változás e keretben történő kommunikációja (Esmark–Schoop 2017, Schneider–Ingram 1993, Sloothus 2007).

A jóléti attitűdök tehát legitimálják a jóléti politikákat, s az egyes csoportokat érintő jóléti attitűdöket befolyásolják a juttatások intézményi sajátosságai, a csoportról kialakult közvélekedés és a csoport vélt érdemessége az érdemességi percepciók szerint. A politikusok pedig a csoportok érdemességére vonatkozó keretezéssel legitimálhatnak változásokat a csoportok jóléti ellátottságában. A disszertáció mind a négy megközelítésmód alapján, komplex módon vizsgálja meg az egyedülálló anyák vélt jóléti érdemességét Magyarországon. Az 1. ábra bemutatja a disszertációban használt négy megközelítésmódot és a közöttük lévő lehetséges összefüggéseket.

1. ábra. Megközelítések a társadalmi csoportok jóléti érdemességének vizsgálatára és a megközelítések közötti lehetséges összefüggések

Forrás: Saját szerkesztés.

AZ EGYEDÜLÁLLÓ ANYÁK VÉLT JÓLÉTI ÉRDEMESSÉGÉT MEGHATÁROZÓ PERCEPCIÓK

Korábbi kutatások nem vizsgálták kifejezetten a „CARIN” érdemességi percepciók szerepét az egyedülálló anyák vélt jóléti érdemességének megítélésében, ugyanakkor elérhető néhány kapcsolódó eredmény. A rászorultságra vonatkozóan Groskind (1991) vinyettás survey kísérletének eredményei azt mutatták, hogy a kétszülős családok esetében a válaszadók elsősorban az apa munkaerőpiaci státusza és munkakeresési hajlandósága alapján döntöttek a családok érdemességéről (mely tulajdonságok a reciprocitás és a felelősség percepcióira reflektálnak). Ettől eltérően az egyedülálló anyáknál a gyermekek száma és a heti bevétel összege (mindkettő a rászorultságra vonatkozó tulajdonság) volt a két legfontosabb jellemző. Az egyedülálló anyák esetében ráadásul az anya munkaerőpiaci helyzete és munkakeresési hajlandósága kevésbé határozta meg a válaszadók döntését, mint a háztartásban jelen levő apa ezen tulajdonságai, valamint az anyák családi állapota (mely szintén a felelősség percepcióját méri) nem befolyásolta szignifikánsan a döntési mechanizmust. A rászorultsági percepció szerepét Roosma és Jeene (2017) eredményei is megerősítik. A kutatásukban részt vevő holland válaszadók megengedőbbek voltak a juttatásokért cserében nyújtandó kötelezettségeket illetően, amennyiben az egyedülálló szülőknek fiatalabb gyermekeik voltak (magasabb fokú rászorultság).

Más tanulmányok a felelősség percepciójának szerepét emelik ki, melyet a kutatók döntően az egyszülős család kialakulásáért való felelősségként értelmeztek, s legtöbbször az anyák családi állapotával operacionálizáltak. Az özvegy anyákkal szemben az elvált és főként a hajadon egyedülálló anyákat gyakran tartják felelősnek az egyszülős család kialakulásáért (Battle 2019:599, Fineman 1991). Az özvegyek kedvezőbb megítélését van Oorschot (2000) 1990-es évekbeli survey eredményei is alátámasztják, melyek azt mutatták, hogy a társadalom érdemesebbnek ítéli meg azokat a csoportokat, akik valamely, a társadalom által elismert társadalmi kockázattal rendelkeznek. A vizsgált társadalmi kockázatok közül az egyik az özvegyesség volt, a tartós betegségek és a nyugdíjas státusz mellett. Újabb kutatási eredmények igazolják, hogy az anyák vélt felelőssége az egyszülős család kialakulásáért továbbra is meghatározó tényezője jóléti érdemességük megítélésének. Baumberg és szerzőtársai (2012:26) fókuszcsoportos interjúk alapján azt találták, hogy a résztvevők kevésbé érdemesnek vélték azokat az egyedülálló szülőket, akik saját elhatározásukból döntöttek úgy, hogy egyedül nevelik fel gyermekeiket.

A további három érdemességi percepció kapcsán is elérhető korábbi kutatási eredmények, ugyanakkor ezek fontosságát nem survey adatok, hanem kormányzati és médiadiskurzusok támasztják alá. Az 1990-es

évekbeli amerikai jóléti diskurzusban domináns szerepe volt a „welfare queen” (jóléti királynő) sztereotípiának. A jóléti juttatásokban részesülő egyedülálló anyákat fekete (identitás), lusta (felelősség), feslett erkölcsű (identitás), alsó társadalmi osztályokból származó (identitás) nőkként ábrázolták, akik a kiskapukat kihasználva több jóléti juttatást vettek fel, mint amire jogosultak lettek volna (attitűd) (Gilman 2014:259–260, Monnat 2010). Az egyedülálló anyákhoz kapcsolódó osztályalapú sztereotípiák az 1990-es évek Egyesült Királyságában is elterjedtek voltak, ahol a diskurzus összekötötte az egyedülálló anyák jóléti rendszeren való függésének kérdését a tinédzserkori terhességekkel (Duncan–Edwards 1999:28–31). Utóbbi az identitás és reciprocitás érdemességi percepciót érintette, mivel egyrészt a tinédzserkori terhesség a középosztálybeli szülői normákat sértette (identitás), másrészt a korai gyermekvállalás összekapcsolódott azzal a képzetrel is, hogy a fiatal anyák képtelenek lesznek majd a későbbiekben bekapcsolódni a munkaerőpiacra (reciprocitás).

A DISSZERTÁCIÓ CÉLJAI ÉS A KITŰZÖTT CÉLOK RELEVÁNCIÁJA

A disszertáció három fő kutatási célt valósít meg. Egyrészt az egyedülálló szülők csökkenő állami támogatásának társadalmi legitimitását tárja fel, az egyedülálló anyák jóléti érdemességével kapcsolatos lakossági attitűdök és a változások közötti összefüggések vizsgálatával. A dolgozat mindehhez komplex megközelítést alkalmaz és nemcsak a közvélemény attitűdjeit elemzi, hanem az azokat esetlegesen formáló tényezőket is, valamint az ezek közötti lehetséges összefüggéseket. Vizsgálja az egyedülálló anyák támogatásának történeti-intézményi kontextusát, az egyedülálló anyákról kialakult képet, az egyedülálló anyák érdemességét meghatározó percepciókat és a kormány családdal kapcsolatos diskurzusát.

Másrészt az egyedülálló anyák vélt jóléti érdemességét hasonlítja össze Magyarországon, az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban, kezdeményezve a téma komparatív vizsgálatát.

Harmadrészt az egyedülálló anyák vélt jóléti érdemességét meghatározó tényezőket tárja fel az érdemességkutatásban jelenlevő fő elméletek alapján (CARIN, érdemességi heurisztika).

Az első kutatási cél a hazai szociálpolitikai irodalomhoz járul hozzá, az egyedülálló szülők jóléti juttatásainak társadalmi legitimitását vizsgálva. Ezen kívül a disszertáció ennek a célnak a megvalósításával a célzott juttatások társadalmi legitimitásának irodalmát is bővíti, mivel komplex megközelítéssel, a korábbi kutatások által fontosnak bemutatott tényezők mindegyikét figyelembe véve vizsgálja az egyedülálló anyák vélt jóléti érdemességét.

A második kutatási cél az összehasonlító szociálpolitika szempontjából releváns, hiszen a korábbi kutatások szinte kizárólag az angolszász országokat vizsgálták a témát illetően. Emellett az összehasonlítás érdekes a vizsgált országok eltérő történeti beágyazottsága miatt is (a (poszt)szocialista Magyarország szemben a kapitalista angolszász országokkal). A történeti-intézményi összehasonlítással a dolgozat a feminista szociálpolitikai irodalomhoz is hozzászól, hiszen különböző jóléti berendezkedések esetében vizsgálja, hogy azok miképpen segítették elő a nemi egyenlőséget az egyedülálló anyák segítésének szempontjából.

Végül, a harmadik cél a jóléti érdemesség kutatása szempontjából elméleti relevanciával bír, hiszen egy korábban nem vizsgált csoport, az egyedülálló anyák esetében teszteli a főbb érdemességkutatással kapcsolatos elméletek érvényességét.

A DISSZERTÁCIÓ SZERKEZETE ÉS A KUTATÁSI KÉRDÉSEK

A disszertáció valamennyi empirikus fejezete az érdemességkutatás egy-egy kutatási irányára fókuszál (intézményrendszer, közkép, érdemességi percepciók), illetve egy további fejezet vizsgálja a kormány családdal kapcsolatos diskurzusát (keretezés). A második és a harmadik fejezet kontextuális fejezeteknek tekinthetők, hiszen azok nem kifejezetten az érdemességgel kapcsolatos társadalmi attitűdöket vizsgálják, hanem az attitűdök történeti és intézményi, valamint diszkurzív környezetét. Az attitűdök kerülnek a vizsgálat fókuszába a negyedik és az ötödik fejezetben.

A második fejezet az egyedülálló anyák jóléti érdemességével kapcsolatos attitűdök intézményi kontextusát vizsgálja a magyar, az amerikai, valamint a brit rendszerek közötti történeti-intézeti különbségek feltárásával. A fejezet tehát elsődlegesen a disszertáció komparatív céljához járul hozzá, és a következő kutatási kérdésekre keresi a választ: *Melyek a főbb történeti különbségek az egyedülálló anyák állami támogatásának rendszerében Magyarországon, az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban? Mely elképzelések formálták a rendszerek kialakítását? Milyen módon járultak hozzá a rendszerek közötti különbségek a kapcsolódó jóléti reformok és diskurzusok formálódásához? Hogyan segítették elő a különböző jóléti berendezkedések a nemi egyenlőséget?*

A harmadik fejezet a magyar kormány 2010 és 2020 közötti családdal kapcsolatos diskurzusát elemzi, és annak feltárására törekszik, hogy a „hagyományos” családi értékek fontosságát hirdető családpolitikai diskurzus hogyan érinti az egyedülálló szülők jóléti érdemességének kérdését. A fejezet a következő kutatási kérdésre kíván válaszolni: *Milyen mértékben és hogyan keretezi a kormány diskurzusa kevésbé érdemesnek az egyszülős családokat a „hagyományos” kétszülős családokhoz képest?*

A negyedik fejezet az egyedülálló anyákról kialakult közkép és érdemességi percepciók, valamint az attitűdök és az intézményi változások közötti kapcsolatot vizsgálja. A fejezet elsősorban a disszertáció első céljához kapcsolódik és a következő kutatási kérdésre kíván válaszolni: *Hogyan látja a közvélemény az egyedülálló anyákat, és hogyan viszonyul a róluk kialakult közkép és érdemességi percepcióik az egyedülálló szülők csökkenő állami támogatásához?*

Az ötödik fejezet az egyedülálló anyák vélt jóléti érdemességét meghatározó tényezőket vizsgálja két elmélet alapján (CARIN érdemességi percepciók és érdemességi heurisztika), így elsősorban a disszertáció harmadik céljához illeszkedik. Egyrészt feltárja a CARIN percepciók szerepét az egyedülálló anyák megítélésében, másrészt megvizsgálja, hogy e percepciók szerepe miként változik egyénspecifikus érdemességi jellemzők jelenlétében és hiányában. A fejezet kutatási kérdései a következők: *Mely CARIN érdemességi percepciók magyarázzák az egyedülálló anyák vélt jóléti érdemességet Magyarországon? Milyen mértékben változik a percepciók szerepe az egyedülálló anyák esetében az egyénspecifikus érdemességi jellemzők jelenlétében és hiányában?*

A FELHASZNÁLT ADATOK ÉS MÓDSZEREK

A disszertáció nem egyetlen adatbázis elemzésére épül, hanem különböző adatforrásokat és módszereket használ, melyek megfelelőek az egyes fejezetek kutatási kérdéseinek megválaszolására.

A második fejezet összehasonlítja az egyedülálló anyák állami támogatásának történetét Magyarországon, az USA-ban és az Egyesült Királyságban, összehasonlító irodalomáttekintést használva.

A harmadik fejezet a magyar kormány családdal kapcsolatos diskurzusát vizsgálja. A fejezet elemzi azt a tágabb kommunikációs keretet (keretelemzés – *frame analysis*), amelyben a kormány kommunikál a családokról („hagyományos” családi értékek fontossága), és értékeli, hogy ez a keret hogyan reflektál az egyszülős

családok jóléti érdemességére. Ezt követően a fejezet külön elemzi az egyszülős családokkal kapcsolatos és a „tradicionális” családokra vonatkozó megszólalásokat a kritikai diskurzuselemzés módszerével, és összehasonlítja a két diskurzust a tekintetben, hogy miképpen érintik az egyedülálló szülők érdemességét, és hogyan erősítik meg az egyedülálló szülők kedvezőtlenebb helyzetét a „tradicionális” családokhoz képest. A szövegeket a kormány weboldaláról gyűjtöttem ki kulcsszavas kereséssel (tradicionális/hagyományos család, egyszülős család, egyedülálló anya / apa) a 2010 júliusa és 2020 júliusa közötti időszakban, valamint az egyszülős családokkal kapcsolatos megszólalásokat kiegészítettem az elmúlt évtizedben bekövetkezett, az egyszülős családok helyzetét érintő változásokkal kapcsolatos további megszólalásokkal.

A negyedik fejezet az egyedülálló anyákról kialakult közképet és érdemességi percepciókat vizsgálja. Az egyedülálló anyákról kialakult közképet a dolgozat nyitott kérdések segítségével tárja fel és zárt kérdésekkel ellenőrzi. Ezt követően a nyitott kérdésekre adott válaszok alapján operacionalizálja a CARIN érdemességi percepciókat és az operacionalizált survey kérdések segítségével felméri az egyedülálló anyákkal kapcsolatos érdemességi percepciókat. Az érdemességi percepciókat a következő öt állítás mérte: „Az egyedülálló anyák többsége felelős azért, hogy egyedül maradt gyermekével/gyermekével” (felelősség); „Az egyedülálló anyák többsége túl sok támogatást vár el az államtól” (attitűd); „Az egyedülálló anyák többsége keményen dolgozik azért, hogy el tudja tartani gyermekét / gyermekeit” (felelősség és reciprocitás); „Teljesen hétköznapi az, hogy valaki egyedülálló anyaként neveli gyermekét” (identitás); „Az egyedülálló anyák többsége nehéz anyagi helyzetben van” (rászorultság). Egy további állítás mérte az egyedülálló anyák általános jóléti érdemességét: „Az államnak feladata segíteni az egyedülálló anyákat.” A felelősség percepcióját kétféle módon mérték az állítások. Az első állítás az egyszülős család kialakulásáért való, míg a harmadik állítás a jelen helyzet alakulásáért való vélt felelősséget mérte (vagyis, hogy az anya mindent megtesz-e azért, hogy el tudja tartani gyermekeit és ne szoruljon segítségre). A válaszadóknak egy 1-től 4-ig terjedő skálán kellett jelölniük egyetértésük mértékét (1=egyáltalán nem ért egyet; 4=teljes mértékben egyetért; 0=nem válaszol/nem tudja).

Ebben a fejezetben tehát a különböző adatfelvételek egymásra épülve kerültek kialakításra, kevert módszertant használva. A fejezetben használt legtöbb adat a felnőtt, internettel rendelkező lakosságot reprezentáló kvótás mintán lett lekérdezve (nem, életkor, településtípus, régió) (500 és 1000 fős minták), az érdemességi percepciókat mérő kérdések közül ugyanakkor több felmérésre került reprezentatív, 1000 fős mintán is. Az eltérések a két mintavétel között nem szignifikánsak, jelezve a kvótás adatok megbízhatóságát.

Az ötödik fejezet az egyedülálló anyák vélt jóléti érdemességét meghatározó tényezőket tárja fel két módszer használatával. Az érdemességi heurisztika elmélete alapján (Petersen et al. 2011) máshogy ítélik meg az állampolgárok az állami segítségben részesülők jóléti érdemességét, amennyiben a segítségben részesülő személyre vonatkozóan egyéni, érdemességspecifikus jellemzők is elérhetők. A fejezet ezt figyelembe véve érdemességspecifikus jellemzők hiányában és azok jelenlétében is méri az érdemességet és a megítélést meghatározó tényezőket. Az érdemességspecifikus jellemzők hiányában a fejezet a már korábban bemutatott, a negyedik fejezetben operacionalizált állítások segítségével méri a percepciók fontosságát. Az érdemességre vonatkozó állítást („Az államnak feladata segíteni az egyedülálló anyákat”) használja a regressziós modell függő változójaként, a CARIN percepciókra és a családi értékekre vonatkozó állításokat pedig annak független változóiként.

Az érdemességspecifikus jellemzők jelenlétére vonatkozó mérés pedig egy vinyettás survey kísérlet volt, melyben a válaszadók specifikus tulajdonságokkal rendelkező egyedülálló anyák érdemességéről – jelen esetben kifejezetten a kapott családi pótlék összegének igazságosságáról – döntöttek. A kísérleti szituációk között az anyák következő tulajdonságai változtak és ezek mérték az érdemességi percepciók fontosságát:

- anya családi állapota (hajadon / elvált / özvegy » felelősség);
- anya attitűdje a támogatáshoz (hálás / több támogatást várna el az államtól » attitűd);
- anya életkora (22 éves / 40 éves » reciprocitás);
- anya etnikai származása (nem megnevezett / roma származású » identitás);
- gyermekek száma és az utánuk folyósított családi pótlék összege (1 gyermek után 13.700 forint / 3 gyermek után 17.000 forint gyermekenként » rászorultság);
- anya munkaerőpiaci státusza és jövedelmének összege (jelenleg nem dolgozik / jelenleg dolgozik és a jövedelme az átlagosnál alacsonyabb, jelenleg dolgozik és a jövedelme átlagos, jelenleg dolgozik és jövedelme az átlagosnál magasabb » reciprocitás és rászorultság);
- az apától kapott gyermektartás / az államtól kapott árvaellátás összege (nem kap / havonta 25.000 forint gyermekenként / havonta 50.000 forint gyermekenként » rászorultság).

Az alábbi példa szemlélteti a vinyetták szövegezését és a kérdés módját:

„Erika 40 éves özvegy, három gyermekét egyedül nevelő anya. Jelenleg dolgozik, jövedelme az átlagosnál alacsonyabb. Erikát gyermeke után árvaellátás nem illeti meg, az államtól gyermekenként havi 17.000 forintos családi pótlékot kap. Hálás az államtól kapott támogatásért. Ön szerint mennyire igazságos, hogy Erika ekkora összegű családi pótlékot kap?

Kérem, válaszoljon egy -5 és +5 közötti skálán, ahol a -5 azt jelenti, hogy igazságtalanul alacsony; a 0 azt jelenti, hogy igazságos; és a +5 pedig azt, hogy igazságtalanul magas. Természetesen a közbülső osztályzatokat is használhatja!”

A kísérleti szituációk között az egyedülálló anyák hét tulajdonsága változott, melyek közül mindegyiknek kettő, három vagy négy kategóriája volt. Az így létrejövő 576 lehetséges szituáció közül véletlenszerűen 100 db került kiválasztásra, melyek 10 db vinyettacsoportba kerültek elosztásra. A csoportok és azon belül a vinyetták sorrendje szintén véletlenszerűen változott. Figyelembe véve az adatok hierarchikus voltát (egy kitöltő több vinyettát is értékelt), a kísérlet eredményei többszintű regressziós modellekkel kerültek kielemezésre.

Mind az állítások, mind a kísérlet egy nagyobb 2000 fős kérdőíves vizsgálat része volt, amely ez esetben is egy, a felnőtt, internettel rendelkező lakosságot reprezentáló kvótás mintán került lekérdezésre. A 2000 fős minta véletlenszerűen két részre lett osztva, amikor a survey kísérlet és az állítások következtek, így azok megközelítőleg 1000–1000 fős mintán kerültek lekérdezésre. Mindkét kérdésblokk esetén (kísérlet és állítások) a kérdés kiegészült a „tradicionális” családi értékekre vonatkozó kérdésekkel (az egyetértést szintén 4-fokú skálán mérve) („Ha egy házasság boldogtalanná válik, jobb ha elválnak, még ha gyermekük is van”, „Egy gyereknek mindkét szülőjére szüksége van ahhoz, hogy boldogan nőjön fel”, „Egy nőnek joga van egyedül is gyereket vállalni, még akkor is, ha nem akar párkapcsolatban élni”), melyek mindkét módszer esetén független változókként és az identitást mérő percepciókként (az egyedülálló anyaság társadalmi elfogadottságának különböző aspektusai) szerepeltek a modellekben.

AZ ÉRTEKEZÉS EREDMÉNYEI

Eredmények a magyar szociálpolitika szempontjából

Az egyedülálló anyák célzott jóléti támogatásának társadalmi legitimitása Magyarországon

A második fejezet rámutatott arra, hogy Magyarországon az egyedülálló anyák jóléti támogatásának hosszú múltra visszatekintő, stabil rendszere van. A számukra nyújtott legfontosabb támogatási forma, a családi pótlék, a 20. század elején jött létre, és a dolgozó anyák az 1950-es évektől saját jogukon részesülhettek a juttatásban. Ettől kezdve az egyedülálló anyák – az 1960-as évektől az egyedülálló apák is – magasabb összegű családi pótlékra voltak jogosultak a kétszülős családokhoz képest. Az egyedülálló szülők emelt támogatásának elve változatlan maradt egészen a rendszerváltásig, majd azt követően is, bár a különbség az egyszülős és kétszülős családok pótléka között időszakosan változott. A rendszer stabilitása az egyedülálló szülők vélt érdemességének stabilitását is mutatja. Az érdemességüket alátámasztja a családi pótlék (kvázi) univerzális jellege is: a szocializmusban a dolgozó szülők kapták, de a teljes foglalkoztatás miatt szinte univerzálisnak volt tekinthető, majd a rendszerváltáskor univerzálissá vált, és az azt követő időszakban mindösszesen két évben volt jövedelemteszthez kötött.

A harmadik fejezet eredményei azt mutatták, hogy a magyar kormány családi értékek fontosságáról szóló diskurzusa károsnak keretezi (és ezáltal kevésbé érdemesnek) az úgynevezett tradicionális (heteroszexuális, házasságban élő és gyermeke(ik) alkotta) családtípustól eltérő családformákat (köztük az egyszülős családokat is), mivel azok hozzájárulnak a demográfiai csökkenéshez. A keret megoldásként a „tradicionális” családi értékek népszerűsítését jelöli meg, valamint a tradicionálisnak vélt családok segítségét a családpolitikai rendszeren keresztül. Ebben a keretben tehát egyértelműen a „tradicionális” családok az állami segítségre érdemesek, míg a többi családforma kevésbé érdemes. Az egyszülős családok ugyanakkor nincsenek egyértelműen stigmatizálva ebben a keretben, és nincsenek is egyértelműen érdemtelennek keretezve, viszont a házasságon alapuló, kétszülős családokhoz képest kevésbé egészséges, másodrangú családokként jelennek meg. Az egyszülős családokkal kapcsolatos kormányzati üzenet az, hogy az egyszülős családok ugyan érdemesek állami segítségre, de kevésbé érdemesek, mint a házasságban élő, kétszülős családok, és a kormány elsődlegesen arra törekszik, hogy megelőzze az egyszülős családok kialakulását.

A negyedik fejezet az egyedülálló anyák állami támogatásának társadalmi legitimitását az egyedülálló anyákról kialakult közkepvélemény és érdemességi percepcióik vizsgálatával tárta fel. A nyitott kérdésre adott válaszok alapján a közvélemény az egyedülálló anyákat szegény, családjuk eltartása érdekében keményen dolgozó, érzelmi és anyagi támogatásra szoruló anyáknak tekinti. Mindezek közül a leggyakrabban említett jellemző a szegénység volt, ugyanakkor a válaszadók hasonló gyakorisággal emelték ki azt is, hogy az egyedülálló anyák által vezetett háztartások nem teljesek, hiszen hiányzik az apa a családból. A kiemelt két jellemző (szegénység és hiányosság) a rászorultság és az identitás érdemességi percepcióira reflektálnak. Az egyedülálló anyák érdemesnek tűnnek a társadalom szemében a rászorultság percepciója alapján, hiszen szegénynek véli őket a közvélemény, viszont kevésbé érdemesnek tekinti őket az identitás percepciója szerint, hiszen ezek a családok eltérnek a preferált kétszülős családformától.

Az attitűdállításokra adott válaszok is alátámasztják a nyitott kérdések eredményeit, hiszen a válaszadók többsége (közel 80%-uk) egyetértett (inkább vagy teljes mértékben) azzal az állítással, hogy az egyedülálló anyák többsége rossz anyagi körülmények között él, míg a válaszadóknak mindösszesen a fele értett egyet azzal, hogy „Teljesen hétköznapi az, hogy valaki egyedülálló anyaként neveli gyermekét.” A válaszadók e dimenzió (identitás) szerinti megosztottságának ellenére a többség (80%) egyetértett azzal az állítással is, hogy az

államnak feladata segíteni az egyedülálló anyákat. Ezek az eredmények tehát azt mutatják, hogy a közvélemény egyrészt megegyezik a kormány konzervatív családpolitikai diskurzusával a tekintetben, hogy a kétszülős család a preferált családforma, másrészt a közvélemény az egyedülálló anyákat is állami segítségre érdemesnek tekinti. Az egyedülálló anyák érdemessége magyarázható azzal, hogy percepciójuk pozitív (ötből) négy érdemességi percepció mentén, hiszen a többség nem véli felelősnek az egyedülálló anyákat azért, hogy egyedül maradtak gyermekeikkel (felelősség), és nem gondolja úgy, hogy az egyedülálló anyák túl sok támogatást várnak el az államtól (attitűd). Emellett nemcsak nehéz anyagi helyzetűnek látja őket a közvélemény (rászorultság), de keményen dolgozó anyáknak is, akik mindent megtesznek gyermekeik eltartása érdekében (felelősség és reciprocitás). Érdemességük magyarázható továbbá azzal is, hogy a magyar lakosság családi értékei ellentmondásosak. A magyar attitűdök egyrészt konzervatívak a házasság és a kétszülős családok preferálását, másrészt liberálisak a válás elfogadottságát tekintve.

Az ötödik fejezet az egyedülálló anyák állami támogatásának társadalmi legitimitását az anyákat célzó rendszer jellemzőinek vizsgálatán keresztül közelítette meg. A fejezetben alkalmazott vinyettás survey kísérlet eredményei visszajelzést nyújtanak arról, hogy az egyedülálló anyák csoportján belül mely anyák segítése élvez nagyobb fokú társadalmi legitimitást. Az eredmények egyrészt azt mutatják, hogy a válaszadók érdemesebbnek találták azokat az egyedülálló anyákat, akiknek egy gyermekük volt és az egy gyermek után alacsonyabb összegű pótlékot kaptak, mint a háromgyermekes anyákat, akik a magasabb gyermekszám miatt gyermekeként nagyobb összegre voltak jogosultak. Eszerint a válaszadók nem támogatják a juttatások pronatalista elven alapuló elosztását. Másrészt a válaszadók mind a nem dolgozó, mind a dolgozó, de az átlagosnál alacsonyabb jövedelemmel rendelkező anyákat érdemesebbnek vélték a dolgozó és átlagos, valamint a dolgozó és az átlagosnál magasabb jövedelemmel rendelkező anyákhöz képest. Ezek alapján megállapítható, hogy nem élvez társadalmi legitimitást az egyedülálló anyák támogatásra való jogosultságának munkához való kötése sem. Harmadrészt az eredmények azt is mutatják, hogy szélesebb körű társadalmi legitimitást élvezne az egyedülálló anyák támogatásának egy olyan rendszere, ami jobban figyelembe veszi az anyák anyagi rászorultságát, mivel a válaszadók érdemesebbnek ítélték meg mind az alacsonyabb jövedelemmel, mind az alacsonyabb tartási díjjal/árvaellátással rendelkező anyákat. Összességében a kísérlet eredményei azt mutatják, hogy a válaszadók preferenciái nem felelnek meg a jelenlegi rendszernek, ami a dolgozó, magasabb jövedelmű családoknak kedvez.

Összefoglalóan a második, negyedik és ötödik fejezet eredményei mind azt mutatják, hogy az egyedülálló anyák állami támogatása széleskörű társadalmi legitimitást élvez Magyarországon. Ezt az eredményt alátámasztja támogatásuknak történeti-intézményi kontextusa, melyen belül a juttatások formája stabilnak és (kvázi)univerzálisnak tekinthető. Támogatásuk legitimitását mutatja továbbá a róluk kialakult kedvező közkép, pozitív megítélésük négy érdemességi percepció szerint, valamint az is, hogy a többség (80%) egyetért azzal, hogy az államnak feladata segítenie az egyedülálló anyákat. A történetileg stabil intézményrendszer és a pozitív társadalmi attitűdök a kormány más, a „tradicionális” családtól eltérő családformákhoz képesti óvatosabb kommunikációját, valamint az egyedülálló szülők támogatásának kevésbé látványos csökkentését is magyarázza. Ezek az eredmények pedig rámutatnak arra is, hogy a vizsgált tényezők között jelentős összefüggések vannak.

Az egyedülálló anyák állami segítésének magasfokú társadalmi támogatottsága ugyanakkor azt is mutatja, hogy a társadalmi attitűdök nincsenek összhangban a családpolitika elmúlt tíz évben végbemenő változásaival, melyek következtében csökkent az egyedülálló szülők célzott támogatása. A disszertáció eredményei szerint a közvélemény növelné az egyedülálló szülők támogatását, és olyan rendszert támogatna jobban, ami az egyedülálló anyák anyagi rászorultságát fokozottan figyelembe veszi.

EREDMÉNYEK AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ SZOCIÁLPOLITIKAI KUTATÁS SZEMPONTJÁBÓL

A második fejezet bemutatta, hogy az egyedülálló anyák számára nyújtott jóléti juttatások történeti fejlődése jelentősen eltér Magyarországon az USA-hoz és az Egyesült Királysághoz képest. A 20. század elején az angolszász országokban szociális segélyeket hoztak létre az egyedülálló anyák segítésére. Ehhez képest Magyarországon az egyedülálló anyák támogatása (ugyan csak kezdetleges formában) de már a század elején beépült a társadalombiztosítási alapú családi pótlék rendszerbe, majd a pótléokra jogosult egyedülálló anyák köre fokozatosan kiszélesedett a szocializmusban, és az 1950-es évek végétől kezdődően az egyedülálló anyák emelt összegű családi pótlékban részesültek. A század elején kialakult támogatási formák és az azokban megjelenő gondolkodásmód, a század végi angolszász és a 2010-es évekbeli hazai családpolitikai reformokat is meghatározták.

A rendszerek közötti különbségek az egyedülálló anyák eltérő társadalmi percepciójával magyarázhatók. A szocialista Magyarországon az egyedülálló anyákat, mint a többi anyát, dolgozó anyáknak tekintették. Ettől eltérően az angolszász országokban a férfi kenyérkereső modell miatt az egyedülálló anyákat nem tekintették dolgozó állampolgároknak. Ezen kívül az USA-ban és az Egyesült Királyságban a jóléti rendszer megkülönböztette az állami segítségre érdemes özvegy egyedülálló anyákat a többi, „érdemtelen” egyedülálló anyáktól. Míg az özvegyek részesei voltak a társadalombiztosítási rendszernek (elhunyt férjük munkaviszonya alapján), addig az elvált, férjüktől külön élő és hajadon anyák kiszorultak a társadalombiztosítási rendszerből. Az özvegyek továbbá gyakrabban is részesültek szociális segélyekben. Ehhez képest Magyarországon a családi pótlék rendszere nem különböztette meg (és jelenleg sem különbözteti meg) az egyedülálló anyákat a családi állapotuk szerint.

Az angolszász rendszerek jellemzőit figyelembe véve nem voltak különösebb akadályai az egyedülálló anyák jóléti juttatásainak 1990-es években történő megreformálásának. Egyrészt a segélyalapú juttatások általánosságban alacsonyabb fokú társadalmi legitimitást élveznek, mint a szélesebb körben, univerzális alapon elérhető juttatások. Másrészt a férfi családfenntartó modell egyre inkább elavulttá vált a nők növekvő munkaerőpiaci részvétele miatt, továbbá az egyedülálló anyák családi állapot szerinti összetétele is jelentősen megváltozott, hiszen többségük már nem özvegy, hanem elvált, párjától külön élő vagy hajadon volt. A reformokat ugyanakkor az egyedülálló anyákat érdemtelennek keretező politikai és médiadiskurzusok is támogatták. A diskurzusok az egyedülálló anyák racionális döntését hangsúlyozták, mely szerint az anyák szándékosan választották az egyedülálló anyaságot és a jóléti rendszeren való függést a házasság és a fizetett munka helyett. Fontos komponense volt még a diskurzusoknak a „tradicionális” családi értékek fontosságának hirdetése is, hasonlóan a 2010 utáni magyar családpolitikai diskurzushoz. Magyarországon ugyanakkor az egyedülálló anyák nincsenek stigmatizálva a kormányzati diskurzusban, de a „hagyományos” családi értékeket hirdető családpolitika másodrangú családokként ábrázolja az egyszülős családokat a házasság, kétszülős családokhoz képest. A magyar kormány egyszülős családokkal kapcsolatos visszafogottabb kommunikációját magyarázza a történeti-intézményi kontextus, hiszen történetileg az egyedülálló anyákat állami segítségre érdemesnek tekintették, így az egyedülálló anyákat negatívan keretező diskurzus nem élvezne társadalmi legitimitást.

A második, történeti összehasonlító fejezet rávilágít arra is, hogy a szocialista Magyarország jobban elősegítette a nemi egyenlőséget az egyedülálló anyák támogatásának szempontjából, mint az Egyesült Államok vagy az Egyesült Királyság. Míg a nyugati feminista irodalom gyakran ábrázolja a kelet-európai országokat elmaradottnak a nemi egyenlőség szempontjából, az egyedülálló anyák támogatása egy olyan aspektusát mutatja a nemi egyenlőségnek, mely alapján a szocialista Magyarország előrébb járt, mint a kapitalista angolszász országok. A liberális jogi környezet (válási törvény), a nők munkaerőpiaci részvétele, valamint a jóléti juttatások mind

hozzájárultak a nemi egyenlőség elősegítéséhez a szocialista Magyarországon, hiszen a nők jogi stigmatizáció nélkül kiléphettek egy általuk nem kívánt párkapcsolatból, valamint az állam elősegítette a nők lehetőségeit arra, hogy saját háztartást hozzanak létre és tartsanak fent. Az USA-ban és az Egyesült Királyságban a társadalmi környezet kevésbé volt kedvező a nők számára, hiszen a vétkesség elvét sokkal később törölték el a válási gyakorlatban, valamint a nők munkaerőpiaci részvételét nem segítették elő sem ingyenesen elérhető gyermekfelügyeleti szolgáltatásokkal, sem munkaerőpiaci politikákkal. Az egyedülálló anyák elvesztették a segélyre való jogosultságokat, amint munkába álltak, és jövedelmük gyakran alig haladta meg a korábbi segély összegét.

A negyedik fejezet az egyedülálló anyákról kialakult közképet vizsgálta Magyarországon, és részben (a módszertani korlátokat figyelembe véve) összehasonlította a brit és az amerikai ábrázolásokkal. Az angolszász országokból nem volt elérhető hasonló survey adat, így a fejezet az angolszász média- és politikai diskurzusokban kirajzolódó képet hasonlította a magyar survey eredményekhez. Eszerint az látható, hogy míg az angolszász diskurzusok érdemtelennek ábrázolták az egyedülálló anyákat, addig Magyarországon a közvélemény állami segítségre érdemesnek tartja az egyedülálló anyákat.

Az érdemességi percepciók alapján az egyedülálló anyák amerikai ábrázolása négy, míg a brit három szempont szerint negatív. Mindkét országban úgy ábrázolták őket, mint akik racionálisan választották az egyedülálló anyaságot és a jóléti juttatásokat (felelősek saját helyzetükért), akik újratermelik a szegénységet és a jóléti rendszeren való függést (alacsony szintű reciprocitás). Az amerikai és a brit diskurzusokban továbbá az egyedülálló anyákat feslett erkölcsű, *underclass*-beli tinédzser (UK) és fekete (USA) nőknek ábrázolták. Ezek a jellemzők mind az identitás dimenzióját érintik, hiszen szülői és szexuális normák, valamint társadalmi osztály és rassz szerinti megkülönböztetésre utalnak. Továbbá az amerikai „jóléti királynő” ábrázolásban az egyedülálló anyákat csalóknak festették le, akik több támogatást vettek fel, mint amire valójában jogosultak lettek volna (attitűd). Ettől eltérően Magyarországon a szegény (rászorultság), sokat dolgozó (reciprocitás) egyedülálló anya képe él a köztudatban, mely nem kötődik társadalmi osztályhoz és etnikai származáshoz sem. Ugyanakkor az egyszülős családokat hiányosnak tekinti a hazai közvélemény is, mely szintén egyfajta társadalmi távolságra utal az egyedülálló anyák és a többségi társadalom között.

Összefoglalóan a második és a negyedik fejezet eredményei rámutattak arra, hogy az egyedülálló anyák jóléti érdemességének kérdése máshogy kontextualizálódik Magyarországon az angolszász országokhoz képest. A különbségeket magyarázza a juttatások eltérő történeti-intézeti fejlődése, valamint az ezeket formáló eltérő percepciók. A diskurzusokat tekintve hasonlóság mutatkozik a magyar és az angolszász esetek között a tekintetben, hogy mindegyik országban kiemelt szerepe volt/van a „hagyományos” családi értékek hirdetésének. Fontos különbség ugyanakkor, hogy Magyarországon az egyedülálló anyákat nem stigmatizálja a kormány (ugyanakkor impliciten kevésbé érdemesnek keretezi őket). A magyar kormány óvatosabb kommunikációját magyarázza az egyedülálló anyák érdemességének történeti meghatározottsága és a pozitív lakossági attitűdök is.

Eredmények az érdemességkutatás szempontjából

Az ötödik fejezet az egyedülálló anyák jóléti érdemességét meghatározó tényezőket vizsgálta két elmélet alapján (CARIN érdemességi percepciók (van Oorschot 2000) és érdemességi heurisztika (Petersen et al. 2011), két módszer (survey itemek regressziós elemzése és vinyettás survey kísérlet) segítségével. Az eredmények azt mutatták, hogy az egyénspecifikus érdemességi jellemzők hiányában a válaszadók az attitűd, reciprocitás/felelősség, identitás és rászorultság percepcióira egyaránt támaszkodtak. Eszerint Magyarországon az egyedülálló anyák érdemesnek tűnnek a társadalom szemében, mert keményen dolgoznak, nem követelőzőnek és rászorulónak tűnnek. Ezen kívül a liberális családi értékek, de ugyanúgy néhány konzervatív elképzelés is – mint

például, hogy egy gyereknek szüksége van anyára és apára is a boldog élethez – magyarázza az észlelt érdemességüket. Ettől eltérően amikor az egyénspecifikus jellemzők elérhetőek voltak, a válaszadók elsősorban az anyák rászorultsága alapján ítélték meg az anyák érdemességét, míg az attitűd és a reciprocitás, valamint a családi értékek közvetlen hatása eltűnt. Ezek az eredmények alátámasztják az érdemességi heurisztika működését, hiszen a válaszadók a sztereotípiáikat és értékeiket félretéve az elérhető érdemességi információk alapján döntöttek. Mindezek alapján ugyanakkor az is látható, hogy az érdemességi heurisztika máshogy működik az egyedülálló anyák esetében, mint egyéb, a korábbiakban más kutatások (Petersen 2012, Petersen et al. 2011) által vizsgált célcsoportoknál. Míg a munkanélküliek és a szociális segélyben részesülők esetében az érdemességi heurisztika mechanizmusa a felelősség és a reciprocitás percepcióira irányította a figyelmet, addig az egyedülálló anyák esetében a rászorultság percepciójára.

Ez az eredmény egy nemialapú torzítást mutat az érdemességi heurisztika működésében, mely valószínűsíthetően a tradicionális nemi szerepekkel magyarázható. E feltételezés szerint az anyák esetében kevésbé fontosak a felelősség és a reciprocitás percepciói, mert ők tradicionálisan a gyermekek neveléséért és nem a család fenntartásáért voltak felelősek. Ennek a mechanizmusnak a létezését Groskind (1991) vinyettás survey kísérlet eredményei is alátámasztják, hiszen a válaszadók abban az esetben is elsősorban az anyák rászorultsága alapján döntöttek, és az érdemesség megítélésékor fontosabb percepció volt a háztartásban nem jelen levő apa munkaerőpiaci helyzete az egyedülálló anya munkaerőpiaci helyzeténél. Másrészt Groskind (1991) eredményei azt is megmutatták, hogy a kétszülős családok esetében az érdemességi heurisztika a munkanélküliekhez és a segélyezettekhez hasonlóan működik, hiszen abban az esetben az apa munkaerőpiaci státusza és munkaerőpiaci hajlandósága alapján értékelték a válaszadók a családok érdemességét. Alátámasztja a nemialapú torzítást a disszertációban szereplő kísérlet azon eredménye is, hogy az apától/államtól kapott gyermektartás/árvaellátás összege jobban befolyásolta az egyedülálló anyák érdemességének megítélését, mint az anya jövedelmének mértéke és munkaerőpiaci státusza. Összeségében tehát a disszertáció egyik fontos eredménye, hogy a CARIN és az érdemességi heurisztika elméletét ötvözve rávilágít arra, hogy az egyedülálló anyák esetében máshogy működik az érdemességi heurisztika, és a tradicionális nemi szerepek miatt a rászorultság percepciója felé tereli esetükben a figyelmet a felelősség és a reciprocitás percepciói helyett.

A rászorultság percepciója tehát mind az egyénspecifikus érdemességi percepciók jelenlétében, mind azok hiányában magyarázza az egyedülálló anyák jóléti érdemességét Magyarországon, továbbá az egyénspecifikus érdemességi jegyek jelenlétében kiemelt jelentőséggel bír. Ehhez képest a felelősség percepciója (abban az értelemben, hogy az anya felelős azért, hogy egyedül maradt gyermekével) egyik mérésben sem magyarázta az anyák érdemességét, mely eredmény meglepő, hiszen az angolszász irodalomban kiemelt jelentőséget tulajdonítottak ennek a percepciónak. Az ötödik fejezet eredményei ugyanakkor azt is megmutatták, hogy a felelősség dimenzióját a válaszadók különböző csoportjai másféleképpen értelmezték. Például az idősebb korcsoport tagjai és a férfiak – a fiatalabb korcsoportoktól és a nőktől eltérően – nagyobb valószínűséggel vélték állami segítségre érdemesnek az egyedülálló anyákat, amennyiben úgy válaszoltak, hogy az egyedülálló anyák többsége felelős azért, hogy egyedül maradt gyermekével/gyermekeivel. Ez az eredmény ellentmond a CARIN érdemességi percepciók elméletének, mely szerint azok a csoportok kevésbé érdekesek a társadalom szemében, akik felelősnek tűnnek saját helyzetükért. Egyik lehetséges magyarázata ennek az eredménynek, hogy a férfiak és az idősebb korcsoportba tartozók tradicionálisabban gondolkodnak a nemi szerepekről. Emiatt amikor azt gondolják, hogy a nők nem felelősek a saját helyzetükért, akkor úgy vélik, hogy a gyermek apja felelős a család eltartásáért és nem az állam. Ez az eredmény azt is mutatja, hogy az egyedülálló anyák érdemességének vizsgálatakor elengedhetetlen megvizsgálni mind az anyák, mind az apák vélt felelősségének szerepét.

A további három érdemességi percepció (attitűd, reciprocitás, identitás) mérések közötti változó szerepe szintén alátámasztja, hogy a válaszadók más szempontokat mérlegelnek az egyénspecifikus érdemességi percepciók jelenlétében és hiányában. A mérések közötti különbségek azt is mutatják, hogy az érdemességi percepciók szerepével kapcsolatos következtetések levonásakor többféle módszer eredményeit is érdemes figyelembe venni. Emellett az ötödik fejezetben bemutatott eredmények arra is rávilágítanak, hogy a különböző mérések különböző célokra alkalmazhatók. Míg a csoportok érdemességére vonatkozó egyénspecifikus jegyek nélküli mérések hasznosak lehetnek a csoportok célzott támogatásának társadalmi legitimitásának vizsgálatakor, addig a specifikusabb, egyéni érdemességi jegyeket tartalmazó kísérleti módszerek relevánsabbak lehetnek egy juttatás kialakításakor. Egy specifikusabb vizsgálat alapján jobban látható, hogy a támogatott csoportokon belül milyen jellemzők alapján lenne szükséges differenciálni egy rendszernek, hiszen a csoportokba tartozók számos (az érdemesség megítélése szempontjából meghatározó) jellemző szerint különbözhetnek egymástól.

Összességében tehát az eredmények azt mutatják, hogy a rászorultság percepciója fontos szerepet tölt be az egyedülálló anyák jóléti érdemességének megítélésében Magyarországon, továbbá az attitűd, a reciprocitás (és a felelősség abban az értelemben, hogy az anya mindent megtesz azért, hogy eltartsa családját), valamint az identitás percepciói is mind meghatározták az egyedülálló anyák érdemességét a kettő közül valamelyik mérésben. Az eredmények azt is mutatják, hogy a „tradicionális” családi értékek preferálása nem határozza meg egyértelműen az egyedülálló anyák vélt jóléti érdemességét, sőt bizonyos konzervatív elképzelések – mint például, hogy egy gyermeknek szüksége van anyára és apára is – növelik és nem csökkentik az egyedülálló anyák vélt érdemességét. Az egyedülálló anyák tehát érdemesnek tűnnek a magyar társadalom szemében, mely percepciót magyarázza az egyedülálló anyák vélt szegénysége, nem követelőző attitűdje és dolgoosságuk, a válás széles körű elfogadottsága, valamint az is, hogy a vélekedés mely szerint egy gyermeknek szüksége van mindkét szülőjére a boldog élethez, növeli és nem csökkenti az érdemességüket.

HIVATKOZÁSOK

- Battle, P. B. (2019) War widows and welfare queens. The semiotics of deservingness in the US welfare system. In Brekhus, W. H. – Ignatow, G. (szerk.) *The Oxford Handbook of Cognitive Sociology*. Oxford: Oxford University Press, 585–605. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190273385.013.31>
- Baumberg, B. – Bell, K. – Gaffney, D. (2012) *Benefits stigma in Britain*. Report. Elizabeth Finn Care/Turn2us, London.
- Blum, S. – Kuhlmann, J. (2019) Stories of how to give or take – towards a typology of social policy reform narratives. In Blum, S. – Kuhlmann, J. (szerk.) *Narratives and Reforms in 'New' and 'Old' Social Policies*. Special Issue. *Policy and Society*, 38(3), 339–355. <https://doi.org/10.1080/14494035.2019.1657607>
- Duncan, S. – Edwards, R. (1999) *Lone Mothers, Paid Work: and Gendered Moral Rationalities*. Basingstoke: Macmillan
- Esmark, A. – Schoop, S. R. (2017) Deserving social benefits? Political framing and media framing of 'deservingness' in two welfare reforms in Denmark. *Journal of European Social Policy*, 27(5), 417–432. <https://doi.org/10.1177/0958928716688262>
- European Institute for Gender Equality (2016) *Poverty, gender and lone parents in the EU*. Report. Vilnius: European Institute for Gender Equality.
- Eurostat (2020) *People at risk of poverty or social exclusion by income quintile and household type*. Elérhető: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_peps03/default/table?lang=en [Letöltve: 2020-09-29].
- Gilman, E. (2014) The Return of the Welfare Queen. *Journal of Gender Social Policy & the Law*, 22(2), 247–279.
- Goodin, R. – Le Grand, J. (1987) *Not Only the Poor*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429486234>
- Groskind, F. (1991) Public reactions to poor families: Characteristics that influence attitudes toward assistance. *Social Work*, 36(5), 446–453. <https://doi.org/10.1093/sw/36.5.446>.
- Hancock, A. (2004) *The Politics of Disgust: The Public Identity of the Welfare Queen*. New York: NYU Press.
- Hobson, B. (1994) Solo mothers, social policy regimes and the logics of gender. In Sainsbury, D. (szerk.) *SAGE Modern Politics Series Volume 35 Sponsored by the European Consortium for Political Research/ECPR: Gendering welfare states*. London: SAGE Publications Ltd, 170–187.
- Jung, N. (1994) Importing feminism to Eastern Europe. *History of European Ideas*, 19(4-6), 845–851. [https://doi.org/10.1016/0191-6599\(94\)90070-1](https://doi.org/10.1016/0191-6599(94)90070-1)
- Kilkey, M. (2000) *Lone Mothers Between Paid Work and Care: The Policy Regime in Twenty Countries*. London: Routledge.
- Korpi, W. (1980) Social policy and distributional conflict in the capitalist democracies. A preliminary comparative framework. *West European Politics*, 3(3), 296–316. <https://doi.org/10.1080/01402388008424288>
- Laenen, T. (2018) Do institutions matter? The interplay between income benefit design, popular perceptions, and the social legitimacy of targeted welfare. *Journal of European Social Policy*, 28(1), 4–17. <https://doi.org/10.1177/0958928718755777>
- Lewis, J. (szerk.) (1997) *Lone Mothers in European Welfare Regimes: Shifting Policy Logics*. London: Jessica Kingsley.
- Millar, J. (1996) Mothers, workers, wives: policy approaches to supporting lone mothers in comparative perspective. In Silva, E. B. (szerk.) *Good Enough Mothering? Feminist Perspectives on Lone Motherhood*. Brighton: Harvester Wheatsheaf, 97–113.
- Monnat, S. M. (2010) Toward a critical understanding of gendered color-blind racism within the US welfare institution. *Journal of Black Studies*, 40(4), 637–652. <https://doi.org/10.1177/0021934708317739>
- Morissens, A. (2018) The role of universal and targeted family benefits in reducing poverty in single-parent families in different employment situations. In Nieuwenhuis, R. – Maldonado, L. (szerk.) *The triple bind of single-parent families: Resources, employment and policies to improve wellbeing*. Bristol, UK, Chicago, IL, USA: Bristol University Press, 359–382. <https://doi.org/10.2307/j.ctt2204rvq.22>
- OECD (2018) *Poor children in rich countries: why we need policy action, Policy Brief on Child WellBeing*. Paris: OECD Publishing. Elérhető: <https://www.oecd.org/els/family/Poor-children-in-rich-countries-Policy-brief-2018.pdf> [Letöltve: 2022-10-19].
- Olsen, F. (1997) Feminism in Central and Eastern Europe: Risks and Possibilities of American Engagement. *The Yale Law Journal*, 106(7), 2215–2257. <https://doi.org/10.2307/797168>
- Orloff, A. S. (1993) Gender and the Social Rights of Citizenship: The Comparative Analysis of Gender Relations and Welfare States. *American Sociological Review*, 58(3), 303–328. <https://doi.org/10.2307/2095903>
- Petersen, M. B. (2012) Social Welfare as Small-Scale Help: Evolutionary Psychology and the Deservingness Heuristic. *American Journal of Political Science*, 56, 1–16. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2011.00545.x>
- Petersen, M. B. – Slothuus, R. – Stubager, R. – Togeby, L. (2011) Deservingness versus Values in Public Opinion on Welfare: The Automaticity of the Deservingness Heuristic. *European Journal of Political Research*, 50(1), 24–52. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2010.01923.x>

- Phoenix, A. (1996) Social constructions of lone motherhood – a case of competing discourses. In Silva, E. B. (szerk.) *Good Enough Mothering? Feminist Perspectives on Lone Motherhood*. Abingdon, UK: Routledge, 175–190.
- Roosma, F., Jeene, M. (2017) The deservingness logic applied to public opinions concerning work obligations for benefit claimants. In van Oorschot, W. – Roosma, F. – Meuleman, B. – Reeskens, T. (szerk.) *The Social Legitimacy of Targeted Welfare*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 189–205. <https://doi.org/10.4337/9781785367212.00024>
- Rothstein, B. (1998) *Just Institutions Matter: The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State (Theories of Institutional Design)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, A. – Ingram, H. (1993) Social Construction of Target Populations: Implications for Politics and Policy. *The American Political Science Review*, 87(2), 334–347. <https://doi.org/10.2307/2939044>
- Skocpol, T. (1992) *Protecting Soldiers and Mothers: The Political Origins of Social Policy in the United States*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Slavova, K. (2006) Looking at Western Feminisms through the Double Lens of Eastern Europe and the Third World. In Lukic, J. – Regulaska, J. – Zvirsek, D. (szerk.) *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe*. Aldershot: Ashgate, 245–265.
- Slothuus, R. (2007) Framing Deservingness to Win Support for Welfare State Retrenchment. *Scandinavian Political Studies*, 30, 323–344. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.2007.00183.x>
- Van Lancker, W. – Ghysels, J. – Cantillon, B. (2015) Child benefits, targeting and single mother poverty: Exploring the role of targeting in 15 European countries. *International Journal of Social Welfare*, 24, 210–222. <https://doi.org/10.1111/ijsw.12140>
- van Oorschot, W. (2000) Who should get what, and why? On deservingness criteria and the conditionality of solidarity among the public. *Policy & Politics*, 28(1), 33–48. <https://doi.org/10.1332/0305573002500811>
- van Oorschot, W. – Roosma, F. (2017) The Social Legitimacy of Targeted Welfare and Welfare Deservingness. In van Oorschot, W. – Roosma, F. – Meuleman, B. – Reeskens, T. (szerk.) *The Social Legitimacy of Targeted Welfare*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 3–33. <https://doi.org/10.4337/9781785367212>

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott, 2019 óta a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kutatási Dokumentációs Központjának keretei között működő 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szazadhangja.tk.hu) a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltsük. Az alább bemutatott gyűjtemény, ahogyan az archívum összes anyaga, kutatói nyilatkozat kitöltése után tekinthető meg. A nyilatkozat az archívum repozitóriumi oldaláról (voices.tk.mta.hu) érhető el.

HAVADI GERGŐ¹

A RÁCZ JÓZSEF GYŰJTEMÉNY BEMUTATÁSA

A '80-AS ÉS '90-ES ÉVEK DEVIÁNS IFJÚSÁGI SZUBKULTÚRÁI ALULNÉZETBŐL

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.148>

Egy olyan jelentős szubkultúra-kutató munkásságát szeretném most – a 20. Század Hangja Archívumban elérhető kutatási dokumentumain keresztül – az olvasó figyelmébe ajánlani, aki alapvetően orvos-pszichiáterként került a szcénába, és lett a devianciákkal foglalkozó szociológiai kutatások meghatározó figurájává. Munkásságának és kutatásainak módszertani esszenciája: a hosszú ideig terepen „levés”, a „beépülés”, a bizalom s e révén a megértés kialakulásának jegyében és reményében – ami a deviáns szubkultúrákban – különösen ebben a korszakban nem ígérkezett épp könnyű feladatnak.

Ahhoz, hogy adott korban valamely társadalmi jelenségnek, cselekvésnek a normalitáshoz és az abnormalitáshoz fűződő viszonyát, helyzetét arányítani tudjuk, elsőként arra a kérdésre kell választ kapnunk, hogy a szóban forgó jelenség, cselekedet eltér-e a normálistól, s amennyiben igen, akkor vajon mennyire tér el attól. A társadalomtudományok ennek minőségbeli mérésére használják a deviancia kifejezést. Magyarországon Andorka Rudolf, Buda Béla, Cseh-Szombathy László és Pataki Ferenc az 1970-es évektől kezdve úttörő szerepre vállalkozott, amikor monografikus formában közreadta az ide vonatkozó legfontosabb szociológiai ismereteket, megfigyeléseket.² Az időzítés nem volt véletlen: ebben az időben kezdődött meg s a '80-as években teljesedett ki Magyarországon a devianciakutatás, amit akkoriban – jó tartalmi „fordításban” – társadalmi beilleszkedési zavarok kutatásnak neveztek. A rendszerváltást követően azonban ez a kutatási irányzat előbb elerőtlenedett, majd rövidesen – részint a tudományos életben a rendszerváltást követően bekövetkezett súlypont-eltolódások, részint a korábban meglehetősen bőséges állami pénzek megszűnése miatt – a feledés homályába merült. Ezalatt a deviancia szó is elvesztette korábbi, kizárólagosan negatív töltését (Rácz 2001a).

¹ Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kutatási Dokumentációs Központ.

² Lásd ezek eredményeiről részletesen: Andorka–Buda–Cseh-Szombathy 1974.

Rácz devianciamegközelítése – orvosi végzettsége ellenére – a fenti munkákhoz kapcsolódva elsősorban társadalomtudományos, amelyet a terepmunkáinak megfigyeléseire alapozott. A renitens, lázadó fiatalokat kriminalizáló hatalom szemében e csoportok tagjai bűnözők voltak, akikkel a rendőri fellépésen és intézményi fegyelmezésen kívül nem tudott mit kezdeni. Rácz – a késői Kádár-rendszer kritikájaként – az általa vizsgált deviáns ifjúsági csoportokat egyszerűen magukra hagyott, reményvesztett, szocializációjukban megtört, marginalizálódott fiatalokként ábrázolta, akik menekültek és elutasították a fennálló társadalom normáit és értékeit. Meglátása szerint a deviáns szubkultúra (ellenkultúra) a „másság” kifejeződése egy olyan hegemon kultúrájú társadalomban, ahol a „másságot” általában nem tolerálják. A devianciát tehát nem azonosítja önmagában a bűnözéssel, hanem sokkal inkább a társadalmi normák elutasításával, az önazonosság keresésével, illetve egyfajta marginalizációs folyamat részeként fogja fel, ahol nem csak maga a fiatal, hanem már eleve annak családja (környezete, szocializációja) marginalizált:

„A másság kifejezése az önazonosság és a személyes méltóság kialakítását célozza egy olyan társadalmi környezetben, amely ezt a fiataloktól a mindennapi életbe megtagadja. A másság kifejezése a domináns szimbolikus rend hegemoniája ellen vívott harc, illetve a vele való egyezkedés folyamata. Ez a küzdelem szimbolikus, másként fogalmazva a szubkultúrák az észlelt társadalmi problémákra mágikus úton reagálnak: hajviselettel, öltözködéssel, csoportmeghatározással. Itt visszatér tehát a klasszikus szubkultúra -irodalom problémamegoldás-fogalma; azonban ebben az esetben a társadalmi realitástól távoli megoldásról van szó. A szubkultúra „szemiotikus gerillaharcot” vív a környező társadalommal szemben – fogalmazhatjuk meg Umberto Eco nyomán” (Rácz 1996:42–43).

ÉLETPÁLYA

Rácz József (1957–) a Madách Imre Gimnáziumban érettségizett 1975-ben és ugyanezen évtől kezdte meg tanulmányait a SOTE Általános Orvosi Karán, majd 1981-ben általános orvosként végzett *summa cum laude* minősítéssel. Itt bekapcsolódott a Pszichiátriai Klinika Tudományos Diákkörébe az Országos Idegsebészeti Tudományos Intézet EEG (elektroencefalográfia) Laboratóriumában. Másik TDK témája a „csövesek” interjúkon alapuló kutatása volt (Göncz Dániellel, Harangozó Judittal, Kéthelyi Judittal és másokkal). 1989-ben pszichiátria, 1994-ben pszichoterapeuta szakorvosi vizsgát tett. 1994-ben az orvostudomány kandidátusa lett (disszertációjának címe: Szociálpszichiátriai vizsgálódások magyarországi drogfogyasztók körében: a droghasználat társas közege és a drogos karrier). 2000-ben habilitált a Pécsi Tudományegyetemen majd 2009-ben védte meg MTA doktori értekezését (címe: *Injekciós droghasználók szociálpszichológiai jellemzői a körükben végzett kvalitatív kutatások alapján*). Ugyanebben az évben lett egyetemi tanár a Semmelweis Egyetemen, majd 2011-ben az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Karán.

KUTATÁSI FÓKUSZA

Rácz József már orvostanhallgató egyetemistaként, diáktársaival együtt – így Harangozó Judittal, Kéthelyi Judittal, Göncz Dániellel – a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján kezdett el érdeklődni az akkor csak csövesként emlegetett csoportok iránt. OTDK munkájának a témája is az úgynevezett „csöves jelenség” kvalitatív eszközökkel történő megfigyelése, vizsgálta volt.

Érdeklődésének fókuszja innentől – az akkori szóhasználattal – ifjúsági szubkultúrák és fiatalkori devianciák, különös tekintettel az ifjúkori droghasználat felé fordult. Később más, ifjúsági szubkultúráként azonosított ifjúsági csoportosulások – a csövesek mellett *punkok*, *skinheadek*, *new wave*-esek, sátánisták stb. – körében folytatott kutatásokat. A nyolcvanas évektől kezdődően a kábítószerfogyasztási szokások és a droghasználat tár-

sadalmi hatásainak vizsgálatával foglalkozott, elsősorban a résztvevő megfigyelés és az interjúkészítés kvalitatív módszerek kombinációt alkalmazva. Főként a droghasználat társadalmi kérdései, majd a prevenció, terápiás és szakpolitikai szintű beavatkozás lehetőségei foglalkoztatták. Később a droghasználatot szélesebb összefüggésekben is vizsgálta úgy, mint a multidiszciplináris (antropológiai, etnográfiai, szociálpszichológiai és szociológiai) megközelítések elméleteit, azok egyes elemeit alkalmazva. Munkásságára nagy hatást gyakorolt a fenomenológia, a chicagói iskola (társadalmi-dezorganizációs elmélet), Albert K. Cohen klasszikus szubkultúra tanai (Kacsuk 2005), a társadalmikontroll-elméletek: Travis Hirschi, Michel Foucault, illetve Mérei Ferenc művei vagy épp egykori tanára, Buda Béla pszichoterapeuta kritikai megközelítései.

ALKALMAZOTT MÓDSZEREI ÉS A NARRATÍV MEGKÖZELÍTÉS

Rácz bevett kutatási módszere a kvalitatív megközelítésen alapuló indukció: résztvevő megfigyelés és megfigyelő munka a terepen, félig strukturált interjúk készítése és feldolgozása (a narratívák, a konstrukciós folyamat megvilágítása és fenomenológiai értelmezése).

A módszertant és a kérdezőtechnikákat a kezdetekben könyvekből, külföldi szakirodalmakból igyekezett elsajátítani azokkal a többnyire orvostanhallgatókból álló egyetemista társaival együtt, akikkel közös kutatásba kezdtek. Hamar kiderült ugyanis számukra, hogy az addig elterjedt kérdőíves vizsgálat alkalmazhatatlan ebben a témában, és a legjobb eszköz az életútinterjú. Először egymáson gyakoroltak, majd ezeket az interjúkat elemezve tanulták meg, illetve folyamatosan fejlesztve rakták le a módszer alapjait. A terepre kezdetben segítséggel mentek: olyan helyi szereplővel, aki bemutatta őket pár embernek. Így fokozatosan elterjedt, hogy mivel foglalkoznak, miért járnak az adott helyre, és ezáltal kialakult a bizalom irántuk. Tehát az elfogadásukhoz fontos volt a „beépülés” az adott csoportba.

A későbbi kutatások (például a Havanna-lakótelepen folytatott résztvevő megfigyelés, az interjúk narratív elemzése) többféle kvalitatív módszer alkalmazásával már professzionális keretek között zajlottak. Kutatásaiban egyre inkább megjelent a narratív megközelítés, például a 2000-es évektől elsősorban injekciós droghasználókkal folytatott kutatásaiban a narratív interjúfeldolgozás és a megalapozott elmélet (*grounded theory*) egyes elemeinek alkalmazása. Ez utóbbi nagy hatással volt elgondolásaira. Rácz ezt egy tanulmányban „lehorgonyzott elméletként” fordította le magyarra (Rácz 2006): lényege a megértésen alapuló, alanyokkal közös konstrukció, a folyamatos kutatói önreflexió és a hatalommentesség – amellyel létrejön az elengedhetetlen bizalmi viszony.³

SZUBKULTÚRA MINT IDENTITÁS ÉS KARRIER: A TÉVELYGÉS LABIRINTUSÁBAN⁴

Rácz József, aki a magyar szociológia területén talán a legkövetkezetesebben alkalmazta munkáiban a különböző szubkultúraelméletek megközelítéseit és módszereit, a következőket írta a kilencvenes években (Kacsuk 2005):

3 Kutatásaiban és a folyamat bemutatásának is fontos része az „én” mint kutató önreflexiója, valamint a kutatás szereplőinek és folyamatainak reflexiója. Esetünkben például maga az interjúhelyzet, azaz egy ifjúsági, jellemzően deviáns magatartási mintákat közvetítő csoportba történő belépés sajátos kontrollviszonyokat teremtett kutató és interjúalany között. Az összejövetelek színterei jellemzően az utca, egy „játszóter”, egy koncert egy klub vagy egy kocsmá (ritkábban egy lakás) tere a csoporttagok (ad hoc és állandó tagok, azaz a keménymag) elsődleges territóriumai, ahol a terepen kutató alkalmazkodik a csoporttagok által előírt szabályokhoz és normákhoz. Kutató és alanya közti „hatalmi viszonyok” elosztása minden esetben befolyásolja a kutatási helyzet alakulását és a kutatás kimenetét (Sallay–Martos 2018).

4 Rácz József a „labirintus” én-hasonlattal többször is él a droghasználók helyzete és narratívája kapcsán (Rácz 2001).

„Az ifjúsági szubkultúrákkal kapcsolatos nemzetközi szakirodalomban három hullám körvonalazható. Az első a klasszikus megközelítés, mely az 1950-es években érte el csúcspontját, és többnyire amerikai vizsgálatokat vonultatott fel. [...] A szubkultúra-kutatások »új hulláma« (ahogyan a kutatók magukat nevezték) Angliában bontakozott ki [a hetvenes évek során]. [...] Végül ifjúsági szubkultúrák vizsgálatával kapcsolatban jelentkező harmadik hullám a posztmodern. Kialakult irányzatról – »hullámról« – igazából nem lehet beszélni, inkább csak egyedi vizsgálatokról” (Rácz 1998:51–53).

Elméleti megközelítésében a szubkultúra kulcsfontosságú kiindulópontot képvisel. Fontos közös kiinduló tényezőt jelentenek a múltjukat meghatározó, a társadalmi kirekesztődést borítókéoló terei: a legtöbb – legalábbis a „keménymaghoz” tartozó – interjúalany „nevelőintézetis” háttérű, de legalábbis egyszülős családban vagy nevelőszülőknél nevelkedett, és valamilyen trauma vagy traumák sorozatának kíséretében nőtt fel (leggyakoribbak: az alkoholizmus, a szülői agresszió, a verés, vagy épp a nevelés teljes hiánya) – ezekről hol nyíltan, hol csak sejtetve, áttételesen beszélnek az interjúkban.

Rácz több vizsgálata alapján azt találta, hogy e deviáns csoportok (galerik, bandák) életét áthatja az erőszak (vagy az azzal kapcsolatos „tervezési” folyamat), amely identitásképző, és az én (*self*) kialakulása az úgynevezett „morális karrier” befutásában ölt testet (így a „rangok”, a csoporthelyzet leggyakoribb kijelölője). Leggyakoribb megnyilvánulási formái a rendszeres verekedések, a rongálás, illetve a verbális erőszak, melyek révén egyrészt más rivális bandákkal vagy csoportokkal szemben határozzák meg magukat a tagok, másrészt így határolják el magukat a mainstream kultúrától (egyben a társadalomtól). De a csoporton belül is meghatározó jelentőségű az erőszak fenntartása. Rácz egyik tanulmányában így írt erről:

„A játszóteres csoportosulás életében az erőszaknak kiemelkedő szerepe van. Erre a tényre ama vizsgálatunk során figyeltünk fel, amely elsősorban a fiatalok alkohol- és droghasználatával és annak társas beágyazottságával foglalkozott. A 122 érvényes jegyzőkönyv közül 17 esetben (17 napon, 14%) fordul elő valamilyen, személyek elleni csoportos erőszak, és további 21 esetben (17%) mint beszédtema szerepel a személyek elleni erőszak (korábbi verekedés emlegetése vagy pedig egy újabbra készülődés)” (Rácz 1996:82–83). Dominál a csoportok közötti erőszak említése (a csoportosuláson belüli erőszak említése ritkább ugyan – de korábbi kutatások (pl. Hirschi 1969) a szubkultúra-elméletekkel szemben azt találták, hogy a fiatalkori normasértők egymással való kapcsolata (is) felszínes, rossz (a galeri meleg, elfogadó légköre illúzió!). A deviáns tett elkövetése és a kapcsolat létrejötte a deviáns társakkal egyazon folyamat eredménye és általában egyidőben következik be (Rácz 1996).

Emellett a kutatócsoportja által megfigyelt és vizsgált lakótelepi bandákban a legjellemzőbb tevékenység a „punnyadás” (lógás, kedvetlen unatkozás, semmittevés) és a „pörgés”⁵ állapotának váltakozása volt, amelyek rendszerint spontán következtek be. De emellett többek között leírta itt a deviáns normaképződés egyes sajátos formáit, például a „sztorizást” vagy a „cikizést”.

A megfigyeléseiből egyértelműen kiviláglik, hogy az egyes, jellemzően egy-egy lakóövezethez (például külvárosi lakótelephez) vagy ezen belül is különböző „terekhez” (utca-tér, klub, presszó, művelődési ház)

5 „A »punnyadás« mintegy ellenpólusát jelenti a »pörgésnek«, ami egy fokozott tevékenységet, jó hangulatot jelent, általában – de nem feltétlenül – alkohol vagy ragasztó jelenlétében. Nem tervezték meg, hogy például verekedni fognak vagy ablakokat betörtöni. Ha mégis ilyesmifordult elő, az »spontán« módon jött létre, unaloműzés gyanánt. Ha semmi nem történt, és alkohol sem volt, az a »punnyadás«: kedvetlen unatkozás.

<Punnyadás van> – így Szaba. Nincs pénz. Makra: <Fújni kéne!> – mondja (Ragasztózás). <Egy kis hó kellene, vagy marihuána!> – és mutatja a szívás mozdulatát. Helyeselnek, de miből? Szaba is maga alatt van. Most nem vidám, szókimondó, kedves, hanem megkeseredett, csalódott. Együtt szenvedünk, s mivel nincs más megoldás, Pók és Szaba eljönnek a metróhoz. Szaba felveti a diszkót (Csaszli, Juhász ott van), aztán ezt elvetik. Talán megvárják őket. Mit lehet itt csinálni? <Punnyadás van!> (Február 12.)” (Rácz 1998:127).

kapcsolódó rivális bandák (azaz deviánsidentitás-csoportok) és deviáns viselkedési formáik, csoportképző és integráló szokásaik azonban közel sem kizárólag az italozásról és drogozásról (ami elsősorban úgynevezett szegénydrogok és gyógyszerek élvezetét jelentette), illetve az ehhez kapcsolódó rítusokról szólnak. Sokkal inkább az öntudatlan szabadság, a stresszmentes állapot eléréséhez vezető segédanyag (kvázi katalizátor) szerepet tölti be a drog, miközben egy „labirintusba zárva” eltereli a figyelmet a szociális helyzetükről, lelkiállapotukról. Mindezen állapotukat pedig konzerválja a jogi intézményrendszer, illetve a kiút lehetőségével kecsegtető, de jellemzően nem befogadó pszichiátriai vagy a szociális intézmények formalizált világa és a keringés („tévelygés”) ezek szervezeteiben – a 90-es években (Rácz–Szabó 1992, Rácz 2001b).

Részlet (átirat) a Havanna-lakótelep⁶ kutatás egyik megfigyelési jegyzőkönyvéből:

„Dátum: 1994. 03. 12.

Időpont: 18.40-01.30.

Megfigyelők: ER, RI

Megfigyelt tevékenységek: koncert, ivás, beszélgetés

Résztevők: Kokó, Pók, Szaba, Juhász P., Zölde, Hínár, Csaszli, Nagy G., Takács, Makra, Kis Béka, Takács, budaiak

A konkrét helyszín: Csontváry játszótér, Tataya, TC

Drog: sör, cigaretta

Agresszió: káromkodás

A megfigyelő szubjektív véleménye saját szerepével kapcsolatban: Nincs kedvünk semmihez, főleg a TC nem kedvez a hangulatunknak. Ahogy kiérünk, első kérdés: jöttök a Tatayába? Leukémia, Down-kór koncert. Erre vevők vagyunk, itt még nem voltunk. A lakóteleptől azonban iszonyatosan messze van (kb. 2 óra busszal, metróval, villamossal). Izgatottság, mint minden esemény előtt. A budaiak mondják meg, merre kell menni. Az épület mint egy felvonulási épület. Vékony falak, bádogtető. A belső tér is kialakulóban. Söröző és koncertterem. ER nem akar bemenni, aztán mégis. Juhász P-rel és Zöldével találkozunk. Csütörtök óta nem aludtak. Ivás, bulik. Kb. 10 ezer forintot ittak, mulattak el. Egy fillérjük nincs, mégis folyamatosan isznak. Zölde izmos testalkatú fiú. Apja országos bajnok birkózó volt, anyja (meghalt) fogorvos. ő is sportolt. Egy súlyos sérülés (1 hét kóma) vetett véget jégkorongozó karrierjének (FTC). ő Juhász P. „testőre”. Péter ezt ki is használja. Mindenkibe beleköt. A koncert unalmas (a fiúk ugrálnak), megszokott (már) tevékenységek halmaza.

Két órás Tataya-beli tartózkodás után eljövünk. Juhász P., Zölde és mi.

TC. Zölde a 3 napja nem látott hűgával szeretne találkozni. Alszanak a villamosban és a metróban.

TC: Csaszlival találkozunk. Várja a többieket. Zölde kb. fél óra múlva távozik. Nem bírja tovább, a hűga sincs itt. Mi még maradunk. Sörözünk.

Péter csak így tudja ébren tartani magát. A budaiak már megérkeztek. A többiek valahol gyakorolnak. Péter is kidől. Talán erre vártunk.

Kivisszük a buszmegállóhoz és felrakjuk az éjszakaira. Alig lát, de azért integet. Talán őt kedvelem a legjobban. Jó képességű fiú. Beállt a 6-os. A TC-ben kezdtük, a TC-ben végeztünk. Végeztünk?

ER kiegészítése:

A Tataya drága és nem is tetszik. Nem szeretnék bemenni. Aztán mégis. A koncert unalmas. Megjelenik Juhász P. és Zölde. Azt hazudják, nincs egy fillérjük se. Összedobják a belepőt nekik. Sőt még italra is telik. Juhász P. kihasználja, hogy Zölde vele van, igyekszik verekedést provokálni. A többiek kérnek ben-

⁶ Ami a „Jereván-lakótelep” fedőnevet kapta.

nünket, vigyük el őket valahová. Aztán ők visznek bennünket. Először az Aztékba (?) készülnek, de erről lebeszéljük őket, mivel már alig van pénzük. Sebaj! Péter előszed a zsebéből ötszáz forintot és befizet bennünket a TC-be. Alig áll a lábán. Csaszli tombol. Nincs hangulat. Elvesztette kezdeti varázsát a TC. Valóban így kell. Ahol elkezdtek, ott is fejezzük be. Törvényszerű ez, vagy csak véletlen?”

„A deviáns szubkultúra kutatás szcénája (ahol kutató és alanya egyaránt komfortzónája határaitra kerülhet) magában hordozta az egyenrangú egyezkedés lehetőségét arról, mi is az a kutatás, kutató és interjúalanya milyen szerepet vállal benne (pl. az interjúalany mely területeire engedi be a kutatót a szó fizikai és átvitt értelmében is, illetve a kutató milyen viselkedése felel meg leginkább az interjúalany és az adott otthon által adott feltételeknek). Ebben az »egyezkedésben«, azaz párbeszédben történt a kutatási helyzet alakítása (Charmaz 1990). Mindez jól illeszkedett a kvalitatív kutatások – Rácz József által is vállalt és képviselt – „konstruktivista hagyományába, amely a »megélt élmény« megértésére törekszik, a kutató szubjektumán keresztül [...]. A kutatás és annak eredménye ebben a megközelítésben nem feltételezett valóságok verifikációja volt, hanem közös konstrukció, amelyben sokszoros valóságok épülhettek fel” (Sallay–Martos 2018:23).

AZ ARCHÍVUMBAN FELELEHETŐ KUTATÁSI ANYAGAI

A Rácz József által adományozott gyűjtemény hat részből (algyűjteményből) áll, amelyből öt különböző kutatásainak interjúit és megfigyelési jegyzőkönyveit, valamint egy, az azokból megjelent tanulmányokat tartalmazza – ez utóbbi része a gyűjteménynek nem teljes.

(1) 80-as évek ifjúsági szubkultúrái Magyarországon – Deák tér („Z.” tér) kutatás, 1979–1980.

Az algyűjtemény 45 anonim interjúból és interjúösszefoglalóból áll. Az interjúk jellemzően spontán, laza stílusú és szerkezetű beszélgetések. Alanyaik leginkább a „Z-terre” (Deák térre) járó csövesek vagy ahhoz csapódó 15–19 éves fiatalok – a legidősebb interjúalany „Krokodil” 28 éves volt. Az interjúkat zömében SOTE orvostanhallgatók, a KISZ KB Ifjúságkutató Csoport tagjai készítették, nevezetesen: Harangozó Judit, Kéthelyi Judit, Göncz Dániel, Horváth Ágnes, Szombathelyi Zsolt és maga Rácz József. Céljuk elsősorban a belügyi szervek fiatalokat egyoldalúan kriminalizáló, illetve a hétköznapi, a sajtóban megjelenő csövesekkel kapcsolatos gyakori túlzásokkal, álhírekkel szemben való fellépés, a csavargó fiatalok életének empirikus megismerése, viselkedésük hátterének megvilágítása és megértése volt. „Ők” a Kádár-rendszer (és társadalma) szemében mint erőszakos bűnözők, rendbontók, csavargók – legalábbis minimum közveszélyes munkakerülő – voltak, akiket a hatalom vélt vagy valós szándékaitak felnagyítva elszigetelt és megbélyegzett. E fiatalok mivel megtagadták az államszocialista társadalmat, viselkedésükkel és megjelenésükkel kikezdték és megkérdőjelezték a rendszer „kispolgári” értékrendszerét, tabusított normáit, így mint a diktatórikus kultúrákban általában „eltávolítandó bűnözői elemeknek” minősültek.

Ezen interjúk és megfigyelések eredményeként született a csöves ifjúsági szubkultúráról az első munkájuk 1981-ben: *Az úgynevezett csöves jelenségről – egy fővárosi aluljáró fiatalokból álló csoportosulásának vizsgálata alapján* címmel (Rácz–Göncz–Kéthelyi J 1984).⁷

⁷ Publikálva a *Világosság* folyóiratban jelent meg 1984-ben.

(2) 80-as évek ifjúsági szubkultúrái Magyarországon – csövesek, csöves klubok, 1980–1984.

Ebbe a blokkba 20 dokumentum, elsősorban anonim interjúk, illetve részben azok összegzései tartoznak. Lényegében az első pontban ismertetett, a csövesszubkultúra-kutatás folytatása, de már nem csak egy-két helyszínrre és csoportra koncentráltan. Ezekben a beszélgetésekben a szocializáció, az életút, a családi háttér alaposan körüljárásra került, ami részben azért is történhet meg, mivel itt az alanyok mentálisan képesek voltak erre a felvételkor. Az anyag egyik érdekessége az „Abigéllel” készült interjú. Abigél ebben a körben legendás figurává vált, mivel ő volt az első, aki ellen „kábítószerral való visszaélés” miatt büntetőeljárást folytattak le Magyarországon, 1978-ban (Bajzáth–Tóth–Rácz 2013). Az algyűjteményben 20 anonim interjú kutatható.

(3) 80-as évek ifjúsági szubkultúrái Magyarországon – CPg, Mosoly per, 1983–1984.

A Pesti Központi Kerületi Bíróság 1983 szeptemberében nagy nyilvánosság előtt, folytatólagosan elkövetett izgatás büntette miatt másfél, illetve egy év börtönre ítélte (három, illetve négy év felfüggesztéssel) a budapesti Mos-Oi! (Mosoly) együttes három tagját: Erdős Józsefet (sz. 1964), Szappanos Györgyöt (sz. 1966) és Pokorny Zoltánt (sz. 1966). Majd nem sokkal később, 1984 februárjában a szegedi CPg együttes négy tagja fölött mondott ítéletet a bíróság: Benkő Zoltánra (sz. 1963), Haska Bélára (sz. 1964) és Nagy Zoltánra (sz. 1964) egyaránt két év börtönt szabott ki – utóbbiakra korábbi ügyeik (garázdaság, súlyos testi sértés, kmk) miatt halmozatos büntetésül letöltendő, míg a negyedrendű vádlott Varga Zoltán (sz. 1966) pedig egy év hat hónapos felfüggesztett szabadságvesztéssel „megúszhatta”. Az ítéleteket mindkét perben másodfokon helybenhagyta a Fővárosi Bíróság. A dokumentumgyűjtemény tartalmazza az első- és másodfokú ítéleteket és a perrel (jelenleggel) kapcsolatban megjelent újságcikkek szemléjét (kézi jegyzetek), emellett egy a *Beszélőben* az eljárással kapcsolatban megjelent írást, valamint a zenekarok kifogásolt dalszövegeit is. A belügyi (nyomozati) szervek látens célja a megfélemlítés mellett saját maguk létének igazolása volt a politikai vezetés felé: szükség van éberségükre, így szükséges az apparátus fenntartása és adott esetben fejlesztése.

(4) 80-as évek ifjúsági szubkultúrái Magyarországon – punk, skinhead, new wave kutatás, 1980–1984.

Ebben az algyűjteményben 21 koncertre járó fiatallal, illetve együttesek tagjaival készült anonim interjú leírata olvasható és kutatható. Az alanyok nem feltétlenül hátrányos szociális helyzetűek, de jellemző rájuk a szülőikkel való konfliktus vagy épp a középiskolában fokozódó problémákra (kamaszodásra) adott radikális válasz, egyfajta szimbolikus lázadás – amelynek lényegi eleme: a menekülés az otthoni (és intézményi) környezetből egy számukra befogadó közegbe (ahol elfogadott az ivás és a drogozás). Az alanyok igen gyakran csöves, majd „ricsés” (Beatrice-rajongó) élményű alapokkal jutnak el a radikálisabb mozgalmakig (kifejezési formáig), anarchisztikus mozgalmakig: a punk, skinhead majd a new wave zenei szubkultúrákba. Ez az interjúkban egy bevett „evolúciós” irány. A skinheadek közé jellemzően a legradikálisabbak, illetve leginkább agresszióra hajlamos fiatalok jutnak el.

(5) Havana-lakótelep; 1993–1994.

Az algyűjtemény 88 dokumentumot, jellemzően anonim interjúkat, interjúvázatokat, illetve megfigyelési jegyzőkönyveket (ez utóbbiból összesen 43 darabot) tartalmaz, továbbá még két angol nyelvű módszertani kutatásleírás is a részét képezi. A fentiekben idézett jegyzőkönyv ebből a kutatási anyagból való. A kutatás a Havana-(lakó)telep lázadó, deviáns fiataljainak életvilágát, szokásait térképezte fel, a politikainál hosszabb kifutású társadalmi rendszerváltás éveiben, a kilencvenes évek közepén. A kutatás lényegében rávilágított arra, hogy ezen fiatalok életében az agresszió és annak különböző kifejezése identitásukat tekintve meghatározó szereppel bír.

(6) 80-as évek ifjúsági szubkultúrái Magyarországon, tanulmányok

Végezetül ebben a blokkban a fenti kutatási anyagokból készült négy magyar nyelvű és egy angol nyelvű tanulmány szerepel, amelyek időrendi sorrendben az alábbiak:

Rácz József, Göncz Dániel, Kéthelyi Judit: *Z téri csövesek* (1984); Rácz József: *Ifjúsági szubkultúrákat intézményesítő törekvések* (1986); Rácz József, Zétényi Zoltán: *Rock concerts in Hungary in the 1980's* (1994); Rácz József: *Ifjúsági (szub)kultúrák, intézmények, devianciák* (1998); Rácz József: *A drogozás útvesztői. Válogatott tanulmányok* (2001b).

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. – Buda B. – Cseh-Szombathy L. (1974) *A deviáns viselkedés szociológiája*. Budapest: Gondolat.
- Bajzáth S. – Tóth E. Zs. – Rácz J. (2013) Az Abigél-jelenség. *Kommentár*, 5, 98–107.
- Charmaz, K. (1990) 'Discovering' chronic illness: using grounded theory. *Social Science, Medicine*, 30, 1161–1172.
[https://doi.org/10.1016/0277-9536\(90\)90256-r](https://doi.org/10.1016/0277-9536(90)90256-r)
- Hirschi, T. (1969) *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- Kacsuk Z. (2005) Szubkultúrák, poszt-szubkultúrák és neo-törzsek. A (látványos) ifjúsági (szub)kultúrák brit kutatásának legújabb hulláma. *Replika*, 53, 91–110.
- Rácz J. (1996) Semmittevés. Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás. *Szociológiai Szemle*, 2, 81–94.
- Rácz J. (1998) *Ifjúsági (szub)kultúrák, intézmények, devianciák*. Válogatott tanulmányok. Budapest: Scientia Humana.
- Rácz J. (2001a) *Szabálykövet(él)ők és bajkeverők. Bevezetés a devianciák szociológiájába*. Budapest: Új Mandátum.
- Rácz J. (2001b) *A drogozás útvesztői. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Semmelweis Egyetem, Egészségügyi Főiskolai Kar.
- Rácz J. (2006) *Kvalitatív droggutatások*. Budapest: L'Harmattan.
- Rácz J. – Szabó G. (1992) A drogozás útvesztői, *Kritika*, 8, 35–37.
- Rácz J. – Göncz D. – Kéthelyi J. (1984) A Z. téri „csövesek”. Egy szociológiai vizsgálat tapasztalataiból. *Világosság*, 25(11), 674–682.
- Sallay V. – Martos T. (2018) A Grounded Theory (GT) módszertana. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1, 11–28.
<https://doi.org/10.1556/0016.2018.73.1.2>